वंजोभहतासै...
स्वावाणास्तेणा स्युहं पु
नवाण ... चनत

गणेशाय नमः ॥ तत पंचासतमे तु जरासंधवधयादिव कार यत्नो वुधो दुर्गतिन्निनाय निजं जनं कपटान् कपटैरेव हत्वादैत्यान यत्नतः अजयच्च जरा
संधं धर्मेण धार्मिकं अस्तिप्राप्तिसंज्ञके द्वे पत्न्यौ तु २ कंसस्य कः कृष्णेन मर्दितस्ते आयुतः ३ न्यरूणत रूरोध ३ तस्य वलस्यैन्यं उद्वेलंलयितमायोदं
आगरमिव वलेन तस्य वलेन संरुद्धं ४ किंवलमेव हन्मि न मागधं मागधं वा हत्वा वलं अन्यान्हामि यद्वा समागधं सर्वं हन्मीति चिंतयामास नन्तु प्रथमं कथं

॥श्रीशुक उवाचः अस्तिः प्राप्तिश्च कंसस्य महिष्यौ भरतर्षभ हते भर्तरि दुःखार्ते ईयतुः स्म पितुर्गृहान् २ पित्रे मगधराजाय जरासंधाय दुःखिते वेदयांचक्रतुः सर्वमात्म वैधव्य कारणं २ [illegible] यप्रियमाकर्ण्य शोकामर्षयुतो नृप अया
दवीं महीं कर्तुं चक्रे परममुद्यमं ३ अक्षौहिणीभिर्विंशत्या तिसृभिश्चापि संवृतः यदुराजधानीं मथुरां न्यरुणत् सर्वतो
दिशं ४ निरीक्ष्य तद्बलं कृष्ण उद्वेलमिव सागरं स्वपुरं तेन संरुद्धं स्वजनं च भयाकुलं ५ चिंतयामास भगवान् हरिः
कारणमानुषः तद्देशकालानुगुणं स्वावतार प्रयोजनं ६ हनिष्यामि वलं ह्येतद्भुवि भारं समाहितं मागधेन समानीतं
वश्यानां सर्वभूभुजां ७ अक्षौहिणीभिः संख्यातैर्भटाश्वरथकुंजरैः मागधस्तु न हंतव्यो भूयः कर्ता वलोद्यमं ८

त्रिवः

[illegible]ष्यामीत्येवं चिंतित [illegible] मानुबद्धतिभू भारावतारकारणे [illegible] मानुषः नै [illegible] ति ५ एवं श्रेधा विचित्य प्रथमं पक्षं निर्धारितवान्
तदाह चतुर्भिर्हनि [illegible] यो द्यमं कर्ता करिष्यतीति ७ ८

भा॰ द॰ ३॰

३

मधुवंससंबंधौ महता सैन्यसमूहेन व्रतवान् वायुरग्नेः सूर्यरेणुभिश्चाग्निं यथेत्यदर्शनमात्रमेवावृणोमिति सूचितं परस्पानीकानि सैन्यानि तान्येव पयोमुचो
मेघास्तेषां शिलीमुखा बाणास्तेषामुल्मुकं तृणं वर्षितेन पीडितं विस्फूर्जयन् उज्जृम्भितवान् तदा हस्तं निति निषंगादिषु शरान् गृह्णन् गुणं संदधन् अथ तान्
गुणमाकृष्य निशितान् बाणान् सम्मुखान् मुंचन् निघ्नन् अश्वरथपतितपदातीति निरंतरमिति लिंगदृष्टा हि ति क्रियाविशेषणं ज्वलत्कुण्डभ्रमणेन यथा चक्रवद्भ्रमति तद्वद्विस्फूर्जो

जरासुतस्तावभिसंस्थमाधवौ महाबलौघेन बलीयसावृणोत् ससैन्ययानध्वजवाजिसारथिः सूर्यानलौ वायुरिवाभ्ररेणुभिः २२
सुपर्णतालध्वजचिह्नितौ रथावलक्ष्ययंतौ हरिरामयोर्मृधे स्त्रियः पुराट्टालकहर्म्यगोपुरं समाश्रिताः संमुमुहुः शुचार्दिताः २२
हरिः पराणीकपयोमुचां मुहुः शिलीमुखात्युल्बणवर्षपीडितं स्वसैन्यमालोक्य सुरासुरार्चितं व्यस्फूर्जयच्छार्ङ्गशरासनोत्तमं २३
गृह्णन् निषंगादथ संदधच्छरान् विकृष्य मुंचन् शितबाणपूगान् निघ्नन् रथान् कुंजरवाजिपत्तीन् निरंतरं यद्वदलातचक्रं २४ नि-
र्भिन्नकुंभाः करिणो निपेतुरनेकशोऽश्वाः शरवृक्णकंधराः रथा हताश्वध्वजसूतनायकाः पदातयश्छिन्नभुजोरुकंधराः २५ सं-
छिद्यमानद्विपदेभवाजिनामंगप्रसूताः शतशोऽसृगापगाः भुजाहयः पुरुषशीर्षकच्छपा हतद्विपद्वीपहयग्रहाकुलाः २६

2

यदिति हतास्त्वश्वाः ध्वजाः सूतानायकाः रथिरश्वयेषु तेषां छिद्यमानाद्द्विपदाद् भावाजिनश्च तेषां मंगेभ्यः प्रसूतास्त्वसृगापगा रुधिरनद्यः परस्परं प्रवर्तिता इति तत्तोयेना
न्वयः प्रसिद्धनदीस्वरूपकमाह भुजा एव अहयो यासु ताः पुरुषाणां शीर्षाण्येव कच्छपा यासु ताः हताद्विपा एव द्विपांतर्वर्त्तितटानि हया एव ग्राहास्तैश्चाकुलाश्चाथ ताः २६ २

नचतएवहंतव्यास्तत्राह एतदर्थमिति एनं छन्नार्थेस्य इति भूभारहरणाय इति ९ अयमेतदर्थोवतार इत्युपदर्शयन्निवाह अन्योपीति प्रभवत उद्भवतः १० ससूतौसा
रथिसहितौ परिच्छदः परिकरः ध्वजकवचादिः ११ सहहितौत्वंनाथौविद्येतेयेषांतेतांस्त्वावतस्त्वयोपरक्षितान्कवचौ स्वायुधाढ्यौसो० अनायुधसंपन्नौ पुरुषाधमास्मा

एतदर्थोवतारोहिभूभारहरणायमे संरक्षणायसाधूनांकृतोन्येषांवधायच ९ अन्योपिधर्मरक्षायैदेहःसंभ्रियतेमया विरामायाप्य
धर्मस्यकालेप्रभवतःक्वचित् १० एवंध्यायतिगोविंदेआकाशात्सूर्यवर्चसौ रथावुपस्थितौसद्यःससूतौसपरिच्छदौ ११
आयुधानिचदिव्यानिपुराणानियदृच्छया दृष्ट्वातानिहृषीकेशःसंकर्षणमथाब्रवीत् १२ श्रीभगवानु० पश्यार्यव्यसनंप्राप्तंयदू
नांत्वावतांप्रभो एषतेरथआयातोदयितान्यायुधानिच १३ यानमास्थायजह्येतंव्यसनात्स्वान्समुद्धर एतदर्थंहिनौजन्मसाधू
नामीशशर्मकृत् १४ त्रयोविंशत्यनीकाख्यंभूमेर्भारमपाकुरु एवंसंमंत्र्यदाशार्हौदंशितौरथिनौपुरात् १५ निर्जग्मतुःस्वायुधा
ढ्यौबलेनाल्पीयसावृतौ शंखंदध्मौविनिर्गत्यहरिर्दारुकसारथिः १६ ततोभूत्परसैन्यानांहृदिवित्रासवेपथुः तावाहमागधोवी
क्ष्यहेकृष्णपुरुषाधम १७ नत्वयायोद्धुमिच्छामिबालेनैकेनलज्जया गुप्तेनहित्वयामंदनयोत्स्येयाहिबंधुहन् १८ तवरामयदि
श्रद्धायुध्यस्वधैर्यमुद्वह हित्वावामच्छरैःछिन्नंदेहंस्वर्याहिमांजहि १९ श्रीभगवानुवाचः नैवशूराविकत्थंतेदर्शयंत्येवपौरु
षंनगृह्णीमोवचोराजन्नातुरस्यमुमूर्षतः २० श्रीरामायनमः

हेतिवाक्यवीर्यंहे पुरुषोत्तमेति गुप्तेनसर्वैरक्षितेनत्वामानहें तहे अमंदवधार्हातीतिवंधुरविद्यातांहंतीति तथाहे अविद्यानिरसनेतियादिप्रामुहि अद्धे यदेहोसा
स्वपमेवमत्वापरितोषास्यसोत्तरमाह यद्वामांजहीति यथाकृतार्थं यहस्येनभगवतः उत्तरंनवैशूराविकत्थंते श्लाघंते २०

भा. द. उ. पवित्रार्थानि धर्मोपदेशपराणि पदानि येषु तैर्वाक्यैः नयनैर्नीतिभिः प्राकृतैर्लौकिकैः लौकिकं न्यायमाह स्वधर्मेति यदुभिरस्मत्कैः कृष्णेन महद्पराभवः केव
लं कर्मबन्धनेन प्राप्तः अतस्त्वया न लज्जितव्यमिति वार्हद्रथो राजसंघः मुकुन्दो पि अक्षतबलो पि यथा विस्मृतबलः न क्षतं बलं यस्य स तथा अक्षतबलः स्वबलेन प्रतिसंधाना दिति
३ भावः निस्तीर्णो ऽरिबलार्णवो येन स तथा पुरं प्रविशति सति निर्भयत्वेन प्रसन्नैर्मथुरावासिभिर्जनैः सह संगम्य मिलित्वा तदा च प्रभौ पुरं प्रविशति सति वाद

वाक्यैः पवित्रार्थपदैर्नयनैः प्राकृतैरपि स्वकर्मबन्धप्राप्तो यं यदुभिस्ते पराभवः ३४ श्रीशुक उवाच हतेषु सर्वानी
केषु नृपतिर्बार्हद्रथः उपेक्षितो भगवता मागधो दुर्मना ययौ ३५ मुकुन्दो प्यक्षतबलो निस्तीर्णारिबलार्णवः वि
कीर्यमाणः कुसुमैस्त्रिदशैरनुमोदितः ३६ माथुरैरुपसंगम्य विज्वरैर्मुदितात्मभिः उपगीयमानविजयः सूतमा
ने४ गधवन्दिभिः ३७ शंखदुन्दुभयो नेदुर्भेरीतूर्याण्यनेकशः वीणावेणुमृदंगानि पुरं प्रविशति प्रभौ ३८ सिक्तमार्गां
का हृष्टजनां पताकाभिरलंकृतां निर्घुष्टां ब्रह्मघोषेण कौतुकाबद्धतोरणां ३९ विकीर्यमाणो नारीभिर्माल्यदध्यक्षतांकु
रैः निरीक्ष्यमाणः सस्नेहं प्रीत्युत्कलितलोचनैः ४० आयोधनगतं वित्तमनन्तं वीरभूषणं यदुराजाय तत्सर्वमा
दिशदाहृतं प्रभुः ४१ एवं सप्तदशकृत्वस्तावत्यक्षौहिणीबलः युयुधे मागधो राजा यदुभिः कृष्णपालितैः ४२

टीका:
घोषेण कथंभूतां पुरं लक्षणाह सिक्तमार्गामिति ब्रह्मघोषेण निर्घुष्टां निनादितां कौतुकेन उत्सवेन आसमन्ततो बद्धानि तोरणानि यस्यां तां निचीयमानः विकीर्यमा ३
णः प्रविवेशेति विपरीतानुबंधः आयोधनं रणभूतिलं तत्रस्थं वित्तं वीरभूषणं वीराणां भूषणं तावद्भिरिति वेदः तावत्पराजयवर्षमाने पि अक्षौहिणीबलं
यस्य स सप्तदशकृत्वः सप्तदशवारान् युयुधे ४२

कराऊरवतीनाथासुताःनराणांकेशाएवशैवलंयासुताःधनूंष्येवतरंगाः आयुधान्येवगुल्मास्तैःसंकुलाः अछूरिकाश्चर्माणिचक्राणिचातान्येवावर्त्तास्तैर्भयानकामहा
मणीनांप्रवेकाउत्तमाः आभरणानिचयथाघ्यश्च असमानत्वार्कराश्मशर्करायासुतानीहतानयावहा अनस्विनांहर्षकार्य्यैः किंचसंकर्षणेनचापितद्भयंचबलंप्रणीतं अंगहेराजन्
अर्णववत्दुर्गंभैरवंचभयंकरंचयत्तो दुरंतपारंस्यात्तोअतन्नेपारमवधिः दुःखात्दोनिवेयेविक्रमेणगाधंरेत्रात्तश्चनिरवधिकंदुस्तरंकिंचमागधेंद्रेणपालितंदे

१

करोरुमीनानके शशैवलाधनुस्तरंगायुधगुल्मसंकुला अछूरिकावर्त्तभयानकामहामणिप्रवेकाभरणाश्मश
र्कराः २७ प्रवर्तिताभीरुभयावहामृधेमनस्विनांहर्षकरीपरस्परं विनिघ्नतारीन्मुशलेनदुर्मदान्संकर्षणेना
परिमेयतेजसा २८ बलंतदंगार्णवदुर्गभैरवंदुरंतपारंमगधेंद्रपालितं क्षयंप्रणीतंवसुदेवपुत्रयोर्विक्रीडितं
तज्जगदीशयोःपरं २९ स्थित्युद्भवांतंभुवनत्रयस्ययःसमीहतेनंतगुणःस्वलीलया नतस्यचित्रंपरपक्ष
निग्रहस्तथापिमर्त्यानुविधस्यवर्ण्यते ३० जग्राहविरथंरामोजरासंधंमहाबलं हतानीकावशिष्टासुं
सिंहःसिंहमिवौजसा ३१ बध्यमानंहतारातिंपाशैर्वारुणमानुषैः वारयामासगोविंदस्तेनकार्यचिकीर्षया ३२
समुक्तोलोकनाथाभ्यांव्रीडितोवीरसंमतः तपसेकृतसंकल्पोवारितःपथिराजभिः ३३ त.प १

धंपरेवंभूतंरामकृष्णयोःकर्मीक्रीडितमात्रंकेवलंलीलाविक्रीडितंननुपराक्रमत्वेनतदाश्चर्यमित्याहस्थित्युद्भवांतमितितर्हिकिमित्याश्चर्यमिवश्लाघ्यतेतत्राह: तथापीतिमर्त्या
नुविधस्य अनुकरोतीतिमर्त्यानुविधिस्तस्यकिंतुजग्राहेतिहतानि अनीकानियस्यअवशिष्टाअसवोयस्यतंबलंचहतावकृष्टाः वारितयोरनन्तयोर्मुक्तमपिजरा
संधंवध्यमानंवारयामासेति ३३

द्वा० मा० ३० राजतारकुटैः रजतं च स्फारकूटं च पित्तलं लोहं ताम्रं निर्मितैः कोष्ठैः रत्नश्रवाशाभिः शालादिभिः कथंभूतैः हैमकुंभैरलंकृतैः तथा रत्नकूटैः पद्मरागादिभिः रचितैः हैमैः सौव
४ र्णैः महामरकतमया निस्थलानि येषु तैः गृहैः किंच नगरं अष्टादेवानां ठोष्पतीनां देवानां च गृहैः वेदिभिर्विश्वकर्मा सालिका विश्वनिर्मितं यदुदेवगृहैः राजमदेरुकृ
सन्तर्गोमानं पारिजातं च आहृतं यस्थापयामासेति लिसुकपराहितं नाशात् पूर्वं भाविलोत् भूतनिर्देशः मर्त्यधर्मैः क्षुत्पिपासादयस्तादिभिः न हितीनि निधिपति

राजतारकुटैः कोष्ठैर्हैमकुंभैरलंकृतैः रत्नकूटैर्गृहैर्हैमैर्महामरकतस्थलैः ५३ वास्तोष्पतीनांच गृहैर्वेद्याविनिर्
मितं चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णं यदुदेवगृहोत्तमं ५४ सुधर्मां पारिजातंच महेंद्र आहृतो हरेः यत्र चावस्थितो मर्त्यो मर्त्य
धर्मैर्नयुज्यते ५५ श्यामैककर्णान्श्वेतान् हयान्शुक्लान्मनोजवान् अष्टौ निधिपतिः कोशान् लोकपालान्निजो
दयान् ५६ यद्यद्भगवता दत्तमाधिपत्यं स्वसिद्धये सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरौ भूमिगते नृप ५७ तन्नयोगप्रभावेन
नीत्वा सर्वजनं हरिः प्रजापालेन रामेण कृष्णस्समनुमंत्रितः ५८ निजगाम पुरं हरिः पद्ममाली निरायुधः पद्मापद्मपाला
साजगाम व कुयोजनं ५९ इति श्रीद्वारिकानिर्माणे० पंचासत्तमः० ५० ॐ नमो नारायणायेति:

कुवेर अष्टौ कोशान्निधीन् पद्मश्चैव महापद्मो मत्स्यकूर्मौ तथोदकः नीलो मुकुंदशंखश्च निधयोष्टौ प्रकीर्तिताः इति प्रसिद्धान् निजोदयान् निजविभूतिः अस्मै च सि शिवः
द्धयो भगवतास्वाधिकारः सिद्धये यद्यद्दासिधिपत्यं दत्तमासीत् तत्सर्वं प्रत्यर्पयामासुरिति यथाकालमपगतो नवेति न चासोजन: तन्नायोगप्रभावेन नी ४
त्वात्व मत्रस्थित्वा प्रजापालय अहं पलाय इत्यूष्ण इति समनुमंत्रितः कृतानुमंत्र कृष्णः ५८ इत्यमे पंचासत्तमः ५० ५० ५० ५०

अत्र नगरावन्सयं निम्नुः अष्टादशो अष्टादशसंग्रामे मागधेन तन्मध्ये लयवनो अकस्मात् कालयवनः प्राप्तः आत्मसम्मितान् स्वतुल्यान् वृजिनं दुःखं उभयतः
यवनाज्जरासिंधाच्च तदाह द्वयेन निरुंधे इति निरुणद्धि अस्य अनेन समुद्रमध्ये दुर्गलभ्यमध्ये नगरं कृत्स्नाद्भुतं सर्वाश्चर्यमयं अचीकरत् कारयामास त्वष्टा
विश्वकर्मा तस्येदं त्वाष्ट्रं शिल्पनैपुणं चन्द्रिकाकौशलं तदाह सार्द्धैस्त्रिभिः रथ्येति रथ्या राजमार्गाः पुरतः वीथ्यः उपमार्गाः पश्चिमतः उन्नयतोपि चत्वराण्यंगणानि

मे२

अक्षिण्वंस्तद्बलं सर्वं वृष्णयः कृष्णतेजसा हतेषु स्वेष्वनीकेषु त्यक्तोऽगादरिभिर्नृपः ४३ अष्टादशमे संग्रामे आगामि
नि तदंतरं नारदप्रेषितो वीरो यवनः प्रत्यदृश्यत ४४ रुरोध मथुरामेत्य तिसृभिर्म्लेच्छकोटिभिः नृलोके चाप्रतिद्वंद्वो वृष्णी
न्श्रुत्वात्मसम्मितान् ४५ तं दृष्ट्वाचिंतयत्कृष्णः संकर्षणसहायवान् अहो यदूनां वृजिनं प्राप्तं ह्युभयतो महत् ४६
यवनोयं निरुंधेस्मानद्य तावन्महाबल मागधोप्यद्य वा श्वो वा परश्वो वागमिष्यति ४७ आवयोर्युध्यतोरस्य यद्या
गंता जरासुतः बंधून्वधिष्यत्यथवा नेष्यते स्वपुरं बली ४८ तस्मादद्य विधास्यामो दुर्गं द्विपददुर्गमं तत्र ज्ञातीन्स
माधाय यवनं घातयामहे ४९ इति संमंत्र्य भगवान्दुर्गं द्वादशयोजनं अंतःसमुद्रे नगरं कृत्स्नाद्भुतमचीकर
त् ५० दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं विज्ञानं शिल्पनैपुणं रथ्याचत्वरवीथीभिर्यथावास्तु विनिर्मितं ५१ सुरद्रुमलतोद्या
न विचित्रोपवनान्वितं हेमशृंगैर्दिविस्पृग्भिः स्फटिकाट्टालगोपुरैः ५२

दू२

तन्मध्ये कोष्ठास्तत्रोप्यं तत्सुवर्णभवनानि तैः दृप्तिस्फाटकाट्टालिकाः तदुपरि हेमकुंभाः इति वास्तुभूमिकं यथावास्तु गृहादिनिर्माणस्थानं तमनति
निर्मितं सुराणां द्रुमा लताश्च येषु तान्युद्यानानि विचित्रोपवनानि चत्वरैरन्वितं हेममयानि शृंगाणि शिखराणि तैर्दिविस्पृग्भिः अत्युच्चैः स्फटिकाः अट्टालाः उप
रिभूमिकाः गोपुराणि च पुरद्वाराणि तैर्निर्मितमित्युत्तरेणान्वयः ५२

तस्य यानमुच्यतं मत्वा अत आह इति तस्य क्रुद्धस्य दृष्टिपातेन स दग्धोऽभूत् स्वदेहजोऽग्निस्तेन यवनमदहत् इति हि न स्विदिति तथा सकस्य किं वीर्यं किं
कर्म भावयात् किंतेज कस्य वीर्यं पुत्र इत्यर्थः इक्ष्वाकुकुल इत्यादि सत्यसंगरो युद्धे प्रतिज्ञा यस्य स गुहं कार्तिकेयं स्वःपालं स्वर्गपालकं सनाम्न्यं उक्तिता

इति मत्वाच्युतं मूढस्तं पदा समताडयत् स उत्थाय चिरं सुप्तः शनैरुन्मील्य लोचने २० दिशो विलोकयन्पार्श्वे तमद्रा
क्षीदवस्थितं स तावत्तस्य रुष्टस्य दृष्टिपातेन भारत २१ देहजेनाग्निना दग्धो भस्मसादभवत्क्षणात् २२ राजोवाच
को नाम स पुमान्ब्रह्मन् कस्य किंवीर्य एव च कस्माद्गुहां गतः शिष्ये किंतेजो यवनार्दनः २३ श्रीशुक उ० स इक्ष्वा
रा० कुकुले जातो मांधातृतनयो महान् मुचुकुंद इति ख्यातो ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः २४ स याचितः सुरगणैरिंद्राद्यैरा
त्मरक्षणे असुरेभ्यः परित्रस्तैस्तद्रक्षां सोऽकरोच्चिरं २५ लब्ध्वा गुहं ते स्वःपालं मुचुकुंदमथाब्रुवन् राजन्विर
मतां कृच्छ्राद्भवान्नः परिपालयन् २६ नरलोके परित्यज्य राज्यं निहतकंटकं अस्मान्पालयतो वीर कामास्ते सर्व
उज्झिताः २७ सुता महिष्यो भवतो ज्ञातयोऽमात्यमंत्रिणः प्रजाश्च तुल्यकालीना नाधुना संति कालिताः २८ का
लो बलीयान्बलिनां भगवानीश्वरोऽव्ययः प्रजाः कालयते क्रीडन्पशुपालो यथा पशून् २९ वरं वृणीष्व भद्रं ते ऋते
कैवल्यमद्य नः एक एवेश्वरस्तस्य भगवान्विष्णुरव्ययः ३०

स्यकागता इत्यर्थः किं च सुता इति तुल्यकालीनाश्च समानकालीना कालिता विचालिताः मत्प्रजाकोऽन्यं कालयेदिति चेत् तत्राह कालइति कालयते इत
स्ततश्चालयति तस्य कैवल्यस्य ३० श्रीः
५

एकपंचाशत्तमे हन्मुचुकुंददृशा हरिः यवनं मुचुकुंदेन स्तुतस्सन्नन्वकंपत यवनेन सुता कालयवनाख्य सुभीषणात् हरिर्नरगिरः स्वैर पालनाय पलायत पराङ्मार्ग
रूपालनेन यं दृष्टुं स्तद्यादवैरूपहसितो संक्रुद्धोसौ श्रीमहेशप्रसादः यदुश्रीकृष्णं पुत्रं वरं लब्धवान् ततश्च यवनेन दृष्ट्वा पुत्रेण स्वदेने पुत्रोत्पादनाय प्रार्थितो
गार्ग्यः कालयवनमजीजनदिति हरिपुराणे प्रसिद्धं पुरप्रासराद्विनिष्क्रान्तं उज्जिहानं उच्चं तं नित्यप्रमुदित इत्यादिमुखारविंद विशेषणं नारदोक्तेरेतैर्लक्षणैरयं

श्रीशुक उ० तं विलोक्य विनिष्क्रान्तमुज्जिहानमिवोडुपं दर्शनीयतमं श्यामं पीतकौशेयवाससं १ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्
तुभामुक्तकंधरं पृथुदीर्घचतुर्बाहुं नवकंजारुणेक्षणं २ नित्यप्रमुदितं श्रीमत्सुकपोलं शुचिस्मितं मुखारविंदं बिभ्रा
णं स्फुरन्मकरकुंडलं ३ वासुदेवो ह्ययमिति पुमान् श्रीवत्सलांछनः चतुर्भुजोरविंदाक्षो वनमाल्यतिसुंदरः लक्षणैर्ना
रदप्रोक्तैर्नान्यो भवितुमर्हति ४ निरायुधश्चलन्पद्भ्यां योत्स्येनेन निरायुधः इति निश्चित्य यवनः प्राद्रवंतं पराङ्मुखं ५ अन्व
धावज्जिघृक्षुस्तं दुरापमपि योगिनां हस्तप्राप्तमिवात्मानं हरिणा संपदे पदे ६ नीतो दर्शयता दूरं यवनेशोद्रिकंदरं पला
यनं यदुकुले जातस्य तव नोचितं ७ इति क्षिपन्ननुगतो नैनं प्रापाहताशुभः एवं क्षिप्तोपि भगवान् प्राविशद्गिरिकंदरं ८
सोपि प्रविष्टस्तत्रान्यं शयानं ददृशे नरं नन्वसौ दूरमानीय शेते मामिह साधुवत् ९ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमः

पुमान्वासुदेव एव नान्यो भवितुमर्हति अयं निरायुधः अतो नेन पदाति वचसन्निरायुधोहं योत्स्यामीति निश्चित्य तं पराङ्मुखं प्राद्रवंतं अन्वधावदित्यन्वयः आत्मा
नं हस्तप्राप्तमिव दर्शयता दूरं नीत इत्यन्वयः अहताशुभः अक्षीणकर्मा ९

क्वचित्कदाचित्कश्चिद्यद्यपि रजांस्यपि विममे गणितवान् तथापि जन्मानि कर्माण्यपि मिमीते तेतामचक्षुषानि मितेन मयैव दग्धः अपूर्णो
हमिति शोचितं यद्वा अन्यैरपि तेषु वरेषु वरे बुद्धीणां बुयथा शोचति नैवं मां प्रपन्न मद् ज्वरणमहर्त्य यादि तिमावः अत्रावि यातिमुग्ध
भगवाननवतरिष्यतीति वृद्ध गार्गवाक्यमनुस्मरन्निति यर्थः त्वद्भक्तिरेकेवलं दुर्लभा कामास्क्तनुष्ठानवरणयोग्याद् व्याप्त्येन अभक्तानी

प्र३

श्रीभगवानुवाच जन्मकर्माभिधानानि संति मेंऽग सहस्रशः न शक्यंतेनुसंख्यातुमनंतत्वान्मयापि हि ३६ क्वचिद्
रजांसि विममे पार्थिवान्युरुजन्मभिः गुणकर्माभिधानानि न मे जन्मानि कर्हिचित् ३७ कालत्रयोपपन्नानि ज
न्मकर्माणि मे नृप अनुक्रमंतो नैवांतं गच्छंति परर्षयः ३८ तथाप्यद्यतनान्यंग शृणुष्व गदतो मम विज्ञापितो
विरंचेन पुराहं धर्मगुप्तये ३९ भूमेर्भारायमाणानामसुराणां क्षयाय च अवतीर्णो यदुकुले गृह आनकदुंदु
भे ४० वदंति वासुदेवेति वसुदेवसुतं हि मां कालनेमिर्हतः कंसः प्रलंबाद्याश्च सद्विषः ४१ अयं च यवनो द
ग्धो राजंस्ते तिग्मचक्षुषा सोहं तवानुग्रहार्थं गुहामेतामुपागतः ४२ प्रार्थितः प्रचुरं पूर्वं त्वयाहं भक्तवत्सलः
वरान्वृणीष्व राजर्षे सर्वान्कामान्ददामि ते ४३ मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न भूयोर्हति शोचितुं ४४ श्रीशुक उ
वाच इत्युक्तस्तं प्रणम्याह मुचुकुंदो मुदान्वितः ज्ञात्वा नारायणं देवं गार्ग्यवाक्यमनुस्मरन् ४५ मुचुकुंद उवाच
विमोहितोयं जन ईश मायया त्वदीयया त्वां न भजत्यनर्थदृक् सुखाय दुःखप्रभवेषु सज्जते गृहेषु योषित्पुरुष
श्च वंचितः ४६

संसारमहरिभिः प्रपंचयन् स्तौति विमोहितोयमिति हे ईश प्रायो योषित्पुरुषश्चेति द्विविधोप्ययं जनः त्वदीयया मायया विमोहितः अतः अन ६
र्थं परमार्थे सुखं मन्यमान इत्यर्थः तथा अतस्त्वां न भजति किंच परस्परं वंचितः सन् सुखेच्छया दुःखानामेव प्रभवो येषु गृहेष्वेव सज्जत इति
४६

गुहायां प्रविष्टः शेते स्म धर्षितः अभिभूतः दुर्धर्षमिव वपने अरण्ये तत्रापि गिरिगह्वरे दुःप्रवेशस्थाने तत्रापि उरुकंटके पद्मपलाशसदृशाभ्यां पद्भ्यां विचरसीति तेजसां तेजः

एवमुक्तः स वै देवानभिवंद्य महायशाः अशयिष्ट गुहाविष्टो निद्रया देवदत्तया यः कश्चिन्मम निद्राया भंगं कुर्यात् सुरोत्तमाः सो
पि भस्मी भवेदाशु तच्छ्रुत्वा सुरेश्वराः २० स्वापयेत्तेन स्वात्मनि ध्यायंतो ब्रह्मवैतनः सत्वप्राहस्स सात्त्वसस्मी भव
तु तत्क्षणात् २१ यवने भस्मसान्नीते भगवान्सात्वतर्षभः आत्मानं दर्शयामास मुचुकुंदाय धीमते २२ तमालोक्य घन
श्यामं पीतकौशेयवाससं श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभेन विराजितं २३ चतुर्भुजं रोचमानं वैजयंत्या च मालया
चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुंडलं प्रेक्षणीयं नृलोकस्य सानुरागस्मितेक्षणं अपीव्यवयसं मत्तमृगेंद्रोदारविक्र
मं २५ पर्यपृच्छन्महाबुद्धिस्तेजसा तस्य धर्षितः शंकितः शनकै राजा दुर्धर्षमिव तेजसा २६ मुचुकुंद उवाच को
भवानिह संप्राप्तो विपिने गिरिगह्वरे पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां विचरस्युरुकंटके २७ किंस्वित्तेजस्विनां तेजो भगवान्वा वि
भावसुः सूर्यः सोमो महेंद्रो वा लोकपालो परोपि वा २८ मन्ये त्वां देवदेवानां त्रयाणां पुरुषर्षभं यद्बाधसे गुहा
ध्वांतं प्रदीपः प्रभया यथा २९ शुश्रूषतामव्यलीकमस्माकं नरपुंगव स्वजन्म कर्म गोत्रं वा कथ्यतां यदि रो
चते ३० वयं तु पुरुषव्याघ्र ऐक्ष्वाकाः क्षत्रबंधवः मुचुकुंद इति प्रोक्तो यौवनाश्वात्मजः प्रभो ३१ चिरप्रजा
गरश्रांतो निद्रयापहतेंद्रियः शयेस्मिन्विजने कामं केनाप्युत्थापितोधुना ३२ सोपि भस्मीकृतो नूनमा
त्मीयेनैव पाप्मना अनंतरं भवान् श्रीमान् लक्षितोमित्रशातन ३३ तेजसा तेविषह्येण भूरि द्र
ष्टुं न शक्नुमः हतौजसा महाभाग मानानीयोसि देहिनां ३४ एवं संभाषितो राज्ञा भगवान्भूतभावनः
प्रत्याह प्रहसन्वाण्या मेघनादगभीरया ३५

प्रभावोद्भुतः सर्वत्रापरितोषादाह मन्य इति पुरुषर्षभं विष्णुं गुहाध्वांतं अंतस्तमः वयं त्विति वंशाभिप्रायेण बहुवचनं तत्राहं मुचुकुंद इ
ति युवनाश्वो मांधातुः पिता ३५

भाग० ७.
७

किंच कालात्मतात्वयापि पन्नोऽहं एवं भवतीत्याह पुरे तिश्वरगालादिभिर्भक्षितो विदंशितः तैरभक्षितः क्रमिसंज्ञितः दग्धो भस्मसंज्ञितो भवती
ति शुष्मविर्थ्यं वं भूतेशरीरमभतां कुर्वन्नीजनाहरिंनाराधयेनिते आत्मनिष्ठानुभूता: दैया: यतः सततंपेनैसहस्राणिवर्द्धनिगत्वाद्दुःख
नलभ्यापि चमानुषत्वं सुखावहं येन भजंतिविघ्नुतेवैमनुष्यात्मनिष्ठानुभूता: ५० किंच अंतकः प्राप्तेः प्राग्पि दिग्विजयिनोऽराज्ञोऽपि पा
रतंत्र्यदुःखं तदवस्थमेवेत्याह निर्जित्येति अभूतविग्रहः अविद्यमानसंग्रामः पूर्वंयेसमाराजानस्तैराजभिर्वंदितोपि मिथुनीभावं सु

7

पुरार्थैर्हेमपरिष्कृते श्वरनभ तंगजैर्वानरदेवसंज्ञितः सएवकालेनदुरत्ययेनकलेवरो विटक्रमिभस्मसंज्ञितः
५० निर्जित्यदिक्चक्रमभूतविग्रहो वरासनस्थः समराजवंदितः गृहेषु मैथुन्यसुखेषु योषितां क्रीडामृगः पूरु
षईशनीयते ५१ करोतिकर्माणि तपस्सुनिष्ठितो निवृत्तभोगस्तदपेक्षयाददत् पुनश्चभूयेयमहंस्वराडिति
प्रवृद्धतर्षोन सुखायकल्पते ५२ भवापवर्गो भ्रमतो यदाभवेज्जनस्यतर्ह्यच्युतसत्समागमः सत्संगमो यर्हि
नदेवसङ्गतोपरावरेशोत्वयिजायतेमतिः ५३

स्वमेवपरं येषु तेषु योषितां गृहेषु क्रीडामृग इव ह्यांतस्ततोनीयते ५१ किंच तत्रापितृष्णाकुलस्यनभोगस्त्राणः कश्चिदस्तीत्याह करो
तीति अधः शयनब्रह्मचर्यादौ सुनिष्ठितः पुनश्च स्वराडिन्द्रः स्यामिति यद्वाजन्मांतरेष्यवमेव चक्रवर्तीस्यामिति ५२ तदेवमष्टभि
: श्लोकैरीशावहिर्मुखानां संसारप्रपंचमभिधायांतिं वर्तिक्रममाह भवापवर्गइतिभोअच्युतभ्रमतः संसरतोजनस्यपरावरनुग
हेण भवस्यबंधस्य अपवर्गः अंतोभवेत् प्राप्तकालःस्यात् तदा सतांसंगमोभवेत् तदासर्वसंगनिवृत्ताकार्यकारणनियंतरित्वयिमतिर्भवति ७

किंच कामसुखं शूकरादिष्वपि भवति भगवद्भजनं तु न मानुषव्यतिरेकेणेति मानुषत्वं प्राप्य त्वां न भजन्ति ते मूढा इत्याह लब्ध्वेति अत्र कर्मभूमौ अव्यंगं अविकलांगं किंच असति विषयसुखे मतिर्यस्य सः गृहमेवांधकूपस्तस्मिन्पतितः यथा पशुस्तृणलुब्धोंधकूपे पततीति न केवलम न्यजनस्यैवं गतिः किंच ममापि तथैवेत्याह ममेति मर्त्ये शरीरे आत्मबुद्धिर्यस्य तस्य मम अत एव सुतादिषु आसज्जमानस्य दुरंतइत्यपि च यतिकलेवर इति घटकुड्यादिसदृशे अनात्मनि यत एवं दुर्मदोऽभवं अतो ममैष कालो निष्फलो गत इति त्वामगणयं तं त्वं आक्रमसीत्या

लब्ध्वा जनो दुर्लभमत्र मानुषं कथंचिदव्यंगमयत्नतोऽनघ पदारविंदं न भजत्यसन्मतिर्गृहांधकूपे पतितो यथा पशुः ४६

ममैष कालोऽजित निष्फलो गतो राजश्रियोन्नद्धमदस्य भूपतेः मर्त्यात्मबुद्धेः सुतदारकोशभूष्वासज्जमानस्य दुरंतचिंतया ४७

कलेवरेऽस्मिन्घटकुड्यसन्निभे निरूढमानो नरदेव इत्यहं वृतो रथेभाश्वपदात्यनीकपैर्गां पर्यटन् त्वागणयन् सुदुर्मदः ४८

प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिंतया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसं त्वमप्रमत्तः सहसाभि
स्व पद्यसे क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमंतकः ४९

ह प्रमत्तमिति प्रमत्तं अनवहितं त्वामंतकमविगणय्याहं ह्यासक्तमिति यथायत्कृतः प्रमत्तं इतिकृत्यचिंतयावृद्धं वंकरणीयमितिनोद्यप रं परया मनोरथेभ्यो विविधविषयेषु लालसं उत्सुकं प्राप्तापि पुनः प्रवृद्धलोभं सदा लब्धं यस्य तं अंतकस्त्वमभिपद्यसे आभिभवसीत्यर्थः क्षुधा शुष्किणी लेलिहानो अहिराखुं मूषकमिवेति ४९

अप्रमादाय प्रमादाय नमनवत्यैवकुत इत्यत आह नधीरिति एकांतभक्तानां धीराशीर्भिः साध्यासिद्धैर्नैना सज्जते इत्यर्थः व्यतिरेकमाह युं
जानानामिति उषितं विषयासिद्धु स्वैरं तुष्यं तत्र युक्तमा मा प्रीन भीषयन् पतिलोकसंग्रहे प्रवर्त्तयति क्षात्रधर्मेति इति श्रीभागवते भावा

श्रीभगवानुवाच सार्वभौम महाराज मतिस्ते विमलोर्जिता वरैः प्रलोभितस्यापि न कामैर्विहता यतः ५८ प्रलोभि
तो वरैर्यत्त्वमप्रमादाय विद्धि तत् न धीर्मय्येकभक्तानामाशीर्भिर्भिद्यते क्वचित् ६० युंजानानामभक्तानां प्राण
यामादिभिर्मनः अक्षीणवासनं राजन् दृश्यते क्वचिदुत्थितं ६१ विचरस्व महीं कामं मय्यावेशितमानसः अ
स्त्वेवं नित्यदा तुभ्यं भक्तिर्मय्यनपायिनी ६२ क्षात्रधर्मस्थितो जंतून् न्यवधीर्मृगयादिभिः समाहितस्तत्त
पसा जह्यघं मदुपाश्रितः ६३ जन्मन्यनंतरे राजन् सर्वभूतसुहृत्तमः भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामुपैष्यसि के
वलं ६४ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे यवनवधमुचुकुंदस्तुतिरेकपंचाशत्तमोऽध्याय ५१
श्रीशुक उवाच इत्थं सोनुगृहीतोंग कृष्णेनेक्ष्वाकुनंदनः तं परिक्रम्य संनम्य निश्चक्राम गुहामुखात् १
स वीक्ष्य क्षुल्लकान्मर्त्यान् पशून्वीरुद्वनस्पतीन् मत्वा कलियुगं प्राप्तं जगाम दिशमुत्तरां २ तपः श्रद्धायुतो धीरो निः
संगो मुक्तसंशयः समाधाय मनः कृष्णे प्राविशद्गंधमादनं ३ बदर्याश्रममासाद्य नरनारायणालयं सर्वद्वंद्वस
हः शांतस्तपसाराधयद्धरिं ४

र्थे दशमस्कंधे एकपंचाशत्तमोऽध्याय ५१ द्विपंचाशत्तमेथा वन् भयादिवागतः पुरी अनयोदत्तसंदेशां रुक्मिण्या द्विजवर्णितं १ क्षु
ल्लकान् अल्पप्रमाणान् तपसि श्रद्धायुतः तत्रैव बदर्याश्रमं ४ श्री श्री श्री श्री श्रीगोपालाय नम

ममानुग्रहस्त्वत्संगमात्पूर्वमेव योऽराज्यादिलिंगविच्छेदो जातः सोऽयं त्वया महाननुग्रहः कृत इत्याह मन्य इति ते त्वया साधुभिर्विवेकिभिस्तपसे वनं प्रवेष्टुमिच्छद्भिः स्वयं त्यक्तुमशक्नुवानैः प्रार्थ्यते इति तदेवं विषयसेनामार्गं भगवत्सेवामार्गं विविच्य वरान्न वृणीयेति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह
५४ न कामय इति अकिंचनानां निरभिमानानां आर्यो विवेकी रजस्तमःसत्त्वगुणैरनुबध्यंत इति तथा ताः ऐश्वर्यादिप्रचुरणादिव मोदिरूपाः विसृज्य परं पुरुषमीश्वरं ज्ञप्तिमात्रं ज्ञानघनं कुतो निरंजनं ततः कुतः निर्गुणं तदपि कुतः अद्वयं अत एवान्तरं त्वां शरणं व्रजा

मन्ये ममानुग्रह ईश ते कृतो राज्यानुबंधापगमो यदृच्छया यः प्रार्थ्यते साधुभिरेकचर्यया वनं विविक्षद्भिरखंडभूमिपैः ५४
न कामयेन्यं तव पादसेवनादकिंचनप्रार्थ्यतमाद्वरं विभो आराध्य कस्त्वां ह्यपवर्गदं हरे वृणीत आर्यो वरमात्मबंधनं ५५ तस्माद्विसृज्याशिष ईश सर्वतो रजस्तमःसत्त्वगुणानुबंधनाः निरंजनं निर्गुणमद्वयं परं त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं व्रजाम्यहं ५६ चिरमिह वृजिनार्तस्ताम्यमानोनुतापैरवितृषषडमित्रोलब्धशांतिः कथंचित् शरणद समुपेतस्त्वत्पदाब्जं परात्मन् अभयमृतमशोकं पाहि मापन्नमीश ५७

प्रीति मुंच तावत् ज्ञानात् केवल्यं तु करस्थमेवेति पुनर्वरमत्तोऽभयं श्रीधंपादोपगमः इति न प्रार्थयते ५६ चिरमिति वृजिनैः कर्मफलैरार्तः पुनस्तद्वासनाभिस्ताम्यमानः तथापि अवितृषषडमित्रः तृष्णैव तृषा तद्रहिता न विजिता तृषा षडमित्राः प्राकृतवदिंद्रियलक्षणा यस्य सः अत एवालब्धशांतिः कथंचिदेव वर्तमानः लब्धशांतिरिति वा शरणं स्थानं तद्दातीति तथा हे शरणद समुपेतः प्राप्तोहं अशोकत्वे हेतुः अभयं न प्राप्ति हे तदनंतरमेवापन्नामं पाहीति ५७

भा॰द॰उ॰ राक्षसो युद्धहरणादिति स्मृतेः राक्षसमवत्येति च बहुदुःखेऽरा राक्षसेन विधानेन उपयेमे परिणीतवान् श्रुतं पूर्वमेव सामान्यत एवं श्रुतं १८ विशेषं तु श्रो
६ तुमिच्छामि १९ अथवा कौतुकमाविष्करोति ब्रह्मन्निति पुण्या महाफलाः माध्वीः श्रुतिसुखाः लोकस्य मलापहाश्च शृण्वानः श्रुतज्ञो नित्यनूतनाः

श्रीराजोवाच भगवान्भीष्मकसुतां रुक्मिणीं रुचिराननां राक्षसेन विधानेन उपयेमे इति श्रुतं १६ भगवञ्छ्रोतुमिच्छा
दीनजि मि कृष्णस्यामिततेजसः यथा मागधशाल्वादीन् जित्वा कन्यामुपाहरत् १७ ब्रह्मन्कृष्णकथाः पुण्याः माध्वीर्लोकमलाप
त्वा२ हाः को नु तृप्येत शृण्वानः श्रुतज्ञो नित्यनूतनाः बादरायणिरुवाच ९ राजासीद्भीष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महा ८३
न् तस्य पंचाभवन्पुत्राः कन्यैका च वरानना १९ रुक्म्यग्रजो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनंतरः रुक्मकेशो रुक्म
माली रुक्मिण्येषा स्वसा सती २० सोपश्रुत्य मुकुंदस्य रूपवीर्यगुणश्रियः गृहागतैर्गीयमानास्तं मेने सदृ
शं पतिं २१ तां बुद्धिलक्षणौदार्यरूपशीलगुणाश्रयां कृष्णः सदृशीं भार्यां समुद्वोढुं मनो दधे २२ बंधूना
मिच्छतां दातुं कृष्णाय भगिनीं नृप। ततो निवार्य कृष्णद्विड् रुक्मी चैद्यममन्यत २३ तदवेत्यासितापांगी वै
दर्भी दुर्मना भृशं विचिंत्याप्तं द्विजं कंचित्कृष्णाय प्राहिणोद्द्रुतं २४ द्वारकां स समभ्येत्य प्रतीहारैः प्रवेशितः अ
पश्यदाद्यपुरुषमासीनं कांचनासने २५ दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेवस्तमवरुह्य निजासनात् उपवेश्यार्हयांचक्रे यथात्मा
नं दिवौकसः २६ तं भुक्तवंतं विश्रांतमुपगम्य सतां गतिः पाणिनाभिमृशन्पादावव्यग्रस्तमपृच्छत २७

तत्र: श्रुतसारवित् नित्यनूतना प्रतिलक्षणमाश्चर्यवत् प्रतीयमाना २० २४ चैद्यममन्यत तस्यावरमित्यर्थः २५ अवेत्य ज्ञात्वा असितापांगी सुनील
कटाक्षी आप्तमविविचित्य कृष्णाय कृष्णमानेतुं प्रेषयामास २६ प्रतीहारैर्द्वारपालैः २७ आत्मानं आत्मतुल्यं २८ अभिमृशन् स्पर्शनैः संमर्दयन् २९

निन्ये यमार्गे बलतिस्त्र ५ ६ वेगरभसं वेगोद्रेकं ७ भीरुभीतवत् भीरोरपि भीतवत् अतिभीतवदित्यर्थः चेरतुः पलायेतां बहुयोजनं ८ अप्र-
माणवित् प्रमाणमपि यतातं न वेत्तीति तथा ९ तुंगं एकादशयोजनोन्नतं प्रकर्षेण वर्षत्यस्मिन्निति प्रवर्षणः इत्याख्यायस्य तं तदाह भगवानिति
द्वंद्वः १० नावेवि विनष्टावपि तयोः पदं निलयस्थानं अनधिगम्य ११ ततो गिरेः दशभिः एकेन च योजनानि तावद्दुंगात् मागधसैन्याद्-

भगवान्तु नरावत्सपुरीं यवनवेष्टितां हत्वा म्लेच्छबलं निन्ये तदीयं द्वारकां धने ५ नीयमाने धने गोभिर्नृभिश्चाच्युतचो-
दितैः आजगाम जरासंधस्त्रयोविंशत्यनीकपः ६ विलोक्य वेगरभसं रिपुसैन्यस्य माधवौ मनुष्यचेष्टामापन्नौ राजन् दु-
द्रुवतुर्द्रुतं ७ विहाय वित्तं प्रचुरं अभीतौ भीरुभीतवत् पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां चेरतुर्बहुयोजनं ८ पलायमानौ तौ दृष्ट्वा
मागधः प्रहसन्बली अन्वधावद्रथानीकैरीशयोरप्रमाणवित् ९ प्रद्रुत्य दूरं संश्रान्तौ तुंगमारुहतां गिरिं प्रव
र्षणाख्यं भगवान् नित्यदा यत्र वर्षति १० गिरौ निलीनावाज्ञाय नाधिगम्य पदं नृप ददाह गिरिमेधोभिः समंतादग्नि-
मुत्सृजन् ११ तत उत्पत्य तरसा दह्यमानतटादुभौ दशैकयोजनात्तुंगान्निपेततुरधो भुवि १२ अलक्ष्य-
माणौ रिपुणा सानुगेन यदूत्तमौ स्वपुरं पुनरायातौ समुद्रपरिखां नृप सोपि दग्धाविति मृषा मन्वानो बल-
केशवौ बलमाकृष्य सुमहन्मगधान्मागधो ययौ १४ आनर्ताधिपतिः श्रीमान् रैवतो रैवतीं सुतां ब्रह्मणा चो-
दितः प्रादाद्बलायेति पुरोदितं १५ भगवानपि गोविंद उपयेमे कुरूद्वह वैदर्भीं भीष्मकसुतां श्रियो मात्रां स्व-
यंवरे १६ प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाल्वादींश्चैद्यपक्षगान् पश्यतां सर्वलोकानां तार्क्ष्यपुत्रः सुधामिव १७

शमतिक्रम्य परतो धो निपेततुः १२ १३ श्रीकृष्णस्य विवाहान्तिरूप पितुर्बलस्यैव विवाहं नवमस्कंधोक्तमनुस्मारयति आनर्तेति मात्रांकलां
गरुडो यथा देवान् प्रमथ्य सुधामहरत् तथेति १६ १७ श्री श्री श्री श्री श्री श्र श्रहरि

भा॰द॰टी॰ १० अहो कुलकन्यानामिदमतिधार्ष्ट्यमिति माशंकीत्याह कात्वामिति हे मुकुंद हे नृसिंह नरश्रेष्ठ कानामकन्याकुलवतीतथामहतीगुणोदारा तथाधीराधीमती त्वा त्वां पतिं न वृणीतेतिमथ्यवके यंदेशषशंकेतिभावः कथंभूतं गुणशीलादिभिरात्मनेवतुल्यं निरुपममित्यर्थः द्रविणं द्रव्यसंपत्तधाम प्रभावस्तथा नरलोकस्य मनसामभिरामोभिरमणं यस्मात्तं किंच काले विवाहावसरे ३८ हे विभो तस्मात्त्वं मया त्वा

10

कात्वां मुकुंद महती कुलशीलरूपविद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यं धीरापतिं कुलवती न वृणीत कन्या काले नृसिंह नरलोकमनोभिरामं ३८ तस्माद्भवान्खलु वृतः पतिरंग जायामात्मार्पितश्च भवतोत्र विभो विधेहि मा वीरभागमभिमर्शतु चैद्य आरात् गोमायुवन्मृगपतेर्बलिमंबुजाक्ष ३९ पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्रगुर्वर्चनादिभिरलं भगवान्परेशः आराधितो यदि गदाग्रज एत्य पाणिं गृह्णातु मे न दमघोषसुतादयोन्ये ४०

न्खलु पतिर्वृतः आत्मा च भवतोर्पितः अतस्त्वमत्रागत्य मां भवतो जायां विधेहि विपक्षैर्वाधिकं द्योतयंति आह मा वीरभागमिति वीरस्य तव भागं मां आरात्समीपं चैद्य एत्य आगत्य चैद्यो माभिमर्शतु मास्पृशतु मृगपतेर्बलिं गोमायुः शृगाल इवेति अनेकजन्मकृतैरदृष्टैर्वश्यमाहिति प्रार्थयते पूर्तेति कूपादिर्इष्टं आग्निहोत्रादि दत्तं हिरण्यादि तयमस्ती यदि नादिवृत्तं कृष्णादि ४० श्रीकृष्णायनमः कृष्ण १०

सर्वमीत्यर्थः तस्याखिलकामदोग्धा यद्वा सद्ब्राह्मणस्य विश्वस्याखिलकाममुपितिलोकानाप्नोतिलोकांतरं पर्यटतिनैकत्र निर्दिष्टं तत्तिष्ठतीत्यर्थः नाप्नो
तिपादेश्वरोस्य चालोकानाप्नोतितत्तमलोकान् प्राप्नोप्यप्राप्तद्रावक्लिश्यतीत्यर्थः प्रातेस्युपमास्तद्दृत्यर्थः तदेवाह सर्वेष्वंगेषु वाक्याणपादिषु वि
ज्वरस्तापरहितः स्वलाभः स्वतएव प्राप्तोलाभः आत्मलाभेषायाते न संतुष्टान् पूर्णान् साधून् स्वधर्मनिष्ठान् यस्य राज्ञो विषये प्रायतः स्थानात्
यदिच्छया यस्य कार्यस्येच्छया दुर्गं समुद्रं एवं संप्रश्नः संप्रश्नः अन्योन्यप्रश्नः परमेष्ठिना परमेश्वरेण वैयर्थ्य नाम मित्रेतं रुक्मिण्या श्रुद्धितन्यास्मि

कश्चिद्द्विजवरश्रेष्ठधर्मस्तिष्ठन्स्वलाभतः वर्ततेनातिकृच्छ्रेण संतुष्टमनसः सदा ३० संतुष्टोयदि वर्तेत ब्राह्मणोयेनके
नचित् अहीयमानः स्वाद्धर्मात् स ह्यस्याखिलकामधुक् ३१ असंतुष्टोसकृल्लोकानाप्नोत्यपि सुरेश्वरः अकिंच
नोपि संतुष्टः शेते सर्वांगविज्वरः ३२ विप्रान्स्वलाभसंतुष्टान् साधून् भूतसुहृत्तमान् निरहंकारिणः शांतान्नमस्ये
शिरसासकृत् ३३ कच्चिद्वः कुशलं ब्रह्मन् राजतो यस्य हि प्रजाः सुखं वसंति विषये पाल्यमानाः समेप्रियः ३४ यतस्त्व
मागतो दुर्गं निस्तीर्येह यदिच्छया सर्वं नो ब्रूहि गुह्यं चेत् किं कार्यं करवाम ते ३५ एवं संपृष्टसंप्रश्नो ब्राह्मणः परमेष्ठि
ना लीलागृहीतदेहेन तस्मै सर्वमवर्णयत् ३६ रुक्मिण्युवाच श्रुत्वा गुणान्भुवनसुंदर शृण्वतां ते निर्विश्यक
र्णविवरैर्हरतोंगतापं रूपं दृशां दृशिमतामखिलार्थलाभं त्वय्यच्युताविशति चित्तमपत्रपं मे ३७ श्रीकृष्णा

वैदर्भ्या ब्राह्मणेन प्रस्थापितं पत्रिकां मुद्रामुन्मुच्य कृष्णाय प्रेमचिह्नान्वितं ब्राह्मणः श्रीकृष्णानुज्ञया पत्रं वाचयति श्रुत्वेति भयमर्थं हे
अच्युत हे भुवनसुंदरेति अनेन सुरूपं द्योतयति कृतयमहिमा कंचाह रूपकुलशीलादियुक्तापि तत्रापि अपगतात्रपायस्मात् तन्मे वित्तं त्वयि आ
विशति आसज्जते तत्र कुतस्तत्राह शृण्वतां कर्णविवरैर्हृदंतः प्रविश्य अंगतापं अंगानि एषां कुसंबोधनं वा हरतस्ते तव गुणान् श्रुत्वा तथा दृष्टि
मतां चक्षुष्मतां [illegible] अखिलार्थलाभं रूपं च श्रुत्वेति ३७ श्री श्री श्री श्री श्री

११ अन्नपितृ्यो अन्नेप्यामि राजन्यायतत्पदानुराजगुहीभान् जनगमानयान्नेहृष्टान:एध्यसदृशि ३ उवाहदर्शमिति पत्योरात्रौ
विवाहनक्षत्रमिति विलाय तत्पारान्नं प्रस्थापयंप्रातर्विभदेयानगमत् स्वोभाविनिलमेजितोदहने विदर्भान् ८
गुप्त:समेत्यजितहर्कतणीर्भदेयान् ४ सेन्यदृत्यादीनि चलानि अश्वनामानि ५ ६ पुत्रस्यरुक्मिणः स्नेहेननद
रामनुगच्छतीतिनयः अन्नेनमिशुपालेऽनाभेकर्यिधीत्तपातिकर्मा त्रिपुराकलंकार:पितृदेवार्चनादीनि ७

ताम्मानधियमुन्मण्यराजन्यापसदान्मथे मन्यरामनवध्यांगामिधसोमित्रशीर्वमिव ३ उवाहदर्थविसाय
रुक्मिण्यामधुसूदन: स्य:संयुज्यनामाश्वदारुकेणाहसरथिं ४ सचाश्वै:सेन्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाह
५२ के:युक्तरथमुपानीतंतस्यौप्रांजलिरग्रत: ५ आरुह्यस्पंदनंशौरिर्द्विजमारोप्यतूर्णगैः आनर्तादेकरात्रेण
विदर्भानगमद्धयै: ६ राजासकुंडनपति:पुत्रस्नेहवशानुगत: शिशुपालायस्वांकन्यांदास्यन् कर्माण्यकार
यत् ७ पुरंसमृष्टसंसिक्तमार्गरथ्याचतु:पथं चित्रध्वजपताकाभिस्तोरणै:समलंकृतं ८ स्रग्गंधमा
ल्याभरणैर्विरजोंबरभूषितै: जुष्टंस्त्रीपुरुषै:श्रीमद्गृहैरगुरुधूपितै: ९ पितृदेवान्समभ्यर्च्य विप्रांश्च वि
धवन्नृप भोजयित्वायथान्यायंवाचयामासमंगलं १०

तान्येवाह पुरमित्यादिचतुर्भि: संसिक्तारथ्यामार्गादयोयस्मिंस्तत् चित्रध्वजेषु पताका:ताभि:समलंकृतम कृष्ण
कारयत् ८ स्रग्गंधमाल्याभरणैरित्यत्र मध्यपदं द्रष्टव्य: यद्वा स्रग्गंधमाल्यान्यानि मंत्रितानि तद्यात: तथावि
रजांबरैर्भूषितैस्त्रीपुरुषैर्जुष्टं तथाश्रीमद्भिर्गृहैश्चजुष्टं ९ यथान्यायं अन्यानप्रतिमंगलंवाचयामास १० श्री ११

चैद्यापवंधुभिरर्थितायां किमधुनाकरणीयं तत्रोपायमाह श्वोभाविनीति हे अजित श्वोभाविनि उद्वहने प्रथमं गुप्तः
अलक्षित एवागत्य पश्चात्पृतनापतिभिः परिवृतः सन् चैद्यादिबलं निर्मथ्य प्रसह्य हठात् ज्ञाधीर्यीभावदर्पनि
मेवशुल्कं वैवाहिकं देयं यस्यास्तां मामुपेनेन राक्षसविधिना उद्वहेति उपदेशरहस्यं ४१ ननु भवतु शिशुपालादिबल
प्रधनं अन्तःपुरमध्यगतायास्तव हरणं च कथं बन्धोपि वधमकृत्वेत्यत आह अन्तःपुरेति पुराद्बहिर्वर्तमानां गिरिजा
मम्बिकां अम्बिकागृहादेव मम हरणं सुकरमिति भावः ४२ ननु किमनेनाम्बिकारिणा निर्बन्धनेन चैद्योपितावस्य

श्वोभाविनि त्वमजितोद्वहने विदर्भान् गुप्तः समेत्य पृतनापतिभिः परीतः निर्मथ्य चैद्यमगधेन्द्रबलं प्रसह्य मां
राक्षसेन विधिनोद्वह वीर्यशुल्कां ४१ अन्तःपुरान्तरचरीमनिहत्य बन्धून् त्वामुद्वहे कथमिति प्रवदाम्युपायं पूर्वेद्युरस्ति
महती कुलदेवयात्रा यस्यां बहिर्नववधूर्गिरिजामुपेयात् ४२ यस्याङ्घ्रिपंकजरजःस्नपनं महान्तो वांछन्त्युमापतिरिवा
त्मतमोपहत्यै यर्ह्यम्बुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसून् व्रतकृशान् शतजन्मभिः स्यात् ४३ ब्राह्मण उवाच इत्येते गु
ह्यसंदेशा यदुदेव मयाहृताः विमृश्य कर्तुं यच्चात्र क्रियतां तदनंतरं ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे रुक्मि
ण्युद्वाहे नाम द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः श्रीशुक उवाच वैदर्भ्याः स तु संदेशं निशम्य यदुनंदनः प्रगृह्य पाणिना पाणिं प्रहसन्नि
दमब्रवीत् १ श्रीभगवानुवाच तथाहमपि तच्चित्तो निद्रां च न लभे निशि वेदाहं रुक्मिणा द्वेषान्ममोद्वाहो निवारितः २

स्यात् गुणकर्मणोपेयाय आह इति तत्राह यस्येति हे अंबुजाक्ष यस्य भवतोंघ्रिपंकजरजोभिः स्नपनमात्मनस्तमोपहत्यै उमा
पतिरिव महान्तो वांछंति तस्य भवतः प्रसादं न लभेय न प्राप्नुयां तर्हि व्रतेन कृपासनादिभिः कृशानसून् प्राणान् त्यक्ष्ये ततः कि
मित्यत आह यात जन्मभिरिति एवं वारं वारं यावच्छतजन्मभिरपि तव प्रसादः स्यादिति ४३ अत्र संक्षेपकारणमाह इतीति मयपवि
यतामिति ४४ इति दशमे द्विपंचाशत्तमः । त्रिपंचाशत्तमे माहात्म्याविष्कारो नवोढ़ितः रुक्मिणो प्रहवत्केशमा निधनांक्षिपतो नलात् १
॥ निद्राया अलाभे कारणं तत्र वेदेति तथा कथितमप्यहं जानामीति २ ॥

॥भा०द०३०॥ त्रियामीरत्निस्तावनमात्रेणांतरितः अल्पराधसः मंदभाग्यायाः ॥२३॥ जुगुप्सितं धाष्ट्यादि अपीति शेषः यां ॥२४॥ नायातीति हि कृतोद्यम
॥१२॥ इति अस्यायमर्थः आदौ कृतोद्यमत्वात्तेन प्रस्थापितवान् प्रस्थानावसरे च किंचिन्मयि जुगुप्सितं मत्वा प्रस्थानं चेष्टः अ
तः सोपि द्विजो नूनं नायातीति यद्वा ततो निर्गतोपि श्रीकृष्णो न मे दैववैमुख्यात् क्वापि विस्मृतिवशाद्भवेदित्याह दुर्भगाया इति
॥२५॥ कालज्ञानोधुनापि गोविंदागमनकाल इति मत्वा किंचिदाश्वस्तचित्तासती चिंतात्तब्धे लोचने निमीलितवती सत्यर्थः॥

अहो त्रियामांतरित उद्वाहो मेल्पराधसः नागच्छत्यरविंदाक्षो नाहं वेद्मत्र कारणं ॥२३॥ सोपि नावर्त्तते द्यापि मत्संदे
12 शहरो द्विजः अपि मय्यनवद्यात्मा दृष्ट्वा किंचिज्जुगुप्सितं ॥२४॥ मत्वा पाणिग्रहणं नूनं नायाति हि कृतोद्यमः दु स्व॰
र्भगाया न मे धाता नानुकूलो महेश्वरः ॥२५॥ देवी वा विमुखी गौरी रुद्राणी गिरिजा सती एवं चिंतयती बाला
गोविंदहृतमानसा न्यमीलयत कालज्ञा नेत्रे चाश्रुकलाकुले ॥२६॥ एवं वध्वाः प्रतीक्षंत्या गोविंदागमनं नृ
प वाम ऊरुर्भुजो नेत्रमस्फुरन् प्रियभाषिणः ॥२७॥ अथ कृष्णविनिर्दिष्टः स एव द्विजसत्तमः अंतःपुरचरीं देवीं राज
पुत्रीं ददर्श ह ॥२८॥ सा तं प्रहृष्टवदनमव्यग्रात्मगतिं सती आलक्ष्य लक्षणाभिज्ञा समपृच्छच्छुचिस्मिता
॥२९॥ तस्या आवेदयत्प्राप्तं शशंस यदुनंदनं उक्तं च सत्यवचनमात्मोपनयनं प्रति ॥ ३०॥

॥२६॥ प्रियभाषिणः प्रियसूचकाः ॥२७॥ पुरोपवनं प्राप्तेन श्रीकृष्णेन विनिर्दिष्टः प्राप्तं मां कथयेत्यादिष्टः ॥२८॥ न अग्रा आत्मनो
देहस्य गतिर्यस्य तं द्रुतस्य लक्षणात्तत्कार्यसूचकमभिज्ञानतीति तथा ॥२९॥ तस्यै प्राप्तं यदुनंदनं आवेदितवान् तं च शशं
स आत्मनोपनयनं प्रति आत्मना स्वयं कृष्णस्यानयनं प्रति तेन द्विजेन सत्यवचनं प्रोक्तमिति आत्मनः प्राणेश्वरस्ये ॥कृष्ण॥
ति वा मद्वा आत्मनस्तस्या उपनयनं प्रति श्रीकृष्णेन यदुक्तं सत्यवचनं तामानय इत्यादि तद्ब्राह्मणः समवर्णयदित्यर्थः ॥३०॥ ॥१२॥

कृतंकौतुकेनविवाहसूत्रेणमंगलंयस्यास्तां॥अहतंनवीनंवस्त्रयुग्मंभूषितां॥२॥वध्वास्तस्याःकन्यायाःअर्थवित्
अथर्वणमंत्रवित्॥३॥अभ्युदयेउचितं॥४॥ततश्चतुरंगसैन्यैःपरीवृतःकुंडिनंभीष्मस्यपुरंययौ॥मदंच्यवंतेमदच्यु
तस्तातांसुदतींकन्यांकृतकौतुकमंगलां॥अहतांशुकयुग्मेनभूषितांभूषणोत्तमैः॥२॥चक्रुःसामर्ग्यजुर्मंत्रैर्व
ध्वारक्षांद्विजोत्तमाः॥पुरोहितोथर्वविद्वैजुहावग्रहशांतये॥३॥हिरण्यरूप्यवासांसितिलांश्चगुडमिश्रि
तान्॥प्रादाद्धेनूंश्चविप्रेभ्योराजाविधिविदांवरः॥४॥एवंचेदिपतीराजादमघोषःसुताय‌वै॥कारयामास
मंत्रज्ञैःसर्वमभ्युदयोचितं॥५॥मदच्युद्भिर्गजानीकैःस्यंदनैर्हेममालिभिः॥पत्त्यश्वसंकुलैःसैन्यैःपरीतः
कुंडिनंययौ॥६॥तंवैविदर्भाधिपतिःसमभ्येत्याभिपूज्यच॥निवेशयामाससुदाकल्पितान्यनिवेशने॥७॥
तत्रशाल्वोजरासंधोदंतवक्त्रोविदूरथः॥आजग्मुश्चैद्यपक्षीयाःपौंड्रकाद्याःसहस्रशः॥८॥योत्स्यामःसंहतीस्ते
कन्यांचैद्यापसाधितुं॥यद्यागत्यहरेत्कृष्णोरामाद्यैर्यदुभिर्वृतः॥९॥योत्स्यामःसंहतास्तेनइतिनिश्चितमानसाः॥आजग्मुर्भूभुजःसर्वेसमग्रबलवाहनाः॥१०॥श्रुत्वैतद्भगवान्रामोविपक्षीयान्नृपोद्यमं॥कृष्णंचैकंग
तंहर्तुंकन्यांकलहशंकितः॥११॥बलेनमहतासार्धंभ्रातृस्नेहपरिप्लुतः॥त्वरितःकुंडिनंप्रागाद्गजाश्वरथपत्ति
भिः॥१२॥भीष्मकन्यावरारोहाकांक्षत्यागमनंहरेः॥प्रत्यापत्तिमपश्यंतीद्विजस्याचिंतयत्तदा॥१३॥ ॥ ॥ ॥
ततःस्यंदनैःरथैःहेमरचितामालाविद्यंतेयेषुतैः॥१५॥कल्पितंनिर्मितंपदंस्थानंनिवेशनंतस्मिन्॥१७॥१२॥यदिश्रीकृष्णोहरोदितिः
शंकिताःकन्यांसाधयितुमित्यर्थः॥१०॥१२॥११॥१३॥सूर्योदयास्तमेवोत्सुकोनरुक्मिरणचिंतयदित्याह भीष्मकन्येतिप्रत्या

मा०द०उ०

१३ तस्यागमनं विशिनष्टि द्वयेन पद्मामिति ४० ४१ अपि च मर्द्दोत्यादि जघिरे आहतवाइत्यर्थः वारमुख्या गणिकोत्तमाः
४२ ४३ उपस्पृश्य आचम्य ४४ प्रचयस्तोकशा भवान्चितामिति भवस्योपसर्जनत्वं स्त्री कर्मीचितमुक्तं ४५ नमस्यतीति
किं ध्यानदेवदृष्टो यं मंत्रः स्वसंतानयुतां गणेशादिसहितां आत्मारामो मोकस्य सत्यानि भवेदिति चेदत आह तदनु ८

पद्मां विनिर्य्ययौ द्रष्टुं भवान्याः पादपल्लवं ध्याचानु ध्यायतोसम्यक् मुकुंद चरणांबुजं ४० पतवाकमारभिः सार्द्धम
13 रवीभिः परिवादिता गुप्ताराजभटैः शूरैः सन्नद्धैरुधृतायुधैः ४१ मृदंगशंखभेरीणां वीणापणवगोमुखैः ब्राह्मणैश्च सहैस्तु ४२ स्रग्गंधवस्त्राभरणैर्द्विजपत्न्यः स्वलंकृताः गायंत्यश्च स्तुवंतश्च गायका वाद्य
वादकाः ४३ परिवार्य्य वधूं जग्मुः सूतमागधवंदिनः आसाद्य देवसदनं धौतपादकरांबुजा ४४ उपस्पृश्य शुचिः
शांता प्रविवेशांबिकांतिकं ४४ तां वै प्रवयसो बालां विधिज्ञा विप्रयोषितः भवानीं वंदयांचक्रुर्भवपत्नीं भवान्वि
ॐ तां ४५ नमस्ये त्वांबिके भीक्ष्णं स्वसंतानयुतां शिवां भूयात्पतिर्मे भगवान्कृष्णस्तदनुमोदतां ४६ अद्भिर्गंधाक्ष
तैर्धूपैर्वासः स्रग्माल्यभूषणैः नानोपहारबलिभिः प्रदीपावलिभिः पृथक् ४७ विप्रस्त्रियः पतिमतीस्तथा तैः
समपूजयत् लवणापूपताम्बूलकंठसूत्रफलेक्षुभिः ४८ तस्यै स्त्रियस्ताः प्रददुः शेषां युयुजुराशिषः ता८
भ्यो देव्यै नमश्चक्रे शेषां च जगृहे वधूः ४९ मुनिव्रतमथ त्यक्त्वा निश्चक्रामांबिकागृहात् प्रगृह्य पाणिना भृत्यां रत्नमु
द्रोपशोभिना ५०

श्रीराम०
मोदतामिति भवती आ कृष्णएव वा ४६ स्रग्गंधादिभिरंबिकां समपूजयत् ४७ तथा विप्रस्त्रियोपि तैर्द्रव्यै
र्लवणादिभिश्च समपूजयदिति ४८ शेषां निर्माल्यं ४९ मुनिव्रतं मौनं भृत्यां सखीं ५० श्रीकृष्णनारायण
१३

तं श्रीकृष्णं अस्मिन्कार्ये सर्वस्वार्पणमपि अपर्याप्तमिति तदुचितं प्रेममपश्यंती तदा केवलं ननाम पश्चाद्
दुद्दावित्यर्थः पञ्चाशं श्रियं येन मम निर्मितं तावत्सर्वसंपदां नामास्पदं भवति किं पुनर्भूमिप्रणनायामिति ततो धिक्
मन्यानियं न पश्यंती ननामेति ३१ ३२ ३३ महामतिरित्यनेन श्रीकृष्णो कन्यामुद्दिश्य शुभे वागतः स्यादिति वरोचितेन
विधिना समर्पणादिना स्तवितं यथायथावत् ३४ समेतानां राज्ञां मध्ये वीर्यादिघनं निकम्पं तं तं सम्भाषितवा

तमागतं समाकर्ण्य वैदर्भी हृष्टमानसा । न पश्यंती ब्राह्मणाय प्रियमन्यन्ननाम सा ॥ ३१ ॥ प्राप्तौ श्रुत्वा स्वदुहितुरुद्वाह
प्रेक्षणोत्सुकौ । अभ्ययात्तूर्यघोषेण रामकृष्णौ समर्हणैः ॥ ३२ ॥ मधुपर्कमुपानीय वासांसि विरजांसि सः । उ
पायनान्यभीष्टानि विधिवत्समपूजयत् ॥ ३३ ॥ तयोर्निवेशनं श्रीमदुपाकल्प्य महामतिः । ससैन्ययोः सानु
गयोरातिथ्यं विदधे यथा ॥ ३४ ॥ एवं राज्ञां समेतानां यथावीर्यं यथावयः । यथाबलं यथावित्तं सर्वैः कामैः
समर्हयत् ॥ ३५ ॥ कृष्णमागतमाकर्ण्य विदर्भपुरवासिनः । आगत्य नेत्रांजलिभिः पपुस्तन्मुखपंकजं ॥ ३६ ॥ अस्यैव
भार्या भवितुं रुक्मिण्यर्हति नापरा । असावप्यनवद्यात्मा भैष्म्याः समुचितः पतिः ॥ ३७ ॥ किंचित्सुचरितं यन्नस्तेन तुष्टस्त्रिलो
ककृत् । अनुगृह्णातु गृह्णातु वैदर्भ्याः पाणिमच्युतः ॥ ३८ ॥ एवं प्रेमकलाबद्धा वदंति स्म पुरौकसः । कन्या चांतःपुरात्प्रागात् भटैर्

नित्यर्थः ३५ श्रीकृष्णे भाविकर्मसूचकं जनानुरागं दर्शयति कृष्णमागतमिति त्रिभिः ३६ अस्यैव रुक्मिण्येव अर्हत्येव
असावेवानैष्म्या एव समुचित एवेति षडेव धारणानि तेनैकस्मिन् व्यतिरेके अदर्शनमुपलब्धं दर्शारं नापरेति न च वाक्य
भेददोषः अन्ययोगव्यवच्छेदेन विभिन्नानामिव वाक्यानां सहप्रयोगात् यथा पार्थो धनुर्धरः इत्यादिवदिति अयमेवानुग्रह इति
निर्दिशति गृह्णात्विति ३८ श्रीराम कृष्णाय नमः श्रीमते माधवन्ध्रो जयति श्रीश्रीरामराम कृष्णायनमः ॥

मा०द०उ० च्युः पंचाशतयेजि राजन्नोरिपुगणान् कलिगंच विक्षयापभेष्या : पाणिं कुवेरदात् १ इती महोधि

१४ ...इतिसर्वेसुसंरब्धावहानाः संरंभिताः स्वैः स्वैर्बलैः परिक्रांताः प्रत्यंचीपुर्य
नकार्मुकाः १ नाना पतनं आलोक्य यादवानीकपयपाः तस्तुत्सेसमुद्राराजन्नविस्फूर्ज्यस्यधन
षिते २ मत्त पृष्ठे गजस्कंधे रथ्योपस्थ चकोविदाः मुमुचुः शरवर्षाणि मेघाः अद्रिषुपोयथा ३
पत्युर्बलं शरासारैः छन्नं वीक्ष्य सुमध्यमा सब्रीडमैक्षत्तद्वक्त्रं भयविह्वललोचना ४ प्रहस्य भगवानाह
मास्मभैर्वामलोचने विनंक्ष्यत्यधुनैवैतत्तावकैः शात्रवं बलं ५ तेषां तद्विक्रमं वीरा गदसंकर्षणादि
यः अमृष्यमाणा नाराचैर्जघ्नुर्हयगजान् रथान् ६ पेतुः शिरांसि रथिनां भाविनां सजिनं भुवि
सकुंडलकिरीटानि सोष्णीषाणि चकोटिशः ७ हस्ताः सासिगदेष्वासाः करभा ऊरवोंघ्रयः अश्वा
श्वतरनागोष्ट्र खरमर्त्य शिरांसि च ८ हन्यमानबलानीका वृष्णिभिर्जयकांक्षिभिः राजा
नो विमुखा जरासंधपुरःसराः ९ शिशुपालं समभ्येत्य हृतदारमिवातुरं नष्टत्विषं गतोत्सा
हं शुष्यद्वदनमब्रुवन् १० राजन ऊचुः भो भो पुरुषशार्दूल दौर्मनस्यमिदं त्यज न प्रियाप्रिययो रा
जन् निष्ठा देहिषु दृश्यते ११ कृष्णः

तस्मिन् त्वेवं वदंतः कुसूत्थाः क्रोधाविष्टाः दंशिताः हेतसन्नाहाः परिक्रांताः परिवृताः अन्वी
युः अन्वधावत १ विस्फूर्जितं कार्पिचारपरेषां शराणां बाहुल्ये यादवानामुचलत्वे दृष्टांतः मेघा इति ३
ऐं दलं ऐक्षत मास्म भैः मा भयं कुरु हे वामलोचने वृत्ताति तावकैः त्वदीयैः शेषासवासौ विक्रमस्व
तं अमृष्याणा असहमानाः नाराचैर्बाणैः ऊरवः तमहितानि शिरांसि करभाः प्रकोष्ठाः ऊरू जंघाः पर्णा वा अश्वतरा हृतदारं भार्या रहित
दारविवातुर १० निष्ठास्थैर्य ११ ॥ छ्लो ॥

१४

तां विलोक्य वीरामुमुत्सृष्टरतिर्हृती यश्लोकेनान्वयः प्रपामां प्रजीतरजस्कां कुंतलोऽपः पांकिणेद्वयचपलेइन्द्र
लोचनप्यातः ला ५१ द्विजोऽएवकुंदीनांकुरमलानिविंबफलवत् याऽधरस्तस्पृह्यतिभिः शोणप्रभाना नितंविंयस्या
स्ता कलायमीमौनस्युक्तेनूपुरसिंजन्चलनसलीलानूपुरंच तस्य धामदीप्तिः तेनशोभितुं शीलस्यतेन दाचलंती ५२ न

तां देवभाषाप्रियवीरमोहिनी सुभ्रूप्रभाकुंडलमंडिताननां प्रथापांनिलंवाप्पितरत्नमेखलां यैजत्स्तनीकं
तलमाकितद्वसनां ५२ शुचिस्मितां विंबफलाधरद्युतिशोणायमानद्विजकुंदकुङ्मलां पदाचलंतीं कलह
संसर्गिणीं सिंजत्कलानूपुरधामशोभिनां ५२ विलोक्य वीरामुमुक्षुः समागताः प्रप्राश्विनस्तत्क्षणहृच्छया
५४ र्दिताः ५२ यां वीक्ष्य लेलपतत्स्फुरद्दानहास व्रीडाविलोकहृतचेतसउज्झितास्त्राः पेतुः क्षितौ गजरथाश्वग
ताविमूढा याचाच्छलेन हृदये घ्वपतीस्वशोभां ५३ सैवं शानल्लयतोचलपद्मः कोशोपशपिनदामग
वतः प्रसूनी इतमालां गला घ्वामकतजेरलकान्तपाशैः प्राशानहेयसन्नन्त्पानदृहयोऽसुत्तमां ५४ तां
राजकन्यां रथमारोपयन्तीं जहार लङ्घ्या द्विषतां समी हतां रथं समारोप्य सुपर्णलक्षणं राजन्यचक्रं परि
भूय माधवः ५५ ततो ययौ रामपुरोगमैः शनैः शृगालमध्यादिव भागहृद्धरिः तं मानिनः स्वाभिभवं यशः क्ष
म थं परे जरासंधवशा न सेहिरे ५६ अहो धिगस्मान्यशः प्रात धन्विनां गोपैर्हृतं केशरिणां मृगैरिव ५७ इति

श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे रुक्मिणीहरणं त्रिपंचाशो

केवलं समुत्सुकः पेतुरित्याह यद्यप्यभयेन हत्यर्थक्लावुणपंसभ्रप्पतीं यांवीक्ष्य क्षितौ पेतुः ५३ सैतान प्रप्रा
नरूपैवतां सैदेनायुतं ने वेददर्शात्तु सुहृदणान्वयः चलपद्मकोशाभानलीचरणे चालयंती ५४ सुपर्णलक्ष
णं गरुडध्वजं ५५ हरिः सिंहः ५६ असहमानानाना धामाक्रोशमाह अहो धिगस्मान् यतोऽस्मांकं यशः

मा०दे०उ०
१५ मदूनां कुलपांसन कुलदूषण वस्तुतस्तु यदूनां कुलस्य पते हे श्रेष्ठ मन स्वयं चरि पुहनन चतुर श्रेष्ठ समम्माघाते इस्लसाक्षा
तो: कर्तरिल्युट् प्रत्यपो नं चादि विहित: ध्वांक्ष: काक: पथाह विमुग्ध मोनितनहृत् वस्तुतस्तु ध्वांक्ष: वदति वेद:

धनुर्विक्षिप्य सुदृढं जघ्ने तां त्रिभि: शरै: ॥ ग्राह चाग्र ह्वयंति स्म यदूनां कुलपांसन ॥ कुत्रासि स्व सां मे मुषित्वा ध्वां
क्षवत्कवि: हरिष्ये धमदं मदमापिन: कृष्णो विन: २५ पाच्य जमेहतो वाणे: शरै पातुं च दारिकां स्मयस्क म्मोधनु:
श्चिच्छेद षड्भिर्विव्याध कवितां २६ ग्रह्य सिम्प्रजुरो वाहान ग्राम्या सृतं ध्वजं त्रिभि: सचान पञ्जुवादाय क्षणं वि
व्याधपञ्चभि: २७ तैस्ताडित: शरैधेस्तं च्छिन्ने च धनुश्च्युत: पुनरन्यदुपाधत्तं तदप्याच्छिनदच्युत: २८ पर्विग्रं पट्टिशाम्
लोचर्मासिप्रायिनो नामवे यद्यदापुधमादत्तात्सर्वं माच्छिनद्धरि: २९ ततो रूपाद वप्लुत्य खड्गपाणिर्जिघांसया कृ
ष्णमभ्यद्रवत्क्रुद्ध: पतंग इव पावकं ३० तस्य चापतत: खड्गं तिलशश्चर्म चेषुभि: छित्वासिमाददे तिग्मं रुक्मिणं
हन्तुमुद्यत: ३१ दृष्ट्वा भ्रातृवधोपायं रुक्मिणी भयविह्वला पतित्वा पादयोर्भर्तुरुवाच करुणं सती ३२ योगेश्वरा
प्रमेयात्मन्देवदेव जगत्पते हन्तुं नार्हसि कल्याण भ्रातरं मे महाभुज ३३ श्री शुक उ० तया परित्रासविकंपितांग
या शुचावशुष्यन्मुखरुद्धकंठया कातर्यविस्रंसितहेममालया गृहीतपाद: करुणो न्यवर्तत ३४ ॥ श्री कृष्णा कृष्णम

सहस्रा स्तवादित्यर्थ: हैमंदस्यिरेत्यर्थ: परित्रासेन विकंपितान्यंगानि यस्यास्तया शुचाशोकेन शुष्यन्मुखं यस्या: रुद्ध: कं
ठो यस्या: सा च सा च कातर्येण वैक्लव्येण विस्रंसिता हेममयी माला यस्यास्तया गृहीतो पादो यस्य स: ३४ सो गरो शाय न: १५

कुहकोनर्त्तयिता तस्य कथा १२ दुःखेपीहमानत्वेन पारवश्यं व्यक्तं दर्शितं तत्र चाहमेव दृष्टांत इत्याह जरासंधः । शौरेरिति कृष्णात्सकाशात्
एकं संयुगं परं केवलं जितं मया जिग्ये जितवानहं दैवमदृष्टं तदुक्तेन १३।१४ फल्गुतंत्रैः स्वल्पसैन्यैः १५ प्रदक्षिणं प्रतिकूलं स्यात्

यथा दारुमयी योषिन्नृत्यते कुहकेच्छया एवमीश्वरतंत्रोयमीहते सुखदुःखयोः १२ शौरेः सप्तदशाहं वै संयुगानि पराजि
तः त्रयोविंशतिभिः सैन्यैः जिग्ये एकमहं परं १३ तथाप्यहं न शोचामि न प्रहृष्यामि कर्हिचित् कालेन दैवयुक्तेन जानन्वि 72
द्रावितं जगत् १४ अधुनापि वयं सर्वे वीरयूथपयूथपाः पराजिताः फल्गुतंत्रैर्यदुभिः कृष्णपालितैः १५ रिपवो जिग्युर
धुना काल आत्मानुसारिणि तदा वयं विजेष्यामो यदा दैवं प्रदक्षिणं १६ एवं प्रबोधितो मित्रैश्चैद्योगात्सानुगः पुरं हतशे
षाः पुनस्तेपि ययुः स्वं स्वं पुरं नृपाः १७ रुक्मी तु राक्षसोद्वाहं कृष्णद्विड् सहन् स्वसुः पृष्ठतोन्वगमत्कृष्णमक्षौहिण्या वृतो ब
ली १८ रुक्म्यमर्षी सुसंरब्धः शृण्वतां सर्वभूभुजां प्रतिजज्ञे महाबाहुर्दंशितः सशरासनः १९ अहत्वा समरे कृष्णम
प्रत्यूह्य च रुक्मिणीं कुंडिनं न प्रवेक्ष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि वः २० इत्युक्त्वा रथमारुह्य सारथिं प्राह सत्वरः चोदयाश्वान्यतः
कृष्णस्तत्र मे संयुगं भवेत् २१ अद्याहं निशितैर्बाणैर्गोपालस्य सुदुर्मतेः नेष्ये वीर्यमदं येन स्वसा मे प्रसभं हृता २२
विकत्थमानः कुमतिरीश्वरस्याप्रमाणवित् रथेनैकेन गोविंदं तिष्ठ तिष्ठेत्यथाब्रवीत् २३

२६ गोपालस्य नेत्रपालकस्येति नास्त्ययोर्थः तथा सुदुर्मतेरिति शोभनानुग्रहवती दुष्टेष्वपि मतिर्यस्य तस्येति २२
श्री कृष्णपरमात्मने नमः श्री राधावल्लभो जयति श्री कृष्णाय नमः ॥ श्री ॥ श्री ॥

१६ कुत इत्यत आह आत्ममोह इति ४४ परमार्थमाह एक एवेति परः शुद्धः ज्योतिर्वदादित्योदकेषु नभो यथा घ-
टादिष्विति ४५ कुतस्तर्हि न चैत्रादिवदात्मानं एकं शुद्धं प्रतीमः तत्राह देह इति द्रव्यमधिभूतं प्राणो इंद्रियाणि
अध्यात्मं गुणशब्देनाधिदैवं तन्मयात्मकदेहो व्याधिना शुद्धो न प्रतीयत इत्यर्थः ४६ ननु देहसंबंधेना-
पि संसारे सति शुद्धत्वं गतमेव तत्राह नात्मन इति हे सखे अन्येन आधिभूतादिना आत्मनः संयोगवि-
योगो न स्तः कुतः अप्रसक्तः अप्रसक्तत्वादस्येत्यर्थः कुतो अप्रसक्तं तत्राह तदुत्थत्वादिति तस्मादात्मनः भूतेंद्रिया-

16

आत्ममोहो नृणामेव कल्पते देवमायया सुहृद्दुर्हृदुदासीन इति देहात्ममानिनां ४४ एक एव परो ह्या-
त्मा सर्वेषामपि देहिनां नानेव गृह्यते मूढैर्यथा ज्योतिर्यथा नभः ४५ देह आद्यंतवानेष द्रव्य-
प्राणगुणात्मकः आत्मन्यविद्यया क्लृप्तः संसारयति देहिनं ४६ नात्मनोन्येन संयोगो वियोगो-
वसतः सखे तदुत्थत्वात्तत्प्रसिद्धेर्दृग्रूपाभ्यां यथा रवेः ४७

दिसिद्धेः प्रकाशस्य तदुत्थत्वात् आत्महेतुकत्वात् ननु देवैरधिष्ठितेभ्य इंद्रियेभ्यो भूतानां प्रतीतिः प्रसि-
द्धा भूतप्रतीत्या च तत्प्रसिद्धिर्नात्मन इत्येतत् आह दृग्रूपाभ्यां यथा रवेः यथा प्रकाश्यप्रकाशकत्वेन व-
र्तमानयोरपि चक्षुरूपयोः रवेः सकाशात्प्रसिद्धिः द्वयोरपि तैजसत्वात् तदभेदश्च तथा भूतेंद्रिया-
दीनां परस्परसिद्धावपि चैतन्याधीन एव प्रकाशः तत्कार्यत्वाच्च तद्व्यतिरेकेण अप्रसक्तं चेत्यर्थः त- कृष्ण
था चक्षुरादरौ वद्यति दीपश्च चक्षुश्च रूपं च ज्योतिषा न पृथग्भवेत् एवं धीः खानि मात्राश्च स्फुरंत्यन्यतमा-
दृतादिति यथा रवेः प्रसिद्धाभ्यामेव दृग्रूपाभ्यां परस्परसिद्धिर्यथा तद्वदिति ४७ श्रीकृष्ण श्रीकृष्णः १६

सश्मश्रुकेशं सहितानिस्थाने स्थाने॰ क्वचित् शिखानि शमश्रूणि। केशाश्च यथा भवंतिते नैव वासिप्रवपन् मुंडयन् व्यरूपयत् विरू
पम करोत् तथा भूतं हतप्रायमित्युत्तरेणान्वयः। ३६ रुक्मिणी सांत्वयामास सैवास्मानिति ३७ पुनः श्रीरामः आदिपालि
र्वधुरिति ३८ पुनर्देवीं प्रत्याह क्षत्रियाणामिति येन धर्मेण भ्रातापि भ्रातरं हन्यात् ततस्तस्मात् घोरतरः ॥ अतिदारुणः।

चैलेन बध्वा तमसाधुमर्हणो सश्मश्रुकेशं प्रवपन् व्यरूपयत् तावन्ममर्दुः परसैन्यमद्भुतं यदुप्रवीरा नलिनीं यथा गजाः ३५ कृष्णान्तिकमुपव्रज्य ददृशुस्तत्र रुक्मिणं हतं मृतं हतप्रायं दृष्ट्वा सकरुणो विभुः ३६ विमुच्य बद्धं करुणो भगवान् कृष्णमब्रवीत् ३६ असाध्विदं त्वया कृष्ण कृतमस्मज्जुगुप्सितं वपनं श्मश्रुकेशानां वैरूप्यं सुहृदो वधः ३७ मैवास्मान् साध्व्यसूयेथा भ्रातुर्वैरूप्यचिंतया सुखदुःखदो न चान्योस्ति यतः स्वकृतभुक् पुमान् ३८ बंधुर्वधार्हदोषोपि न बंधोर्वधमर्हति त्याज्यः स्वेनैव दोषेण हतः किं हन्यते पुनः ३९ क्षत्रियाणामयं धर्मः प्रजापतिविनिर्मितः भ्रातापि भ्रातरं हन्यात् येन घोरतरस्ततः ४० राज्यस्य भूमेर्वित्तस्य स्त्रियो मानस्य तेजसः मानिनोन्यस्य वा हेतोः श्रीमदांधाः क्षिपंति हि ४१ तवेयं विषमा बुद्धिः सर्वभूतेषु दुर्हृदां यन्मन्यसे सदाभद्रं सुहृदां

धर्मस्य ॥ अतस्त्वकोस्माकमपराध इति भावः ३९ पुनः श्रीकृष्णं प्रत्याह राज्यस्येति तथा ह्यस्माकमेव न तदनुचितमिति भावः ४० पुनर्देवीं प्रत्याह तवेयमिति सर्वभूतेषु सुहृदामहिताः श्री ना ... ॥ अज्ञवत् भद्रं मन्यसे इत्यसि इयं त
व विषमा ॥ असमीचीना बुद्धिः पुनः यत् त्वदेव सुहृदामभद्रमिति यद्वा सर्वभूतेषु दुर्हृदामपि त्वं सुहृदां भद्रम
वेदंदंडरूपं मुंडनमभद्रं यन्मन्यसे तवेयं विषमा बुद्धिरिति ॥ अथवा सर्वभूतेषु मध्ये दुर्हृदां शिशुपालादीनां च
भद्रं सुहृदां भद्रं च यन्मन्यसे तवेयं विषमा बुद्धिः समा न भवति ॥ अज्ञवत् ॥ अज्ञानामिव ४२ आत्ममायान्तः

भा०द०उ०

33 उन्नं भितैः पिंद्रकेतुभिः ध्वजविशेषैः ॥ उपाल्हि ष्यानि मंगलानि लाजांकुरपुष्पप्रकारादीनि ॥५७॥ प्राहताः आप्ताः श्रेष्ठा
भूभुजस्तेषां गजैः ॥ परामृष्टाः छिन्नाः रंभाश्च पूगाश्च तैरुपशोभिता ॥ यद्वा तैरेव गजैः परामृष्टाः संमृष्टाः रंभापू
गाश्च तैरुपशोभिताः ॥५८॥ तेश्वैमादोत्सुकाः प्रीतिधावतां अधुनाम धो मिथः समेत्य प्रहृष्टाः ॥५९॥ तनिर्दशमपंच
मानम ः ॥ पंचपंचाशत्तमेन प्रद्युम्नोऽजनि कृष्णतः ॥ शंबरेण हृतः सोऽपि हत्वा तं कन्यापारा ॥ मत ॥ प्रद्युम्न हानलाभा

17 सा व्यामृप्रद्युम्न भितं द्रकेतुभिः विचित्रमालांबररत्नतोरणैः ॥ बभौ प्रतिद्वार्य्युपक्लृप्तमंगलैरापूर्णकुंभागुरुधूपदी
पकैः ॥५५॥ सिक्तमार्गा मदच्युद्भिराहूतप्रेष्ठभूभुजां ॥ गजैर्द्वाः सुपरामृष्टरंभापूगोपशोभिता ॥५६॥ कुरुसृंजय
कैकयविदर्भयदुकुंतयः ॥ मिथो मुमुदिरे तस्मिन्संभ्रमात्परिधावतां ॥५७॥ रुक्मिण्याहरणं श्रुत्वा गीयमानं
न्या ततस्ततः ॥ राजानो राजकन्याश्च बभूवुर्भृशविस्मिताः ॥५८॥ द्वारकायामभूद्राजन्महामोदः पुरौकसां ॥ रुक्मिः
ण्या रमयोपेतं दृष्ट्वा कृष्णं श्रियः पतिं ॥५९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे रुक्मिण्युद्वाहो नाम च
तुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५४॥ श्रीशुक उवाच ॥ कामस्तु वासुदेवांशो दग्धः प्राग्रुद्रमन्युना ॥ देहोपपत्तये
भूयः तमेव प्रत्यपद्यत ॥ स एव जातो वैदर्भ्यां कृष्णवीर्यसमुद्भवः ॥ प्रद्युम्न इति विख्यातः सर्वतोऽनवमः पितुः ॥२॥
॥१॥

घे ॥ शंबराहरणादिना ॥ कुत्र विनामपत्याहि सुखं दुःखमस्य सवत ॥ जांबवत्यादिविवाहात्प्रागेव प्रद्युम्नजन्म ततो विवा
हाः ततः शंबरागारात् प्रद्युम्नप्रत्यागमनं ॥ अतएव कथनप्रस्तावेपि प्रथमं प्रद्युम्नस्य जातमात्रस्य शंबरेण हरणं
निरूप्यते ॥ प्रत्यागमनं तु तत्कालीनमपि कथापर्य्यवसानायात्रैवोक्तमिति ॥ वासुदेवाधिष्ठितचित्तप्रभवत्वाद्वा
सुदेवांशः ॥ दिष्टहेतुत्वाद्रुद्रदेहोपपत्तये देहप्राप्तये ॥१॥ अनवमः ॥ अन्यून ॥२॥ श्री रामजी सहस्त्रनाम ग्रंथ प्रभा तमस

देहसंबंधाभावादेवनात्मनोजन्मादयोपीति। जन्मादीनां देहधर्मत्वमाह। जन्मादयस्त्विति। ननु कथं तर्हि जातोऽहं वा
लोऽहं वृद्धोऽहमित्यात्मनि जन्मादिप्रतीतिः देहजन्मादिनैवेति सदृष्टांतमाह। कलानामिवेति। इंदोः कलानामिव ज
न्मादयो नैवेंदोरपि यथा मृतं। यथा च कलानाशाद् इंदोः कुहूः अभावाभासाद् इंदुक्षय उच्यते। तद्वदस्यात्मनो देहनाशादेव मर
णव्यवहार इत्यर्थः॥४७॥ नन्वात्मनो देहादिसंबंधाभावे कथं भोक्तृत्वभोगप्रतीतिरित्याशंक्य स्वप्नदृष्टांतेन समा-

जन्मादयस्तु देहस्य विक्रिया नात्मनः क्वचित्। कलानामिव नैवेंदोर्मृतिर्ह्यस्य कुहूरिव॥४७॥ यथा शया
न आत्मानं विषयान्फलमेव च। अनुभुंक्तेप्यसत्यर्थे तथाप्नोत्यबुधो भवं॥४८॥ तस्मादज्ञानजं शोकमात्म
शोषविमोहनं। तत्त्वज्ञानेन निर्हृत्य स्वस्था भव शुचिस्मिते॥५०॥ श्रीशुक उवाच। एवं भगवता तन्वी रामेण प्र
ज्य निबोधिता। वैमनस्यं परित्यज्य मनो बुद्ध्या समादधे॥५१॥ प्राणावशेष उत्सृष्टो द्विड्भिर्हतबलप्रभः। स्मरन्वि
रूपकरणं वितथात्ममनोरथः॥५१॥ चक्रे भोजकटं नाम निवासाय महत्पुरं। अहत्वा दुर्मतिं कृष्णमप्रत्यूह्य य
वीयसीं। कुंडिनं न प्रवेक्ष्यामीत्युक्त्वा तत्रावसद्रुषा॥५२॥ स न भोजकटं नाम निवासाय महत्पुरं। भगवान्भीष्म
कसुतामेवं निर्जित्य भूमिपान्। पुरमानीय विधिवदुपयेमे कुरूद्वह॥५३॥ तदा महोत्सवो नृणां यदुपुर्यां गृहे गृ
हे। अभूदनन्यभावानां कृष्णे यदुपतौ नृप॥५४॥ नरा नार्यश्च मुदिताः प्रमृष्टमणिकुंडलाः। पारिबर्हमुपाजह्रुर्वरयोः

धयति। यथा शयान इति॥४८॥ आत्मानं भोक्तारं विषयान्भोग्यान् फलं भोगं। असत्यर्थेपि अनुभुंक्ते तथाबुधः संसा
रं प्राप्नोतीति॥४८॥ आत्मानं शोषयति विमोहयति चेति तथा तं निर्हृत्य अपनीय॥४९॥ समादधे समाहितमकरोत्॥ क
क्मिणः स्वेदं श्रुत्वा रुक्मिणो नाशनार्थं निबंधनाभिनिंदयन्नाह। प्राणावशेष इति॥५०॥ प्रदत्त्वा प्रसाद्य चाडु इति मिति च
तत्त्वार्थी। अप्रत्यूह्य आनीतवर्ती अप्रतिनिवृत्य तं निरुध्य यवीयसीं स्वसारं॥५२॥ पत्रावह पितत्वे वैवाहिकं॥ पञ्च भो

[illegible]

नचात्रविलंबकार्य्यमित्याह परिशोचतीति रोदतीत्यर्थः १५ वज्रस्यनिष्पेषो निर्घातोयथा निष्ठुरस्तीव्रोनादो भवतितथा भूतंनादंव्यनदत् सामान्य
व्यशेषतयावाप्यव्यापकत्वमोदनंपाकंपचतीतिवत् अतिनिष्ठुरंवाकामकरोदित्यर्थः वैहायसः आकाशेस्थितः २१ सत्वात्मिकांसत्वगुणमयीं

परिशोचतितेमाताकुररीवगतप्रजा पुत्रस्नेहाकुलादीनाविवत्सागौरिवातुरा १५ प्रभाष्यैवंददौविद्यांप्रद्युम्नायमहा
त्मने मायावतीमहामायांसर्वमायाविनाशिनीं १६ सचशंबरमभ्येत्यसंयुगायसमाह्वयत् अविषह्यैस्तमाक्षेपैःक्षिपन्
संजनयन्कलिं १७ सोधिक्षिप्तोदुर्वचोभिःपादाहतइवोरगः निश्चक्रामगदापाणिरमर्षात्ताम्रलोचनः १८ गदामाविध्यत
रसाप्रद्युम्नायमहात्मने प्रक्षिप्यव्यनदन्नादंवज्रनिष्पेषनिष्ठुरं १९ तामापतंतींभगवान्प्रद्युम्नोगदयागदां अपास्यशत्र
वेक्रुद्धःप्राहिणोत्स्वगदांनृप २० सचमायांसमाश्रित्यदैतेयींमयदर्शितां मुमुचेस्त्रमयंवर्षंकार्ष्णौवैहायसोऽसुरः २१
ततोगुह्यकगंधर्वपैशाचोरगराक्षसीः प्रायुंक्तशतशोदैत्यःकार्ष्णिर्व्यधमयत्ताः २३ १ बध्यमानोस्त्रवर्षेणरौक्मिणेयो
महारथः सत्वात्मिकांमहाविद्यांसर्वमायोपमर्द्दिनीं २२ निशातमसिमादायसकिरीटंसकुंडलं शंबरस्यशिरःकायात्ताम्रश्म
श्र्वोजसाहरत् २४ आकीर्य्यमाणोदिविजैःस्तुवद्भिःकुसुमोत्करैः भार्ययांबरचारिण्यापुरंनीतोविहायसा २५ अंतःपु
रवरंराजन्ललनाशतसंकुलं विवेशपत्न्यागगनाद्विद्युतेवबलाहकः २६ तंदृष्ट्वाजलदश्यामंपीतकौशेयवाससं
प्रलंबबाहुंताम्राक्षंसुस्मितंरुचिराननं २७

प्रायुंक्तेत्युत्तरस्यानुषंगः २२ तामायाः व्यधमयत् व्यनाशयत् २३ ताम्राणिश्मश्रूणियस्मिन् तत् ओजसाबलेन २४ विद्युतासहबलाहकोमेघइव
२६ २७

प्रसिद्धः कामशत्रुः शंबरः तमात्मनः शत्रुं विदित्वा समुद्रे प्रास्य प्रक्षिप्य गृहमगादिति ३ निर्जगार गिलितवान् ४ स्वधितिना शस्त्रि
कया अवद्यन् खण्डितवन्तः ५ त्वं कामो यतस्त्वमभर्त्तेति उत्पन्नेति श्रीकृष्णात् रुक्मिण्या उत्पन्न इति ६ यशस्विनी पतिव्रता भर्तृदेहप्राप्तिं

तं शंबरः कामरूपी हृत्वा तोकमनिर्दशम् । स विदित्वात्मनः शत्रुं प्रास्योदन्वत्यगाद्गृहम् ३ तं निर्जगार बलवान् मीनः सोऽप्य
परैः सह । वृतो जालेन महता गृहीतो मत्स्यजीविभिः ४ तं शंबराय कैवर्त्ता उपाजह्रुरुपायनम् । सूदा महानसं नीत्वाऽवद्य
न् स्वधितिनाद्भुतम् ५ दृष्ट्वा तदुदरे बालं मायावत्यै न्यवेदयन् । नारदोऽकथयत्सर्वं तस्याः शंकितचेतसः ६ बालस्य तत्त्वमुत्प
त्तिं मत्स्योदरनिवेशनम् । सा च कामस्य वै पत्नी रतिर्नाम यशस्विनी ७ पत्युर्निर्दग्धदेहस्य देहोत्पत्तिं प्रतीक्षती । निरूपिता शंबरेण
सा सूपौदनसाधने । कामदेवं शिशुं बुद्ध्वा चक्रे स्नेहं तदार्भके ८ नातिदीर्घेण कालेन स कार्ष्णि रूढयौवनः । जनयामास नारी
णां वीक्षन्तीनां च विभ्रमम् ९ सा तं पतिं पद्मदलायतेक्षणं प्रलम्बबाहुं नरलोकसुन्दरम् । सव्रीडहासोत्तभितभ्रुवेक्षती प्रीत्योपत
स्थे रतिरंग सौरतैः १० तामाह भगवान् कार्ष्णिर्मातस्ते मतिरन्यथा । मातृभावमतिक्रम्य वर्त्तसे कामिनी यथा ११ रतिरु
वाच भवान्नारायणसुतः शंबरेण हृतो गृहात् । अहं तेऽधिकृता पत्नी रतिः कामो भवान् प्रभो १२ एष त्वानिर्दशं सिंधावक्षि
पच्छंबरोऽसुरः । मत्स्योऽग्रसीत्तदुदरादिह प्राप्तो भवान् प्रभो १३ तमिमं जहि दुर्द्धर्षं दुर्जयं शत्रुमात्मनः । मायाशतविदं त्वं
च मायाभिर्मोहनादिभिः १४

प्रतीक्षती ईक्षमाणा ७ ८ तं शिशुं कामदेवं बुद्ध्वा ९ विभ्रमं संमोहं १० अंग हे राजन् सौरतैर्भावैः उपतस्थे अभजत् ११ अधिकृता
पत्नी यत्र हेतुः रतिरहं भवान् काम इति १२ दुर्जयत्वे हेतुः मायाशतविदमिति कथं तर्हि हंतव्यस्तत्राह मायाभिरिति १४

अतिमोदर्य्येण प्रद्युम्नमनुवर्णयति यमितिपिताश्रीकृष्णस्तत्सरूपेप्रद्युम्नेनिजआत्मीयईशभर्त्तेतिभावोभावनायासांतास्तुतन्मातरःकृष्ण
पत्न्योपिरहसिनिरूढभावासन्त्योयमभजन्नितियदात्तत्खलुनचित्रंकथं सतिस्मरेस्मर्यमाणत्वेनैवक्षोभकेकामेस्तविषयेसति अत्ताणामिंद्रियाणां
विषयेतस्मिन् किंचरमास्पदंश्रीकृष्णस्यबिंबंश्रीमूर्त्तिस्तस्यबिंबेप्रतिबिंबेपुत्रेतदाकिंतुवक्तव्यंअन्यनार्य्योभेजुरिति ४० इतिदशमेपंचपंचाशत्तमः
५५ षट्पंचाशत्तमेमिथ्याभियोगेमणिमाहरत् कन्यांजांबवतआपकृष्णःसत्राजितस्ततःपुत्रादिकामसौख्यस्यनिष्ठामुक्त्वातिंचचलां अर्थस्यानर्थ

यंवैमुहुःपितृसरूपनिजेशभावास्तन्मातरोयदभजन्रहरूढभावाः चित्रंनतत्खलुरमास्पदबिंबबिंबेकामेस्मरेऽक्ष
विषयेकिमुतान्यनार्य्यः ४० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेप्रद्युम्नचरितवर्णनंनामपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ५५
श्रीशुकउवाच सत्राजितःस्वतनयांकृष्णायकृतकिल्बिषः स्यमंतकेनमणिनास्वयमुद्यम्यदत्तवान् १ राजोवाच सत्राजितः
किमकरोद्ब्रह्मन्कृष्णस्यकिल्बिषं स्यमंतकःकुतस्तस्यकस्माद्दत्तासुताहरेः २ श्रीशुकउवाच आसीत्सत्राजितःसूर्य्योभक्त
स्यपरमःसखा प्रीतस्तस्मैमणिंप्रादात्सूर्य्यस्तुष्टःस्यमंतकं ३ सतंबिभ्रन्मणिंकंठेभ्राजमानोयथारविः प्रविष्टोद्वारकांराज
न्तेजसानोपलक्षितः ४

तामाहस्यमंतहरणादिना २ सत्यभामाजांबवत्योर्विवाहप्रस्तावायस्यमंतकाख्यानमाहसत्राजितमिति अकारांतश्चिच्चतकारांतो
प्यन्वयानुसारेणदृष्टव्यः कृतापराधस्तच्छांतयेस्वयमेवोद्यमंकृत्वामणिनासहप्रादादिति भक्तस्यसत्राजितःसूर्य्यःस्वाम्यपिसखेवा
सीदित्यर्थः सचतुष्टस्तस्मैस्यमंतकंनाममणिंप्रादात् प्रीतःस्निग्धः नोपलक्षितःसत्राजितोसावित्यविज्ञातः ४ रामः
१९

नीलाश्चवक्राश्चयेअलकास्तएवालयस्तैर्ह्रीताःलज्जिताः २८ श्रीकृष्णोभवतीत्यवधार्य्यसस्त्रीरत्नंस्त्रीषुरत्नंश्रेष्ठारतिस्तत्सहितं २९ सुतं
स्मरंत्याहकोन्वयमितिनरवैदूर्यःपुरुषेषुश्रेष्ठः ३१ एतेनतुल्यंवयोरूपंचयस्यसः ३२ भवेदितितस्यस्वपुत्रत्वंसंभावयंत्याहकथं

स्वलंकृतमुखांभोजनीलवक्रालकालिभिः कृष्णंमत्वास्त्रियोह्रीतानिलिल्युस्तत्रतत्रह २८ अवधार्य्यशनैरी
षद्वैलक्षण्येनयोषितः उपजग्मुःप्रमुदिताःसस्त्रीरत्नंसुविस्मिताः २९ अथतत्रासितापांगीवैदर्भीवल्गुभाषिणी
अस्मरत्स्वसुतंनष्टंस्नेहस्नुतपयोधरा ३० कोन्वयंनरवैदूर्य्यःकस्यवाकमलेक्षणः धृतःकयावाजठरेकेयंल
ब्धात्वनेनवा ३१ ममचाप्यात्मजोनष्टोनीतोयःसूतिकागृहात् एतत्तुल्यवयोरूपोयदिजीवतिकुत्रचित् ३२ कथं
त्वनेनसंप्राप्तंसारूप्यंशार्ङ्गधन्वनः आकृत्यावयवैर्गत्यास्वरहासावलोकनैः ३३ सएववाभवेन्नूनंयोमेगर्भेधृतो
ऽर्भकः अमुष्मिन्प्रीतिरधिकावामस्फुरतिमेभुजः ३४ एवंमीमांस्यमानायांवैदर्भ्यांदेवकीसुतः देवक्यानकदुंदुभ्यामु
त्तमश्लोकआगमत् ३५ विज्ञातार्थोपिभगवांस्तूष्णीमासीज्जनार्द्दनः नारदोकथयत्सर्वंशंबराहरणादिकं ३६ तच्छ्रु
त्वामहदाश्चर्य्यंकृष्णांतःपुरयोषितः अभ्यनंदन्बहूनब्दान्नष्टंमृतमिवागतं ३७ देवकीवसुदेवश्चरामकृष्णौतथास्त्रियः
दम्पतीतौपरिष्वज्यरुक्मिणीचययुर्मुदं ३८ नष्टंप्रद्युम्नमायांतमाकर्ण्यद्वारकौकसः अहोमृतइवायातोबालोदिष्ट्येतिहाब्रु
वन् ३९

त्विति ३३ तदेवाधिक्यंसंभावयति सएवेतिदेवक्यानकदुंदुभ्यांदेवक्यानकदुंदुभिभ्यामित्यर्थः ३५ ३६ श्रीहरयेनमः श्रीः

आच्छिद्य आहृत्य गृहीत्वा १४ १५ अजपन् उपांशु अवोचन् १६ २३ क्रव्यार्थे आमिषार्थे २४ अष्टविंशाहं अष्टाविंशतिश्च अहानि

२०

प्रसेनंसहयंहत्वामणिमाच्छिद्यकेसरी गिरिंविशन्जांबवतानिहतोमणिमिच्छता १४ सोपिचक्रेकुमारस्यम
णिंक्रीडनकंबिले अपश्यन्भ्रातरंभ्रातासत्राजित्पर्यतप्यत १५ प्रायःकृष्णेननिहतोमणिग्रीवोवनंगतः भ्राताम
मेतितच्छ्रुत्वाकर्णेकर्णेजपन्जनाः १६ भगवांस्तदुपश्रुत्यदुर्यशोलिप्तमात्मनि मार्ष्टुंप्रसेनपदवीमन्वपद्यतनागरैः १७
वे हतंप्रसेनमश्वंचवीक्ष्यकेशरिणावने तंचाद्रिपृष्ठेनिहतमृक्षेणददृशुर्जनाः १८ ऋक्षराजबिलंभीममंधेनतमसावृतं
एकोविवेशभगवानवस्थाप्यबहिःप्रजाः १९ तत्रदृष्ट्वामणिश्रेष्ठंबालक्रीडनकंकृतं हर्तुंकृतमतिस्तस्मिन्नवतस्थेऽर्भ
कांतिके २० तमपूर्वंनरंदृष्ट्वाधात्रीचुक्रोशभीतवान् तच्छ्रुत्वाभ्यद्रवत्क्रुद्धोजांबवान्बलिनांवरः २१ सवैभगवता
तेनयुयुधेस्वामिनात्मनः पुरुषंप्राकृतंमत्वाकुपितोनानुभाववित् २२ द्वंद्वयुद्धंसुतुमुलमुभयोर्विजिगीषतोः आयुधा
श्मद्रुमैर्दोर्भिःक्रव्यार्थेश्येनयोरिव २३ आसीत्तदष्टविंशाहमितरेतरमुष्टिभिः वज्रनिष्पेषपरुषैरविश्रममहर्निशं २४
कृष्णमुष्टिविनिष्पातनिष्पिष्टांगोरुबंधनः क्षीणसत्वःस्विन्नगात्रस्तमाहातीवविस्मितः २५

दिनानियस्मिन्तत् अष्टविंशात्यहंविंशतिशहेतिलोपश्छांदसः वज्रस्यनिष्पेषोनिर्घातस्तद्वत्परुषैर्निष्ठुरैः २४ श्रीकृष्णस्यमु रामः
ष्टीनांविनिष्पातेनाघातेनविनिष्पिष्टानिविश्लिष्टान्यंगानांउरूणिबंधनानिसंधिस्थानानियस्यसः २५

दीव्यते क्रीडते सूर्योयमिति शंकिताः संतः कथयामासुरिति ५ सूर्यं नमस्काराय आगतं संकल्पयित्वा डिंभज्ञानां संबोधनानि नारायणेत्या
दीनि ६ गभस्तिचक्रेण रश्मिजालेन मुष्णन् प्रतिघ्नन् मातीदृशगावो रश्मयो यस्य सः नचेदमघटमानमित्याहुः नन्विति अन्विच्छंति मार्गं
प्रति अजः सूर्यः ८ बालानामज्ञानां वचनं ज्वलन् विद्योतमानः ९ कृतानि कौतुकेन उत्सवेन मंगलानि यस्मिन् तत् विप्रैः कृत्वा भारप्रमा

तं विलोक्य जना दूरात्तेजसा मुष्टदृष्टयः दीव्यते दैर्भगवते शशंसुः सूर्यशंकिताः ५ नारायण नमस्तेस्तु शंखचक्रग
दाधर दामोदरारविंदाक्ष गोविंद यदुनंदन ६ एष आयाति सविता त्वां दिदृक्षुर्जगत्पते मुष्णन् गभस्तिचक्रेण नृणां चक्षूंषि
तिग्मगुः ७ नन्वन्विच्छंति ते मार्गं त्रिलोक्यां विबुधर्षभाः ज्ञात्वाद्य गूढं यदुषु द्रष्टुं त्वां यात्यजः प्रभो ८ श्रीशुक उवाच निशम्य
बालवचनं प्रहस्यांबुजलोचनः प्राह नासौ रविर्देवः सत्राजिन्मणिना ज्वलन् ९ सत्राजित् स्वगृहं श्रीमत्कृतकौतुकमंगलं
प्रविश्य देवसदने मणिं विप्रैर्न्यवेशयत् १० दिने दिने स्वर्णभारानष्टौ स सृजति प्रभो दुर्भिक्षमार्यरिष्टानि सर्पाधिव्याधयो
शुभाः ११ न संति मायिनस्तत्र यत्रास्तेभ्यर्चितो मणिः स याचितो मणिं क्वापि यदुराजाय शौरिणा १२ नैवार्थकामुकः प्राद
द्याञ्चाभंगमतर्कयत् तमेकदा मणिं कंठे प्रतिमुच्य महाप्रभं प्रसेनो हयमारुह्य मृगयां व्यचरद्वने १३

ण चतुर्भिर्व्रीहिभिर्गुंजा गुंजाः पंच पणं पणान् अष्टौ धरणं अष्टौ च कर्षणं तांश्चतुरः पलं तुला पलं शतं प्राहुर्भारः स्याद्विंशति स्तुलाः
तिमारी नाम अकालमृत्युः अरिष्टम् अमंगं अशुभाः दुःखहेतवः कोपि कदाचित् अनेन भगवत्समर्पणेः स्वयमगृहीतो भोजिनः सर्वानिष्टनिवर्त्त
कमपि अनिष्टहेतुरेव भवतीति सूचितं ११ १२ तदेव दर्शयितुमाह तदेकदेति प्रतिमुच्य बध्वा प्रसेन सत्राजिद्भ्राता १३

सहमणिनासमर्पयामास ३२ ३५ श्रीकृष्णप्राप्त्यर्थेचंद्रभागांनामदुर्गामभजन् ३६ सचकृष्णस्तेषांप्रादुर्बभूवप्रासवइतिपाठेप्रासवइंद्रियाणितेषांप्रेष्ठ इत्यर्थः कदादेव्याउपस्थानात्तत्पातान्प्रतिज्ञादिष्टस्तया आशीः कृष्णंदृष्टस्येतितयासहैवयदिलोकेजनाः कथंचिन्मृतंबंधुंपुनरागतमुपलभंतेतद्वदुपलभ्यसर्वेजातमहोत्सवा आसन्निति ३८ ३९ पाप्मना अपराधेनानुतप्यमानः ४० अयंदोषंआत्मनोरजःमलं

2)

इत्युक्तःस्वांदुहितरंकन्यांजांबवतींमुदा अर्हणार्थंसमणिनाकृष्णायोपजहारह ३२ अदृष्ट्वानिर्गमंशौरेःप्रविष्टस्यबिलंजनाः प्रतीक्ष्यद्वादशाहानिदुःखिताःस्वपुरंययुः ३४ निशम्यदेवकीदेवीरुक्मिण्यानकदुंदुभिः सुहृदोज्ञातयोशोचन् बिलात्कृष्णमनिर्गतं ३५ सत्राजितंशपंतस्तेदुःखिताद्वारकौकसः उपतस्थुर्महामायांदुर्गांकृष्णोपलब्धये ३६ तेषांतुदेव्युपस्थानात्प्रत्यादिष्टाशिषासह प्रादुर्बभूवसिद्धार्थःसदारोहर्षयन्हरिः ३७ उपलभ्यहृषीकेशंमृतंपुनरिहागतं सहपत्न्यामणिग्रीवंसर्वेजातमहोत्सवाः ३८ सत्राजितंसमाहूयसभायांराजसन्निधौ प्राप्तिंचाख्यायभगवान्मणिंतस्मैन्यवेदयत् ३९ सचातिव्रीडितोरत्नंगृहीत्वावाङ्मुखस्ततः अनुतप्यमानोभवनमगमत्स्वेनपाप्मना ४० सोनुध्यायंस्तदेवाघंबलवद्विग्रहाकुलः कथंमृजाम्यात्मरजः प्रसीदेद्वाच्युतः कथं ४१ किंकृत्वासाधुमह्यंस्यान्नशपेद्वाजनोयथा अदीर्घदर्शनंक्षुद्रंमूढंद्रविणलोलुपं ४२ दास्येदुहितरंतस्मैस्त्रीरत्नंरत्नमेवच उपायोयंसमीचीनस्तस्यशांतिर्नचान्यथा ४३

अपराधमिति ४१ किंकृत्वाकस्मिन्कृतइत्यर्थः साधुभद्रं अदीर्घदर्शनंअविचारकंमांक्षुद्रंकृपणंमूढंमंदमतिं ४२ एवंध्यायन्उपायंनिश्चिनोतिदास्यइतिस्त्रीरत्नंदुहितरंतावद्दास्यामितदनंतरंपारिबर्हत्वेनरत्नमपीति ४३

न लोके कोवायं मत्तो बलीयानिति विस्मितः सन्निमं प्याह जाने इति सर्वभूतानां यः प्राणः तत्र यदोजः सहो बलं चेंद्रियहृदयदेहबलानि तत्सर्वं त्वमित्यहं जाने कथं तथात्वमत आह विष्णुमित्यादि २७ पुराणत्वे हेतुस्त्वं हीति स्रष्टा निमित्तं यच्च सत् उपादानं अतः पुराणः प्रभविष्णुत्वे हेतुः काल इति अधीश्वरत्वमप्यत एवेत्याह ईश इति परश्चेत्याह आत्मनामिति २८ यत एवंभूतः अत ममेष्टदेवं रघुनाथ एव त्वमित्याह यस्येति ईषदुत्कलित उद्दीपितो यो रोषस्तेन ये कटाक्षमोक्षास्तैः क्षुभिता नक्रा ग्राहाः तिमिं

जाने त्वां सर्वभूतानां प्राणओजः सहो बलं विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णुमधीश्वरं २७ त्वं हि विश्वसृजां स्रष्टा सृष्टानामपि यच्च सत् कालः कलयतामीशः पर आत्मा तथात्मनां २८ यस्येषदुत्कलितरोषकटाक्षमोक्षैर्वर्त्मादिशत्क्षुभितनक्रतिमिंगिलोऽब्धिः सेतुः कृतः स्वयश उज्वलिता च लंका रक्षःशिरांसि भुवि पेतुरिषुक्षतानि २९ इति विज्ञातविज्ञानमृक्षराजानमच्युतः व्याजहार महाराज भगवान् देवकीसुतः ३० अभिमृश्यारविंदाक्षः पाणिना शंकरेण तं कृपया परया भक्तं मेघगंभीरया गिरा ३१ मणिहेतोरिह प्राप्ता वयमृक्षपते बिलं मिथ्याभिशापं प्रमृजन्नात्मनो मणिनामुना ३२

गिला महामत्स्याश्च यस्मिन् सोऽब्धिर्वर्त्मादिशाद्दत्तवान् तथापि येन तस्मिन् च यश एव सेतुः कृतः उज्वलिता च दग्धा च यस्येषुभिः दीतनि छिन्नानि रक्षसो दशग्रीवस्य शिरांसि भुवि पेतुः स एव त्वमिति जाने २९ इति विज्ञातविज्ञानं येन तं विज्ञानशब्दः करणसाधनः कर्मसाधनो वा ऋक्षराजं प्रति उक्तवान् ३० ३१ वयं त्विह बहवो बिलद्वारं प्राप्ताः तत्र मिथ्याभिशापममुना मणिना प्रमृजन् प्रमार्ष्टुमहं एवांतर्बिलमिह प्राप्त इत्यर्थः ३२

जग्मिवान्जगाम ६ ११ हेलनंप्रतिकूलं वृजिनमपराधं १२ अपीतोमृतः सप्तदशसंख्याकान्संयुगान् १३ १४ तौरामकृष्णावेकमेवतत्त्वमि

एवंभिन्नमतिस्ताभ्यांसत्राजितमसत्तमः शयानमवधील्लोभात्सपापःक्षीणजीवितः ५ स्त्रीणांविक्रोशमानानांक्रंदंतीनाम
नाथवत् हत्वापशून्सौनिकवन्मणिमादायजग्मिवान् ६ सत्यभामाचपितरंहतंवीक्ष्यशुचार्पिता व्यलपत्तातताते
तिहाहतास्मीतिमुह्यती ७ तैलद्रोण्यांमृतंप्रास्यजगामगजसाह्वयं कृष्णायविदितार्थायतप्ताचख्यौपितुर्वधं ८ तदा
कर्ण्येश्वरौराजन्ननुसृत्यनृलोकतां अहोनःपरमंकष्टमित्यस्राक्षौविलेपतुः ९ आगत्यभगवांस्तस्मात्सभार्यःसाग्रजः
पुरं शतधन्वानमारेभेहंतुंहर्तुंमणिंततः १० सोपिकृतोद्यमंज्ञात्वाभीतःप्राणपरीप्सया साहाय्येकृतवर्माणमयाचतसचाब्र
वीत् ११ नाहमीश्वरयोःकुर्य्यांहेलनंरामकृष्णयोः कोनुक्षेमायकल्पेततयोर्वृजिनमाचरन् १२ कंसःसहानुगोपीतोयद्द्वेषा
त्त्याजितःश्रिया जरासंधःसप्तदशसंयुगाद्विरथोगतः १३ प्रत्याख्यातस्सचाक्रूरंपार्ष्णिग्राहमयाचत सोप्याहकोविरुध्येतविद्वा
नीश्वरयोर्बलं १४ यइदंलीलयाविश्वंसृजत्यवतिहंतिच चेष्टांविश्वसृजोयस्यनविदुर्मोहिताजया १५ यःसप्तहायनःशैलमुत्पा
ट्यैकेनपाणिना दधारलीलयाबालउच्छिलींध्रमिवार्भकः १६ नमस्तस्मैभगवतेकृष्णायाद्भुतकर्मणे अनंतायादिभूतायकूटस्था
यात्मनेनमः ७ प्रत्याख्यातःसतेनापिशतधन्वामहामणिं तस्मिन्न्यस्याश्वमारुह्यशतयोजनगंययौ १८ गरुडध्वजमारु
ह्यरथंरामजनार्द्दनौ अन्वीयतांमहावेगैरश्वैराजन्गुरुद्रुहं १९

त्यभिप्रेत्याहयइदमिति अजयामाययामोहिताजयेतिसंधिरार्षः १५ १६ १७ अंतर्यामिकृष्णनियुक्तस्मिन्नक्रूरेमणिंन्यस्यययौपा
लयतः १८ गुरुःश्वसुरस्तद्धंतारं १९

बहुभिः कृतवर्मादिभिः ४५ मणिंनप्रतीच्छामः नस्वीकुर्मः देवस्यमन्तकस्येतिकटाक्षः फलभागिनइतिवृष्णिपुत्रत्वात्त्वदीयंधनमस्माकमे
वेतिगूढोभिप्रायः ४६ इतिदशमेषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ५६ सप्तपंचाशत्तमेतुपुनःशतधनुर्वधे प्राप्तंस्वद्वयंमणेर्माहेश्वरिकृष्णोक्रूर हतान्मणेः १
अक्रूरमुररीकृत्यमणेःपात्रमथाच्युतः उपामंत्र्यतमेकांतेसग्रामेभ्रातृकंच यं २ सत्राजितः कृष्णाज्ञाभंगफलंव्यक्तीकर्तुमाह विज्ञातार्थोपीति

एवंव्यवसितोबुद्ध्यासत्राजित्स्वसुतांशुभां मणिंचस्वयमुद्यम्यकृष्णायोपजहारह ४४ तांसत्यभामांभगवानुपयेमे
यथाविधि बहुभिर्याचितांशीलरूपौदार्यगुणान्वितां ४५ भगवानाहनमणिंप्रतीच्छामोवयंनृप तवास्तांदेवभक्तस्य
वयंचफलभागिनः ४६ यइदंशृणुयाद्राजन्भक्तियोगेनमानवः तस्यापवादंसुमहद्बाधतेनकदाचन ४७ इतिश्री
भागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेस्यमंतकाहरणंनामषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ५६ श्रीशुकउवाच विज्ञातार्थोपिगोविंदोद
ग्धानाकर्ण्यपांडवान् कुंतींचकुल्यकरणेसहरामोययौकुरून् १ भीष्मंकृपंसविदुरंगांधारींद्रोणमेवच तुल्यदुःखौसमाग
म्यहाकष्टमितिहोचतुः २ लब्ध्वैतदंतरंराजन्शतधन्वानमूचतुः अक्रूरकृतवर्माणौमणिःकस्मान्नगृह्यते ३ योऽस्म
भ्यंसंप्रतिश्रुत्यकन्यारत्नंविगर्ह्यनः कृष्णायादान्नसत्राजित्कस्माद्भ्रातरमन्वियात् ४

पांडवाबिलद्वारेणजतुगृहान्निर्गताइत्येवंविज्ञातोर्थोयेनसः कुंतींचदग्धामाकर्ण्यकुल्यंचरणेकुलोचितसंव्यवहारार्थं १ अत्येषांतद्दुःखा
भावात्भीष्मादीन्संगम्यतेतुल्यदुःखौ २ ३ ननुजीवन्सत्राजितकथंमणिंदास्यतितत्राहतुः योऽस्मभ्यमिति भ्रातरंप्रसेनंमृतंकस्मान्नान्वियात्नानुगच्छे
तन्म्रियतामित्यर्थः ४

भा०१०उ० व्यूषतुः द्वारकायाः सकाशात् क्वापि पलायितौ प्रयोजकौ मणिहरणे शतधन्वनः प्रवर्तकौ तत्राक्रूरः कृष्णानुमत्यैव गतः कृतवर्मा तु
२३ भक्तपक्षपात आक्षेपभयादिवोपेक्षित इति गम्यते कथमन्यथा सर्वज्ञेश्वरवचनं तयोः संभवतीति २९ तदेवं श्रीबादरायणिस्त्वादानय
तिसमाख्यया मणिहस्तेऽक्रूरे सकलवेदैकमहाधुरेयजमाने निवसति सति पुनः श्रीकृष्णेनैव प्रस्थापितोऽक्रूर इतिवक्ष्यति

२३ अक्रूरः कृतवर्मा च श्रुत्वा शतधनोर्वधं व्यूषतुर्भयसंत्रस्तौ द्वारकाया प्रयोजकौ २९ अक्रूरे प्रोषितेऽ
रिष्टान्यासन्वै द्वारकौकसां शारीरमानसास्तापा मुहुर्दैविकभौतिकाः ३० इत्यंगोपदिशंत्येके विस्मृत्य
प्रागुदाहृतं मुनिवासनिवासे किं घटेतारिष्टदर्शनम् ३१

जपति जने सत्यभामारामादीनामप्यविश्वासे जनसंग्राहकयाक्रूरमाहूय साक्षेपं श्रीकृष्णः प्राह इयं च भगवन्महत्त्वं संगोप्य
केचन कृष्णयोन्यकारणमक्रूरानयने वर्णयंति तद्यथा स्फुटं दूषयितुमनुवादंति अक्रूरे प्रोषित इति ३० दूषयति इती
ति अंग हे भारत श्रीकृष्णमहात्म्यं विस्मृत्येति तदेवाह मुनिवास इति मुनीनां वासो यस्मिन् स मुनिवासः श्रीकृष्णस्तस्य निवा राम:
सेसति अक्रूरापगमनमात्रेणारिष्टदर्शनं किं घटेत तदरिष्टं विना न घटतेत्यर्थः ३१ २३

शतयोजनमात्रगामित्वात्ततः परं गंतुमशक्तस्तत्र पतितस्तं हयं विसृज्य २० अचिनोत् अमृगयामास २१ अक्रूरे मणिरस्तीति सर्व
ज्ञतया विदित्वापि शमवंचनाय तथाकृतवानिति भावः २२ अन्वेष्य अन्विष्य २३ सर्वज्ञस्यैवं चेष्टितं मुग्धवंचनायेति मत्वा गूढम

मिथिलाया उपवने विसृज्य पतितं हयं पद्भ्यामधावत्संत्रस्तः कृष्णोऽप्यन्वद्रवद्रुषा २० पदातेर्भगवांस्तस्य
पदातिस्तिग्मनेमिना चक्रेण शिर उत्कृत्य वाससोर्व्यचिनोन्मणिं २१ अलब्धमणिरागत्य कृष्णमाहाग्र
जोंऽतिकं वृथा हतः शतधनुर्मणिस्तत्र न विद्यते २२ तत आह बलो नूनं स मणिः शतधन्वना कस्मिंश्चित्पुरु
षे न्यस्तस्तमन्वेष पुरं व्रज २३ अहं विदेहमिच्छामि द्रष्टुं प्रियतमं मम इत्युक्त्वा मिथिलां राजन्विवेश यदुनं
दनः २४ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय मैथिलः प्रीतमानसः अर्हयामास विधिवदर्हणीयं समर्हणैः २५ उवास
तस्यां कतिचिन्मिथिलायां समा विभुः ततोऽशिक्षद्गदां काले धार्त्तराष्ट्रः सुयोधनः २६ मानितः प्रीतियुक्तेन
जनकेन महात्मना केशवो द्वारकामेत्य निधनं शतधन्वनः २७ अप्राप्तिं च मणेः प्राह प्रियायाः प्रियकृद्वि
भुः ततः स कारयामास क्रिया बंधोर्हतस्य वै साकं सुहृद्भिर्भगवान्या याः स्युः सांपरायिकाः २८

न्मूराह अहमिति २४।२५ कतिचित्समाः संवत्सरान् प्रासंगिकमाह तत इति २६ सत्यभामामप्येवं वंचयदिति सूचयन्नाह केशव इति

२७ बंधोः सत्राजितः सांपरायिकाः परलौकिकाः २८

अविच्छिन्नाः संततामखावर्त्तत इति ३९ अलब्धा उक्ताः हरि स्पृष्ट इति वा ४० रजः मिथ्याभिशापं संमृज्य अन्यैर्दुरं इत्यादि मिषेण श्रीलाभयस्तस्मै प्रसर्पितवानिति ४१ दुःकीर्त्तिं मलं दुरितं चेति ४२ इति दशमे शप्तपंचासत्तमे ५८ अथ पंचाशत्तमे तु कृष्णः पंच करेण्ग्रहीत् कालिंदीमित्रविंदां च सत्यां भद्रां च लक्ष्मणां कालिंदी निजलाभाय तपः परमुपेयुषी परिणेष्यन् प्रियावासमिंद्रप्रस्थमथागमत् २ इतीलान्न लुप्तानपि दुपदस्य हे पुनसर्वे दृष्टान् युयुधानः सात्यकिः १ प्राणा इंद्रियाणि मुख्यं पंचव

अव्युच्छिन्नामखास्ते यवर्त्तते रुक्मवेदयः ३९ एवं सामभिरालब्धःस्वफल्कतनयो मणिं आदाय वाससाछन्नं ददौ सूर्यसमप्रभं ४० स्यमंतकं दर्शयित्वा ज्ञातिभ्यो रज आत्मनः विमृज्य मणिना भूयस्तस्मै प्रत्यर्पयत्प्रभुः ४१ यस्त्वेतत् भगवत ईश्वरस्य विष्णोर्वीर्याढ्यं वृजिनहरं सुमंगलं च आख्यानं पठति शृणोत्यनुस्मरेद्वा दुष्कीर्त्तिं दुरितमपोह्य याति शांतिं ४२ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे स्यमंतकोपाख्याने शप्तपंचाशत्तमोध्यायः ५७

श्रीशुक उ० एकदा पांडवान्द्रष्टुं प्रतीतान्पुरुषोत्तमः इंद्रप्रस्थं गतः श्रीमान्युयुधानादिभिर्वृतः १ दृष्ट्वा तमागतं पार्था मुकुंदमखिलेश्वरं उत्तस्थुर्युगपद्वीराः प्राणा मुख्यमिवागतं २ परिष्वज्याच्युतं वीरा अंगसंगहतैनसः सानुरागस्मितं वक्त्रं वीक्ष्य तस्य मुदं ययुः ३ युधिष्ठिरस्य भीमस्य कृत्वा पादाभिवंदनं अर्जुनं परिरभ्याथ यमाभ्यां चाभिवंदितः ४ परमासन आसीनं कृष्णा कृष्णमनिंदिता नवोढा व्रीडिता किंचित् शनैरेत्याभ्यवंदत ५ तथैव सात्यकिः पार्थैः पूजितश्चाभिवंदितः निषसादासनेन्ये च पूजिताः पर्युपासत ६

त्रिप्राणमिव २ ३ ज्येष्ठयोः प्रणामं कृत्वा समेनालिंगितः कनिष्ठाभ्यां अभिवंदितो बभूव कृष्णा द्रौपदी बहुभार्यो सत्यपि निंदारहितार्थे नवं अचिरं ऊढा परिणीता ६

पुनस्तन्मतमेवानुवर्णयति काशीशः शेषु देवे मघवत्स्ववर्षतीति सप्तति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इत्येवंभूतमक्रूरमहिमाप्रतिपादनपरं वृद्धानां वाक्यं
श्रुत्वा सत्यमेव तथाप्येतावदेव कारणं न भवति किंतु मणेरपरमं इति मत्वेत्येतदंतं परमतं ३४ वस्तुतस्तु ब्रह्मलीलावसा
देवादिष्टादिदर्शनमिति शुकादिसंमतमिति भावः विज्ञातमखिलं येन स चासौ अत एव चित्तज्ञश्चेत्यर्थं भावः महाभागवत

देवेऽवर्षति काशीशः श्वफल्कायागताय वै ॥ स्वसुतां गांदिनीं प्रादात्ततोऽवर्षत्स्म काशिषु ॥ ३२ ॥ तत्सुतस्तत्प्रभावो
सावक्रूरो यत्र यत्र ह देवोऽभिवर्षते तत्र नोपतापा न मारिकाः ॥ ३३ ॥ इति वृद्धवचः श्रुत्वा नैतावदिह कारणं ॥ इति
मत्वा समानीय प्राहाक्रूरं जनार्दनः ॥ ३४ ॥ पूजयित्वाभिभाष्यैनं कथयित्वा प्रियाः कथाः ॥ विज्ञाताखिल
चित्तज्ञः स्मयमान उवाच ह ॥ ३५ ॥ ननु दानपते न्यस्तस्त्वय्यास्ते शतधन्वना ॥ स्यमंतको मणिः श्रीमान्विदितः
पूर्वमेव नः ॥ ३६ ॥ सत्राजितोऽनपत्यत्वाद्गृह्णीयुर्दुहितुः सुताः ॥ दायं निनीयापः पिंडान्विमुच्यर्णं च शेषितं ॥ ३७ ॥
तथापि दुर्धरस्त्वन्यैस्त्वय्यास्तां सुव्रत मणिः ॥ किंतु मामग्रजः सम्यङ् न प्रत्येति मणिं प्रति दर्शयस्व महाभाग

स्वास्थ्यमयास्त्वेपि मरणानपेक्षा नास्त्येव यस्माद्बहुतो मणिना सहैवागत इति ३५ ३६ ततः किमत आह सत्राजित इति अपः पिंडां
आनिनीय दत्वा ऋणं च विमुच्यापाकृत्य शेषितमवशिष्टं दायं दुहितुः सत्यभामायाः सुता गृह्णीयुरिति शास्त्रं तथा च स्मरंति
पत्नी दुहितरश्चैव पितरो भ्रातरस्तथा तत्सुता गोत्रजा बंधुशिष्याः सब्रह्मचारिणः इति अग्रजोऽपि न प्रत्येति न विश्वसिति ३८
नास्तीति वचनं वक्तव्यम् ३९

भा०द०उ० बीभत्सुरर्जुनः १६। १७ सख्याश्रीकृष्णेन १८ १९ २० अयं मां कामयेदिति शंकायामाह नान्यमिति २१ २२ आत्सवेवताविश्वा
२५ न् २३ प्रसंगात्तत्कालीनं चरित्रांतरमाह यदैवेति पार्थैर्यदैवसंदिष्टो विश्वकर्मा श्रीकृष्णस्तदैव तेषां विश्वकर्मणा देवशिल्पि
नानगरं कारयामास २४ किंच भगवान्निरतिशयैश्वर्यो गुणवान् अर्जुनस्य धनुरादि लाभाय सारथिरासखांडवं नामैंद्रस्य वनं

तद्दपरी श्रांतो बीभत्सुर्यमुनामगात् तत्रोपस्पृश्य विशदं पीत्वा वारि महारथौ १६ कृष्णो ददृशतुः कन्यां चरं
तीं चारुदर्शनां १७ तामासाद्य वरारोहां सुद्विजां रुचिराननां पप्रच्छ प्रेषितः सख्या फाल्गुनः प्रमदोत्तमां १८
का त्वं कस्यासि सुश्रोणि कुतो वा किं चिकीर्षसि मन्ये त्वां पतिमिच्छंतीं सर्वं कथय शोभने १९ कालिंद्युवाच
अहं देवस्य सवितुर्दुहिता पतिमिच्छती विष्णुं वरेण्यं वरदं तपः परममास्थिता २० नान्यं पतिं वृणे
वीर तमृते श्रीनिकेतनं तुष्यतां मे स भगवान् मुकुंदोऽनाथसंश्रयः २१ कालिंदीति समाख्याता वसा
मि यमुनाजले निर्मिते भवने पित्रा यावदच्युतदर्शनं २२ तथावदद्गुडाकेशो वासुदेवाय सोऽपि तां रथमारोप्य तद्वि
द्वान् धर्मराजमुपागमत् २३ यदैव कृष्णः संदिष्टः पार्थानां परमाद्भुतं कारयामास नगरं विचित्रं विश्वकर्मणा २४
भगवांस्तत्र निवसन् स्वानां प्रियचिकीर्षया अग्नये खांडवं दातुमर्जुनस्यास सारथिः २५ सोऽग्निस्तुष्टो धनुरदाद्
यान् श्वेतान् रथं नृप अर्जुनायाक्षयौ तूणौ वर्म चाभेद्यमस्त्रिभिः २६ मयश्च मोचितो वन्हेः सभां सख्य उपाहरत्
यस्मिन् दुर्योधनस्यासीज्जलस्थलदृशिभ्रमः २७ स तेन समनुज्ञातः सुहृद्भिश्चानुमोदितः आययौ द्वारकां भू
य सात्यकिप्रमुखैर्वृतः २८

खांडवदाहकवन्हेः सखा अर्जुनाय यस्मिति सामान्यतो निर्देशः यस्यामित्यर्थः जलस्थलयोर्दर्शने दृष्टे भ्रमः पदाजलं तस्य तत्र
दृक् दृष्टिर्यस्मिन् तज्जलस्थलदृक् तस्मिन् भ्रमः आसीदिति २८

अतिहार्दनस्नेहेन आर्द्रे सजले दृशौ यस्यास्तया परिपृष्टा बांधवा यस्य सः ७ प्रेम्णा वैक्लव्यं तेन रुद्धकंठो यस्याः क्लेशापाये आत्मनि
दर्शनं यस्य तं भजतां भक्तानां क्लेशापायेय आत्मानं आत्मानं दर्शयतीति वा ८ ज्ञातीन्नः इत्यर्धं अन्वयो नोस्मान्यद्यस्माद्भ्राता अक्रूरः प्रेषितः ९

पृथ्वी समागम्य कृताभिवादिनः तयातिहार्दार्द्रदृशाभिरंभितः आपृष्टवांस्तां कुशलं सहस्नुषां पितृष्वसारं परिपृष्ट
बांधवः ७ तमाह प्रेमवैक्लव्यरुद्धकंठाश्रुलोचना स्मरंती तान्बहून्क्लेशान्क्लेशापायात्मदर्शनं ८ तदैव कुशलं
नो भूत्सनाथास्ते कृता वयं ज्ञातीन्नः स्मरता कृष्ण भ्राता मे प्रेषितस्त्वया ९ न तेस्ति स्वपरभ्रांतिर्विश्वस्य सुहृदात्मनः
तथापि स्मरतां शश्वत्क्लेशान्हंसि हृदि स्थितः १० युधिष्ठिर उवाच किं न आचरितं श्रेयो न वेदाहमधीश्वर यो
गेश्वराणां दुर्दर्शो यन्नो दृष्टः कुमेधसां ११ इति वै वार्षिकान्मासान् राज्ञा सोभ्यर्थितः सुखं जनयन्नयनानंदमिंद्रप्र
स्थौकसां विभुः १२ एकदा रथमारुह्य विजयो वानरध्वजं गांडीवं धनुरादाय तूणौ चाक्षयसायकौ १३ साकं कृ
ष्णेन सन्नद्धो विहर्तुं विपिनं वनं बहुव्यालमृगाकीर्णं प्राविशत्परवीरहा १४ तत्राविध्यच्छरैर्व्याघ्रान्शूकरान्म
हिषान्रुरून् शरभान्गवयान्खड्गान् हरिणान्शशसल्लकान् १५ तान्निन्युः किंकरा राज्ञे मेध्यान्पर्वण्युपागते

ज्ञातीन्नितिवचनात् आप्तमोहं वारयति स्वोतिनतेस्तीति तत्र हेतुः विश्वस्येति सुहृच्च आत्मा च तस्य हंसि नाशयसि १० कुमे
धसां विषयासक्तचित्तानां दृष्टोसि ११ अ सुखं अवसदिति शेषः सुखमभ्यर्थित इति वा क्रियासमाप्तिः १२ अथ कालिंदीदर्श
नप्रसंगमाह अक्षयाः सायका ययोस्तौ तूणौ इषुधी १३।१५ राज्ञे युधिष्ठिराय मेध्यान्कर्मोहान् १६ ss ss

भा० द० उ०
२६

हे नरेंद्र राजन्यबंधोः निन्दितस्य युक्तः न इत्यादिग्रहः ४१ ४२ गुणानामेकमेव धाम स्थानं त्वं तथाभूतस्य यस्य तवांगे ४३ दुर्दांताः

२६

श्रीभगवानुवाच नरेंद्र याञ्चा कविभिर्विगर्हिता राजन्यबंधोर्निजधर्मवर्तिनः तथापि याचे तव सौहृदेच्छया कन्यां त्वदी
यां नहि शुल्कदा वयं ४० राजोवाच कोन्यस्तेभ्यधिको नाथ कन्यावर इहेप्सितः गुणैकधाम्नो यस्यांगे श्रीर्वसत्यनपायिनी
४१ किं त्वस्माभिः कृतः पूर्वं समयः सात्वतर्षभ पुंसां वीर्यपरीक्षार्थं कन्यावरपरीप्सया ४२ सप्तैते गोवृषा वीर दुर्दां
ता दुरवग्रहाः एतैर्भग्नाः सुबहवो भिन्नगात्रा नृपात्मजाः ४३ यदिमे निगृहीताः स्युस्त्वयैव यदुनंदन वरो भवान
भिमतो दुहितुर्मे श्रियःपते ४४ एवं समयमाकर्ण्य बद्ध्वा परिकरं प्रभुः आत्मानं सप्तधा कृत्वा न्यगृह्णाल्लील
यैव तान् ४५ बद्ध्वा तान्दामभिः शौरिर्भग्नदर्पान्हतौजसः व्यकर्षल्लीलया बद्धान्बालो दारुमयान्यथा ४६ ततः
प प्रीतः सुतां राजा ददौ कृष्णाय विस्मितः तां प्रत्यगृह्णाद्भगवान्विधिवत्सदृशीं प्रभुः ४७ राजपत्न्यश्च दुहितुः कृष्णं लब्ध्वा
प्रियं पतिं लेभिरे परमानंदं जातश्च परमोत्सवः ४८ शंखभेर्यानका नेदुर्गीतवाद्यद्विजाशिषः नरा नार्यः प्रमु
दिताः सुवासःस्रग्गलंकृताः ४९ दशधेनुसहस्राणि पारिबर्हमदात्प्रभुः युवतीनां त्रिसाहस्रं निष्कग्रीवसुवाससां

अपि शिक्षिताः दुरवग्रहाः अपरायत्ताः कुतस्तत्राह एतैरिति भग्नाः भंगं प्राप्ताः एतान्यो निगृह्णाति तस्य कन्येति समयः कृतः ४० रामः
यत्र यदि इमे गोवृषाः सप्तधा कृत्वेति बह्वीनां योषितां संप्राप्ते एवाहं संभोगयोग्यः स्यामिति सत्यं समं सापत्न्यप्रदर्शनार्थमात्मनः २६
सप्तधाकरणं ४५ निष्कग्रीवाश्च ताः सुवाससश्च तासां युवतीनां च दासीनां ५०

सुपुत्रपक्ष्मलुः रक्षंचयस्मिन् २९ पंचमं मित्रविंदा विवाहमाह विंदानुविंदावितिद्वाभ्यां आवंत्यौ अवंतीराजानौ ३० ३१ अथ
माह नग्नजिदिति कौशल्यः अयोध्यापतिः सत्यानामकन्या अभवत् देवी कांतिमती नाग्निजिती पितृनाम्ना प्रसिद्धेत्यर्थः वीरस्य गंध

अथोपयेमे कालिंदीं सुपुण्यर्त्वृक्ष ऊर्जिते वितन्वन् परमानंदं स्वानां परममंगलः २९ विंदानुविंदावावंत्यौ दुर्योध
नवशानुगौ स्वयंवरे स्वभगिनीं कृष्णे सक्तां न्यषेधतां ३० राजाधिदेव्यास्तनयां मित्रविंदां पितृष्वसुः प्रसह्य ह
तवान् कृष्णो राजन् राज्ञां प्रपश्यतां ३१ नग्नजिन्नाम कौशल्य आसीद्राजातिधार्मिकः तस्य सत्याभवत्कन्या दे
वी नाग्निजिती नृप ३२ न तां शेकुर्नृपा वोढुमजित्वा सप्तगोवृषान् तीक्ष्णशृंगान् सुदुर्मर्षान् वीर्यगंधासहान्
खलान् ३३ तां श्रुत्वा वृषजिल्लभ्यां भगवान्सात्वतां पतिः जगाम कौशल्यपुरं सैन्येन महता वृतः ३४ स कौ
शल्यपतिः प्रीतः प्रत्युत्थानासनादिभिः अर्हणेनापि गुरुणा पूजयन् प्रतिनंदितः वरं विलोक्याभिमतं स
मागतं नरेंद्रकन्या चकमे रमापतिं भूयादयं मे पतिराशिषोऽमलाः करोतु सत्या यदि मे धृतो व्रतैः ३६ अर्चि
तं पुनरित्याह नारायण जगत्पते आत्मानंदेन पूर्णस्य करवाणि किमल्पकः ३७ यत्पाद पंकजरजः शिर
सा बिभर्ति श्रीरब्जजः सगिरिशः सह लोकपालैः लीलातनुः स्वकृतसेतुपरीप्सया यः कालेदधत्स भगवान्मम
मकेन तुष्येत् ३८ श्रीशुक उवाच तमाह भगवान् हृष्टः कृतासनपरिग्रहः मेघगंभीरया वाचा सस्मितं कुरुनंदन

धमपि न सहत इति तथा तान् खलान् दुर्वृत्तान् ३३ वृषान् जयति सः वृषजित्तेन लभ्यां ३४ प्रतिनंदितः तं प्रतिनंदितवान् श्रीकृष्णो वासः
प्रतिनंदितः ३५ ३६

भा०द०उ० ऊनषष्टितमे भौमं हत्वा तेनाहृता हरिः कन्यासहस्रसः प्राप्य पारिजातं दिवोहरत् परिणीयत तास्ताभिस्तन्मनोरथपूरणे आत्मारा
२७ मोप्यसौ रेमे नरदेहेषु गृहस्थवत् येन ताः स्त्रियो निरुद्धाः स भौमः चकार यथा येन कारणेन हतस्तत् आचक्ष्वेति १ इंद्रेण भौम
विचेष्टितं विज्ञापितः सन् प्राग्ज्योतिषपुरं भौमनगरं ययाविति अन्वयः कथंभूतेन हृतं छत्रं यस्य तेन लोकपालप्रधानत्वाद्दि
स्य वरुणच्छत्रहरणेपि तस्यैव मानभंग इति तथोक्तं हृते कुंडले यस्याः सादितिः बंधुः ज्ञातायस्य तेन हृतममराद्रेः स्थानं मणि

27 राजोवाच यथा हतो भगवता भौमो येन च ताः स्त्रियः निरुद्धा एतदाचक्ष्व विक्रमं शार्ङ्गधन्वनः १ श्रीशुक उवाच
इंद्रेण हृतछत्रेण हृतकुंडलबंधुना हृतामराद्रिस्थानेन ज्ञापितो भौमचेष्टितं २ सभार्यो गरुडारूढः प्रा
ग्ज्योतिषपुरं ययौ गिरिदुर्गैः शस्त्रदुर्गैः जलाग्न्यनिलदुर्गमं ३ मुरपाशायुतैर्घोरैर्दृढैः सर्वत आवृतं गदया
निर्बिभेदाद्रीन् शस्त्रदुर्गाणि सायकैः चक्रेणाग्निं जलं वायुं मुरपाशांस्तथासिना शंखनादेन यंत्राणि हृ
दयानि मनस्विनां ५ प्राकारं गदया गुर्व्या निर्बिभेद गदाधरः पांचजन्यध्वनिं श्रुत्वा युगांतासनिभीषणं
मुरः शयान उत्तस्थौ दैत्यः पंचशिरा जलात् ६

पर्वतलक्षणं यस्य तेन सत्यभामाया गृहे भगवंतमिंद्र आगम्य विज्ञापितवान् तदा तस्याः कौतुकापत्तया भार्यया सह ययाविति
यद्वा लेखनुपायेव त्वत्पुरं हनिष्यामीति इतिहासोक्तं भूम्यै वरं दत्तं सत्यं कर्त्तुं सत्यभामाया भूम्यंशत्वात् तया सह ययौ यद्वा ना
रदानीतपारिजातैककुसुमे रुक्मिण्यै दत्ते सति कुपितां सत्यभामां सांत्वयित्वा तुभ्यं पारिजातमेव दास्यामीति प्रति
श्रुत्वैनं प्रतिश्रुतमिति हरिवंशे प्रसिद्धं तदर्थं तां नीतवानिति ज्ञेयं २ गरुडेन याने कारणं गिरिदुर्गैरित्यादिभि राम
रुपलक्षितं जलाग्न्यानिलैश्च सर्वतो वर्त्तमानैर्दुर्गमं ३ ४ ५ युगांतोशनेर्ध्वनिवद्भीषणं परिखाया जलात् ६ २७

नागाल्नागेभ्यः शतगुणान्नवलक्षाणि रथाल् रथेभ्यः शतगुणान्नवकोटीः अश्वात् अश्वेभ्यः शतगुणान्नवपद्मानि ५१ यदु
भिर्गोवृषैरभग्नवीर्या अपि सुदुर्मर्षाः रुरुधुः ५३ अस्यतः द्विषतः कुंभानानिति यावत् ५४ शत्रुमं विवाह माह श्रुतकीर्त्ति

ञ तं२

नवनागसहस्राणि नागाद्दशगुणान्रथान् रथाच्छतगुणानश्वान् अश्वाच्छतगुणान्नरान् ५२ दंपतीरथमा
रोप्य महत्या सेनया वृतो स्नेहप्रक्लिन्नहृदयो प्रेषयामास कोशलः ५३ श्रुत्वैतद्रुरुधुर्भूपा नयंतं पथि कन्यकां भ
ग्नवीर्या सुदुर्मर्षा यदुभिर्गोवृषैः पुरा ५४ तानस्यतः शरव्रातान्बंधुप्रियकृदर्जुनः गांडीवी कालयामास
सिंहः क्षुद्रमृगानिव ५५ पारिवर्हमुपागृह्य द्वारकामेत्य सत्यया रेमे यदूनामृषभो भगवान्देवकीसुतः ५६
श्रुतकीर्तेः सुतां भद्रां उपयेमे पितृष्वसुः कैकेयीं भ्रातृभिर्दत्तां कृष्णः संतर्दनादिभिः ५७ सुतां च मद्राधिपते
र्लक्ष्मणां लक्षणैर्युतां स्वयंवरे जहारैकः स सुपर्णः सुधामिव ५८ अन्याश्चैवंविधा भार्याः कृष्णस्यासन्सह
स्रशः भौमं हत्वा तन्निरोधादाहृताश्चारुदर्शनाः ५९ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे माहिष्योद्वा
होनामाष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ५८

रिति श्रुतकीर्त्तिर्नाम या पितृष्वसा तस्याः तस्याः सुतां भद्रां नाम कैकेयीं तद्देशजां ५६ अथ मद्रमाह सुतां चेति एक एवाश्रीहृ
षो लक्ष्मणां जहार ५७ ५८ तस्य निरोधोऽतः तत्पुरस्तस्मात् भैष्मी जांबवती भामा सत्या भद्रा लक्ष्मणा कालिंदी मित्रविंदा चे
ताष्टपट्टमहास्त्रियः ५९ इति दशमे भागवते नामाष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ५८

 अस्याख्यये कुरु इहेति संबोधनं तथा हतेषु तेषु निमुक्तानि शस्त्राणि तत् शोभिः पूर्वमेव तान् सैन्यं सर्वं हत्वा पश्चात् तानि शस्त्राणि चि
 च्छेद तत्राप्येकैकं सत्वाम स्वचमौभिस्त्रिभिः शरैरित्यन्वयः १७ किंच गरुत्मतेति ८ यतः यया शतकोटिर्वज्रः प्रतिहतः आसी

यानियोधैः प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि कुरूद्वह हरिस्तान्यच्छिनत्तीक्ष्णैः शरैरेकैकशस्त्रिभिः १७ उह्यमानः सुपर्णेन
पक्षाभ्यां निघ्नता गजान् गरुत्मता हन्यमाना स्तुंडपक्षनखैर्गजाः १८ पुरमेवाविशन्नार्त्ता नरको युध्ययुध्यत १
९ दृष्ट्वा विद्रावितं सैन्यं गरुडेनार्दितं स्वकं तं भौमः प्राहरच्छक्त्या वज्रः प्रतिहतो यतः २० नाकंपत तया विद्धो माला
हत इव द्विपः शूलं भौमोऽच्युतं हंतुमाददे वितथोद्यमः २१ तद्विसर्गात्पूर्वमेव नरकस्य शिरो हरिः अपाहरद्गजस्थ
स्य चक्रेण क्षुरनेमिना २२ सकुंडलं चारुकिरीटभूषणं बभौ पृथिव्यां पतितं समुज्ज्वलन् हाहेति साध्वित्यृषयः
सुरेश्वरा माल्यैर्मुकुंदं विकिरंत ईडिरे २३ ततश्च भूः कृष्णमुपेत्य कुंडले प्रतप्तजांबूनदरत्नभास्वरे सवैजयंत्या व
नमालयार्पयत् प्राचेतसं छत्रमथो महामणिं २४ अस्तौषीदथ विश्वेशं देवी देववरार्चितं प्रांजलिः प्रणता रा
जन्भक्तिप्रवणया धिया २५

१९ असौ गरुड स्तं नाकंपत गरुडेवितथोद्यमः सन् २० २३ प्रतप्तजांबूनदस्यानि रत्नानि तैर्भास्वरे मे र्वं शम्भूतं मंदिराधीश्वरं महामणिं

आविध्य भ्रान्त्वा ल्पस मत्वा नूनादद्वन्द्वयः तस्मै श्री कालाय गदां प्रमुंचत् ७ ईड्डनेजसावक्त्रेण ९ प्रतिक्रियया हेतुभूतया क्रमवेज्
जः ११ पौगं पौगण्डमाले निरगान् निरागमन् १३ निकृत्तानि शीर्षाणि येषां तान् १३ प्रत्तप्रां शक्तिविशेषा १४ १७ विचित्रा वाजा

त्रिशूलमुद्यम्य सुदुर्निरीक्षणो युगान्तसूर्यानलरोचिरुल्बणः ग्रसंस्त्रिलोकीमिव पंचभिर्मुखैरभ्यद्रवत्तार्क्ष्यसुतं यथो
रगः ८ आविध्य शूलं तरसा गरुत्मते निरस्य वक्त्रैर्व्यनदत्स पंचभिः स रोदसी सर्वदिशोंबरं महानापूरयन्नंडकटाह
मावृणोत् ९ तदापतद्वै त्रिशिखं गरुत्मते हरिः शराभ्यामभिनत्त्रिधोजसा मुखेषु तं चापि शरैरताडयत्तस्मै गदां सो
पि रुषा व्यमुंचत १० तामापतंतीं गदया गदां मृधे गदाग्रजो निर्बिभिदे सहस्रधा उद्यम्य बाहूनभिधावतोजितः शिरां
सि चक्रेण जहार लीलया व्यसुः पपाताम्भसि कृत्तशीर्षो निकृत्तशृंगोद्रिरिवेन्द्रतेजसा ११ तस्यात्मजाः सप्त पितु
र्वधातुराः प्रतिक्रियामर्षजुषः समुद्यताः ताम्रोन्तरिक्षः श्रवणो विभावसुर्वसुर्नभस्वानरुणश्च सप्तमः १२ पीठं पुर
स्कृत्य चमूपतिं मृधे भौमप्रयुक्ता निरगन् धृतायुधाः १३ प्रायुंजतासाद्य शरानसीन्गदाः शक्त्यृष्टिशूलान्यजिते रुषो
ल्बणाः तच्छस्त्रकूटं भगवान्स्वमार्गणैरमोघवीर्यस्तिलशश्चकर्त ह १४ तान्पीठमुख्याननयद्यमक्षयं निकृत्तशीर्षांघ्रि
भुजोरुवर्मणः स्वानीकपानच्युतचक्रसायकैस्तथा निरस्तान्नरको धरासुतः १५ निरीक्ष्य दुर्मर्षण आस्रव।
न्मदैर्गजैः पयोधिप्रभवैर्निराक्रमत् दृष्ट्वा सभार्यं गरुडोपरि स्थितं सूर्योपरिष्टात्सतडिद्घनं यथा १६ कृष्णं।
स तस्मै व्यसृजच्छतघ्नीं योधाश्च सर्वे युगपत्स्म विव्यधुः तद्भौमसैन्यं भगवान्गदाग्रजो विचित्रवाजैर्निशितैः शि
लीमुखैः निकृत्तबाहूरुशिरोध्रविग्रहं चकार तर्ह्येव हताश्वकुंजरं १७

पत्राणि येषां ते वाणैर्निकृता बाहवः उरवः शिरोधयः कंधरा विग्रहाश्च देहाः यस्य तत्तत्तर्ह्येव तस्मिन्नेव क्षणे
१८

भा०द०उ० मनुरगुण विश्वोत्पत्यादिहेतवः तेच प्रधानस्यैव तस्य च पुरुषः सोऽभक्तः तत्र च कालो निमित्तमिति प्रसिद्धं किमत्राह तत्राह त्वं वा इति ल
२७ मसो धारणे पुनसंवृत एव स्थानाय पालनाय जगतः सत्त्वार्थं तत्कारणं आदित्रमेव बिभर्षि सत्तसोऽर्थः कालप्रधानपुरुषास्त्वत्व्य
तिरिक्ता न संति त्वं तु परः सर्वव्यतिरिक्तः अत स्त्वमेत्वजनोऽयमित्यर्थः २८ कार्यकारणप्रपंचस्य तद्व्यतिरिक्तं तस्य च सर्वव्यतिरक
मुपपादयति अहमिति अहं भूमिः मात्राणि इति देवा मनः इंद्रियाणि तच्चत्रिविधाहंकारकार्याणि कर्ताहंकारं ३० एवं स्तुत्वा

त्वं वै सिसृक्षू रज उत्कटं प्रभो तमो निरोधाय बिभर्ष्यसंवृतः स्थानाय सत्त्वं जगतो जगत्पते कालः प्रधानं पुरुषो भवान्परः
२९ अहं पयो ज्योतिरथानिलो नभो मात्राणि देवा मन इंद्रियाणि कर्ता महानित्यखिलं चराचरं त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं
भ्रमः ३० तस्यात्मजोऽयं तव पादपंकजं भीतः प्रपन्नार्तिहरोपसादितः तत्पालयैनं कुरु हस्तपंकजं शिरस्यमुष्याखिल
कल्मषापहं ३१ श्रीशुक उवाच इति भूम्यार्थितो वाग्भिर्भगवान्भक्तिनम्रया दत्त्वाभयं भौमगृहं प्राविशत्सकलर्द्धिमत् ३२
तत्र राजन्यकन्यानां षट्सहस्राधिकायुतं भौमाहृतानां विक्रम्य राजभ्यो ददृशे हरिः ३३ तं प्रविष्टं स्त्रियो वीक्ष्य नरवर्यं वि
मोहिताः मनसा वव्रिरेऽभीष्टं पतिं दैवोपसादितं ३४ भूयात्पतिरयं मह्यं धाता तदनुमोदतां इति सर्वाः पृथक्कृष्णे भावे
न हृदयं दधुः ३५ शे २

येयं तत्रस्थितिः हे प्रपन्नार्तिहर तस्य नरकस्य अयं भगदत्तो नाम पुत्रो भीतः अत एव भयात्तव पादपंकजमुपसादितः ३१ अभयं दत्त्वा शता टीप
धिका मित्यपि ज्ञातव्यं यथाह श्रीपराशरः कन्यापुरे स कन्यानां षोडशातुल विक्रमः शताधिकानि ददृशे सहस्राणि महामते इति राज २५
भ्यः इत्युपलक्षणं सिद्धादिभ्यश्चेति तथाहि तेनैवोक्तं देवसिद्धासुरादीनां नृपाणां च जनार्दनः हृत्वा हि सोऽसुरः कन्या रुरोध निजमंदिरे
३३

एवं यं ज्ञात्वा भूमिस्तौति नमस्त इत्यादिना परमात्मन् देवाधीश तमो मिन्न २६ येन मंत्रेण स्तुत्याः प्रसन्नः पूर्वमासीत् तेन मंत्रेण नमस्यति
नमः पंकजनाभाय स्फुरत्स्मै जगत्कारणायेत्यर्थः अत एव सर्वोर्हि मयपंकजमाला विद्यते यस्य तस्मै एवंभूतं ध्यायतां पंक
जवत्स्पन्नेतापापशमनं नेत्रे यस्य तस्मै पंकजवत्सुसंस्थापं कजांकितौ अंघ्री यस्य तस्मै नमः इति २७ किंच भगवते नूरनेश
यंत्रपर्णोय वासुदेवाय सर्वभूताश्रयाय अत एव विभूतये मायापनेन नहि सर्वभूताश्रयत्वपरिच्छिन्नस्य संभवतीति कुतः सर्वाश्रय।
त्वं पुरुषत्वं पुरुषाय सर्वस्मात् पूर्वमेव संतिष्ठ एवमेवाहमासामिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति श्रुते एतदपि कृतः आदि

भूमिरुवाच नमस्ते देवदेवेश शंखचक्रगदाधर भक्तेच्छोपात्तरूपाय परमात्मन्नमोऽस्तु ते २५ नमः पंकजनाभाय।
नमः पंकजमालिने नमः पंकजनेत्राय नमस्ते पंकजांघ्रये २६ नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय विष्णवे पुरुषाया
दिवीजाय पूर्णबोधाय ते नमः २७ अजाय जनयित्रेऽस्य ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये परावरात्मन् भूतात्मन् परमात्मन्नमोऽस्तु
ते २८

बीजायेत्यादि जगत्कारणस्यापि कारणाय एवमपि महदादिवज्जन्यमित्याह पूर्णबोधायेति २७ नन्वेवमपि स्वकारणात्पूर्वसत्त्वं न स्यात् अ
त आह अजायेति स्वयमजाय अस्य जगतः जनयित्रे ब्रह्मयत्वापि क्रमेण हेतुद्वयं ब्रह्मणे बृहते अनन्तशक्तये बृहत्त्वादनन्तत्वं मन
न्तशक्तित्वाज्जनयितृत्वमित्यर्थः ननु पितामहादयः पुत्रादीनां जनका लोके चेतनाः सर्वेषां च भूतानां तेषां च स्वकर्मैव कारणं जीवाः किमत्राह।
तत्राह परावरात्मन्नित्यादि पितामहादि आत्मत्वात्त्वमेव जनक इत्यर्थः २८

भा.द.उ.
३०

अनुरागहाससहितमवलोकनं तत्त्वेकेन नवसंगमं चतत्र तत्तल्पं च तस्मिन्नासनं च भेजुः ४४ विश्रमणं संवाहनं केशप्रसारः केशप्रसाध
नं दासोनां शतानि विधृते यासां तया भूता अपि तत्त्वं विभो दासीं विदधुरिति ४५ इति श्रीधरकोनषष्टितमोऽध्यायः ५९ अथ षष्टितमे क
मः पौरहासेन रुक्मिणीं कोपयित्वा ततो प्रेमकलहे ताम सान्त्वयत् १ रामरामे जनानंदमहोदयाविडवनैः कुकिमुण्यः प्रेमकलहं ते।
अनेन ध्यप्रमीयते २ स्वतल्पस्थं तल्पपर्यंकस्थं ३ वक्ष्यमाणस्तावभत्यां श्रेयः श्रीकृष्णोपरमं प्रमसंपवाययितुं तस्यात्ममेवतत्त्वमनुस्मारय

इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयां भेजुर्मुदाविरतमेधितयानुरागहासावलोकन
नवसंगमजल्पलज्जाः ४४ प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचताम्बूलविश्रमणवीजनगंधमाल्यैः केशप्रसारशयनस्नप
नोपहार्यैर्दासीशता अपि विभो विदधुः स्म दास्यं ४५ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पारिजातहरणेनरका
दिवधैकोनषष्टितमोऽध्यायः ५९ श्रीबादरायणिरुवाच कर्हिचित्सुखमासीनं स्वतल्पस्थं जगद्गुरुं पतिं पर्यचरद्भै
ष्मी व्यजनेन सखीजनैः १ यस्त्वेतल्लीलया विश्वं सृजत्यत्त्यवतीश्वरः स हि जातः स्वसेतूनां गोपीथाय यदुष्वजः २ तस्मि
न्नंतर्गृहे भ्राजन्मुक्तादामविलंबिना विराजिते वितानेन दीपैर्मणिमयैरपि ३ मल्लिकादामभिः पुष्पैर्द्विरेफकुलना
दितैः जालरंध्रप्रविष्टैश्च गोभिश्चंद्रमसोऽमलैः ४ पारिजातवनामोदवायुनोद्यानशालिना धूपैरगुरुजै राजन् जाल-
रंध्रविनिर्गतैः ५

यतियत्त्वेति २ गृहे तान्व स्त्रीपुंभोग्यानि मंदिरमनुवर्ण्य यत्नितस्मिन्निति तत्त्वगृहे नानाविधमासि खलु महद्भ्राजन्ति मुक्तादामानि तेषां विलंबा
सं लियस्मिन्नृत्तेन वितानेन विराजितं तत्त्वो यांताना विराजितपर्यन्तान्वयः ३ सुगंधितया द्विरेफकुलैर्नादिते ४ प्रविशद्भिश्चंद्ररश्मिभि

राम
३०

[illegible]

मोदहेतोस्तस्थापयामास सुमृष्टाः कमनीया अतो विरजांसि वराणि अम्बराणि याभिस्ताः नरयानैः शिबिकाभिः अपि च महाकोशानिति ३६ सप्रियः सत्यभामा
सहितः ३८ ३९ गृहोद्यानानि तत्पुष्पमुपशोभयतीति तथा ४० सेन्द्रान्विबुधान्निर्जित्येति कलहो संग्रामः उक्तः तत्र ननु कथं प्रसाधितस्त्वम
नोरथेन श्रीकृष्णेन महेन्द्रस्य संग्राम इत्याशंक्याह ययाचेति अच्युतं अर्थसाधनमिति च कर्मव्यत्ययाच्चतिधातोर्विग्रह इति विग्रहं करोति म

ताः प्राहिणोद्द्वारवतीं सुमृष्टविरजोम्बराः नरयानैर्महाकोशान्रथाश्वान्द्रविणं महत् ३६ ऐरावतकुलेभांश्च चतुर्दन्तां।
स्तरस्विनः पाण्डुरांश्च चतुष्षष्टिं प्रेषयामास केशवः ३७ गत्वा सुरेन्द्रभवनं दत्त्वादित्यै च कुण्डले पूजितस्त्रिदशेन्द्रेण महेन्द्राण्या च सा।
प्रियः ३८ चोदितो भार्ययोत्पाट्य पारिजातं गरुत्मति आरोप्य सेन्द्रान्विबुधान्निर्जित्योपानयत्पुरं ३९ स्थापितः सत्य
भामाया गृहोद्यानोपशोभनः अन्वगुर्भ्रमराः स्वर्गात्तद्गन्धासवलम्पटाः ४० ययाच आनम्य किरीटकोटिभिः पादौ।
स्पृशन्नच्युतमर्थसाधनम् सिद्धार्थ एतेन विगृह्यते महानहो सुराणां च तमो धिगाढ्यतां ४१ अथो मुहूर्त एकस्मिन्नाना।
हा२ गारेषु ताः स्त्रियः यथोपयेमे भगवान् तावद्रूपधरोऽव्ययः ४२ गृहेषु तासामनपाय्यतर्क्यकृन्निरस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थि
तः रेमे रमाभिर्निजकामसम्प्लुतो यथेतरो गार्हकमेधिकांश्चरन् ४३

हान्नपितमः क्रोधः आशान्तं धनिकानां धिगिति च ४१ ४२ यथायथावत् अनेन नेह च व्योदेवं पुनः न समागमोऽपि प्रतिगृहं यौगपद्येन सूचि
तः अव्ययः सर्वत्रापि सम्पूर्ण एव ४२ अहोभाग्यं नारीणामित्याह द्वाभ्यां गृहेष्विति अतर्क्याणि कर्माणि करोतीति तथा सः निरस्तं साम्य
अतिशयश्च येन तेषु गृहेष्ववस्थितः रमाभिः लक्ष्म्या अंशभूताभिर्निजकामसम्प्लुतः स्वानन्दपूर्णः गार्हकमेधिकान्गृ
हस्थधर्मान् ४३

भा०द०उ० किंच मापश्ः राजभ्यो जरासंधादिभ्यो बिभ्यतः भयं प्राप्नुवंतः १२ अस्पष्टवर्त्मनां अविज्ञातचारणां अलोकपथं अलोकपारं तं पदवीं मा
३१ र्गं आस्थिताः अनुष्ठिताः १३ किंचनं किंचनांशं नि १४ आत्मसमं परस्परमनुरूपं जन्मैश्वर्याभ्यां सहिताः आकृतिः रूपं जातिः सर्वो
सन्मानभवः आयतिरुत्तरकालः १५ न दीर्घा समीक्षा विचारो यस्यास्तया १६ अथ इदानीमपि १७ तर्हि किमित्यानीताहमिति चेद् तत्रा

राजभ्यो बिभ्यतः सुभ्रु समुद्रं शरणंगतान् बलवद्भिः कृतद्वेषान्प्रायस्त्यक्तनृपासनान् १२ अस्पष्टवर्त्मनांपुंसामलोक
पथमीयुषां आस्थितापदवीं सुभ्रु प्रायः सीदंति योषितः १३ निःकिंचना वयंशश्वन्निःकिंचनजनप्रिया तस्मात्प्राये
णनह्याढ्या मांभजंति सुमध्यमे १४ ययोरात्मसमं वित्तं जन्मैश्वर्याकृतिर्भवः तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयोः क्व
चित् १५ वैदर्भ्येतदविज्ञाय त्वयादीर्घसमीक्षया वृतावयंगुणैर्हीनाः भिक्षुभिः श्लाघितामुधा १६ अथात्मनोनुरूपं वै
भजस्वक्षत्रियर्षभं येनत्वमाशिषः सत्याः इहामुत्रचलप्स्यसे १७ चैद्यसाल्वजरासंधदंतवक्रादयोनृपाः ममद्विषं
ति वामोरु रुक्मी चापितवाग्रजः १८ तेषांवीर्यमदांधानां दृप्तानांस्मयनुत्तये आनीतासि मया भद्रे तेजोपहरतासतां
१९ उदासीनाः वयंनूनं नस्त्र्यपत्यार्थकामुकाः आत्मलब्ध्यास्महे पूर्णा गेहयोर्ज्योतिरक्रियाः २० श्रीबादरायणिरु
वाच एतावदुक्त्वा भगवानात्मानं वल्लभामिव मन्यमानामविश्लेषात्तद्दर्पघ्न उपारमत् २१ इति त्रिलोकेशपतेस्तदा
त्मनः प्रियस्य देव्यश्रुतपूर्वमप्रियं आश्रुत्य भीता हृदि जातवेपथुश्चिंतां दुरंतां रुदती जगाम ह २२

शंक्याह चैद्येति मम मां द्विषंति १८ स्मयनुत्तये गर्वापनयनाय १९ स्त्रीणामपि निःस्पृहमौदासीन्यमकामत्वं चाह उदासीना इ
ति गेहयोः गेहदेहयोः उदासीना वयं अत एव ज्योतिरक्रियाः ज्योतिः प्रदीपादि तद्वत् साक्षिमात्रतया क्रियारहिता आस्महे व रामः
र्तामहे २० अविश्लेषाद्धेतोरात्मानमेव तं वार्य इव शाहः २२ ३१

पयसः फेनस्य फेनवत् धवलं पर्यंके स्थितं कशिपूत्तमे सुखासीनं हरिं तल्लिकायां उपस्थाय असेवत ६ तद्देवी मेनपति बालव्यजनं धृत्वा पाणौ
तं अच्युतं उपासां चक्रे मणिनूपुराभ्यां रेजे क्वणयती मणिनूपुराभ्यां यथा नूपुरौ कूजयतः तथा अंगुलीयवलयव्यजनानि अग्रहस्ते हस्ताग्र
यस्याः सा वस्त्रांतेन गूढौ यस्यास्तौ कुचौ तयोः कुंकुमं तेन शोणो हारस्तस्य भासा नितंबे धृतया परार्ध्या अमूल्या कांच्या तया
चरेजे ९ तां निरीक्ष्य प्रीतः सन् स्मयमानो हरिराबभाषे कथंभूतां लीलया धृततनोस्तस्य अनुरूपरूपा अनुरूपं स्वरूपं यस्यां तां

पयःफेननिभे शुभ्रे पर्यंके कशिपूत्तमे उपतस्थे सुखासीनं जगतामीश्वरं पतिं ६ वालव्यजनमादाय रत्नदंडं सखी
करात् तेन वीजयती देवी उपासांचक्र ईश्वरं ७ सोपाच्युतं क्वणयती मणिनूपुराभ्यां रेजेंगुलीयवलयव्यजनाग्रह
स्ता वस्त्रांतगूढकुचकुंकुमशोणहारभासा नितंबधृतया च परार्ध्यकांच्या ८ तां रूपिणीं श्रियमनन्यगतिं निरीक्ष्य याली
लया धृततनोरनुरूपरूपा प्रीतः स्मयन्नलककुंडलनिष्ककंठवक्त्रोल्लसत्स्मितसुधां हरिराबभाषे ९ श्रीभगवानु
वाच राजपुत्रीप्सिता भूपैर्लोकपालविभूतिभिः महानुभावैः श्रीमद्भी रूपौदार्यबलोर्जितैः १० तान्प्राप्तानर्थिनो हि
त्वा चैद्यादीन्स्मरदुर्मदान् दत्ता भ्रात्रा स्वपित्रा च कस्मान्नो ववृषे समान् ११

यद्योक्तं अपरत्र देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनुमिति विंकालकैः कुंडलाभ्यां
निष्केन पदकेनालंकृतकंठेन च चतुर्दिक्षु शोभितेन वक्त्रेण उल्लसन्ती स्मितामृतसुधा यस्यास्तां ९ सर्वगुणयुक्ता या अभिप्रेता बुद्धिमंदेत्याशये
न हे राजपुत्रि त्वं ईप्सिता दृशोभिः हे राजपुत्रि लोकपालानामिव भूतिरैश्वर्यं येषां तैः तथा महानुभावैः गाढैः रूपादिभिर्जितैः
अपूर्वैर्भूपैरीप्सितासि १० तान्हित्वा नोऽस्मानस्मान् कस्माद्वृतवत्यसि ११

भा॰१०॰३॰ ननुकलहेकिंकौतुकंसुखंवाअतआह अयंहीतिनर्मैःनर्मोक्तिभिःयामःकालः ३१ ३२ भगवताऽस्तस्याएश्वर्यमुक्तंमुखंसव्रीडहासेनरु
३२ चिरस्निग्धेनापांगेनवीक्षमाणाअसमत्वभयंदुर्गाश्रयणमत्वेनेःकलिःअराजकत्वमविज्ञातालौकिकेहावसादनेनिःकिंचनत्वंत॒।
स्मीतिराघ्यानादरणीयत्वाअनौचित्यनिर्गुणत्वमथास्याघाचाभिक्षुभिः औदासीन्यमकामत्वंवदेोषानुवाडशात्मनःअशत्वाददोषे।
दर्शितेमेभ्माराज्ञांवहन्नुगुणान्कसलनिर्मोद्दितान्मेष्मोन्यपेधतगुणत्वेभगवतःस्वानिदोषपराणिपानिवचनानितानिसर्वोत्कर्षप

32

अयंहिपरमोलाभोगृहेषुगृहमेधिनां यन्नर्मैर्नीयतेयामोप्रियया भीरुभामिनि ३१ श्रीशुकउवाच सैवंभगवता
राजन्वैदर्भीपरिसांत्विता ज्ञात्वातत्परिहासोक्तिंप्रियत्यागभयंजहौ ३२ बभाषेऋषभंपुंसांवीक्षंतीभगवन्मुख
सव्रीडहासरुचिरस्निग्धापांगेनभारत ३३ रुक्मिण्युवाच नन्वेवमेतदरविंदविलोचनाह यद्वैभवान्भगवतो
सदृशीविभूम्नः क्वस्वेमहिम्न्यभिरतोभगवांस्त्र्यधीशः क्वाहंगुणप्रकृतिरज्ञगृहीतपादा ३४ श्रीरामचंद्रायनमः

रत्नयामाचत्ताणाप्रतिवभाषेते ३३ तत्रयदुक्तं कस्मान्नोवृणीषेऽसमानित्तत्रासाम्यंसत्यमेवेत्याह नन्वेवमितिहे अरविंदविलोच।
न अधीशात्र्यानांब्रह्मादीनामप्यधीशोनियंतात्वंक्व क्वाहंगुणप्रकृति त्रिगुणस्वभावाप्रकृतिःगुणमयीप्रकृतिर्वानत्वनुत्वमेवाधी।
श्वरीश्रीःसर्वरूपास्मीत्यादित्यतआह अहो सकामैर्गृहीतोयादोयस्यसा ३४ राम ३२

विंतालतरुणमाहपदंतेनखेरुरुणश्रीकांतिपेस्यतेनसुजातेनसुकोमलेनपदा २३ सुखदुःखंअपियश्रवणात् भयंत्यागशोकयाशोक
ःअनुतापेसतिविनष्टाबुद्धिर्यस्याःअथातिपतंतिवलयानियस्मात्तत्कृतात् देहश्चपपात विक्लवाअचशाधीर्यस्यातस्याः २४ हास्यस्य
प्रौढिंगांभीर्यं २५ चतुर्भुजइत्तत्स्थापनाश्लेषणचक्रपरमात्मनाघर्षणंआदिः कृतवचतुर्भुजइत्यर्थः समुत्थनिवध्य २६ अंककलेश्क
मःश्रोभितेश्वचाशोकास्तुभिः सांत्वयामाससअनुनीतवान् २७ मामांत्वद्वचः किंसुवदिष्यसीतिश्रोतुकामेनअतुमिच्छतादित्यल्पा

पदासुजातेननखारुणश्रियामुवंलिखंत्यश्वाभिरंजनासितैः आसिंचतीकुंकुमरूषितौस्तनौतस्थावधोमुख्यतिदुः
खरुद्धवाक् २३ तस्याःसुदुःखभयशोकविनष्टबुद्धेर्हस्तात् श्लथद्वलयतोव्यजनंपपात देहश्चविक्लवधियःसहसे
वमुह्यन्रंभेववातविहतात्प्रविकीर्यकेशान् २४ तद्दृष्टभगवान्कृष्णःप्रियायाःप्रेमबंधनम् हास्यप्रौढिमजानंत्याः।
करुणःसोन्वकंपतः २५ पर्यंकादवरुह्याशुतामुत्थाप्यचतुर्भुजः केशान्समुह्यतद्वक्त्रं प्रामृजत्पद्मपाणिना २६ प्र।
मृज्याश्रुकलेनेत्रेस्तनौचोपहतौशुचा आश्लिष्यबाहुनाराजन्ननन्यविषयांसतीं २७ सांत्वयामाससांत्वज्ञःकृप।
याकृपणांप्रभुः हास्यप्रौढिभ्रमच्चित्तामतदर्हांसतांगतिः २८ श्रीभगवानुवाच मामावैदर्भ्यसूयेथाजानेत्वांम।
त्परायणां त्वद्वचःश्रोतुकामेनक्ष्वेल्याचरितमंगने २९ मुखंचप्रेमसंरंभस्फुरिताधरमीक्षितुं कटाक्षेपारुणापां
गसुंदरभ्रुकुटीतटं ३०

नर्मणाएवमाचरितमुक्तंनतत्वतः हेअंगनेसुंदर २८ प्रेमसंरंभेणप्रणकोपेनस्फुरितोकंपितोअधरोयस्मिन्तत्तत्कटाक्षेन
कटाक्षस्तेनयेअरुणेअपांगोयस्मिन्तत् अतएवसुंदरकुटिलभ्रुकुटितटंयस्मिंन्तत् ३०

३२ नः किंचनावयंशश्वन्निः किंचनजनप्रियः तस्मात्प्रायेणनह्याढ्यामांभजंतिसुमध्यमइत्येतच्छ्लोकोक्तदोषद्वयंपरिहरति ॥ निः
किंचनइति । दरिद्रत्वंकेनिः किंचनत्वंतुनधनपटलेद्रूप्याह । यस्माइति अन्यतोबलिः भुजः इज्याअपिब्रह्मादयोयस्मैतवबलिं
बलिंहरंतितस्यसर्वेश्वरस्यभवतोदरिद्रत्वानघटेइत्यर्थः ॥ निःकिंचनजनप्रियाइत्यत्रतत्पुरुषेणसमासेनबहुव्रीहिणा
समासेनवानिंदास्पादितिस्वयमप्युभयथास्तोतिप्रेष्ठोभवानितितेनविन्नवस्तुपचरणदोषद्वयये ॥ निष्किंचनाः
निःकिंचनाविद्यावित्तम् । विद्याचरणाः निष्किंचनाविनैर्निःकिंचनः वलिभुजांब्रह्मादीनामात्मीकेश्वराणांप्रेष्टः तेपितुभ्यं
प्रयच्छंतिवेति । तस्मात्प्रायेणनह्याढ्यामांभजंतीत्यस्योत्तरंनत्वांविदंतीति आढ्यतयांधाः ह्याह्याः अंधत्वेनकेनविदंति ॥ अंतकं
असुतृपः असुतृपत्वेनवतर्पयंतिनह्याढ्यामांभजंतीत्यर्थः ॥२॥ बलिभुजामपिभवान्प्रेष्ठइत्यत्रहेतुंवदन्यमोरेवसमंचिन्नमित्यनेनोक्त

33 निःकिंचनोननुभवान्नयतोस्तिकिंचिद्यस्मैबलिंबलिभुजोपिहरंत्यजाद्याः ॥ नत्वांविदंत्यसुतृपोंतकमाढ्यतांधाः प्रेष्ठो
भवान्बलिभुजामपितेपितुभ्यं ॥३७॥ त्वंवैसमस्तपुरुषार्थमयः फलात्मा यद्वांछयासुमतयोविसृजंतिकृत्स्नं ॥ ते
षांविभोसमुचितोभवतःसमाजः पुंसःस्त्रियाश्चरतयोःसुखदुःखयोर्न ॥३८॥ त्वंन्यस्तदंडमुनिभिर्गदितानु
भावआत्मात्मदश्चजगतामितिमेवृतोसि ॥ हित्वाभवद्भ्रुवउदीरितकालवेगध्वस्ताशिषोब्जभवनाकपतीन्कुतोन्ये ॥३९॥

मनोचित्यपरिहरति त्वंवाइति । फलात्मापरमानंदस्वरूपः एतस्यैवानंदस्यमात्रानिभूतानिमात्राम्युपजीवंतीतिश्रुतेः स
माजः सेव्यसेवकलक्षणसंबंधः ननुपुंसःस्त्रियाश्चरतयोः ॥ अतएवनत्वत्तनसुखदुःखिनोःसदाकलहकारित्यर्थः
नभिक्षुभिः आत्माधिनप्रभृत्यस्यपरिहारः आत्मेतिपदत्रयेसर्वप्रियेनस्वजगतामात्मानःस्वयंवरणेनतत्पर्यं ॥ किंच
स्वात्मादयइति । वेदश्चनिरस्तविस्मापयद्ददोषादीन्सभीलक्षयेतिमन्तान्मिनुतोदोषद्वयंपरिहरति इति ॥ इति मात्रेसवमेमया
वृतोसीत्यज्ञानपरिहारश्च ॥ हित्वेत्यादौसमासानापरिहारः भवतोभ्रुवःसकाशादुदीरितोयःकालःतस्यवेगस्ते
नध्वस्ताःआशिषोयेषांतान् ॥ ब्रह्मादीनपिविहायकुतोन्येवराका इत्यर्थः ॥३९॥ श्रीकृष्णनारायणपरमहंसः कृष्ण ३२

यदुक्तं राजन्योऽविधिवत् सम्यक् समुद्रेश्वरणं गतानिति तत्राह । सत्यमिति । हे उरुक्रमेति भया नार्व दर्शयति गुणाः शब्दादय एव राजंत इति राजानः सोपाया
दिवेति यतः हृदये समुद्रे तद्दृग्भोगविषयाकारैरपरिशिष्टश्च न इत्यर्थः । शेते निश्चलतया प्रकाशते । उपलंभनमात्रः चैतन्यघनः आत्मा ग
र्वानिमि [illegible] वस्तुवद्भिः लोके तद्दर्शनानिति । यदुक्तं तदपि सत्यमित्याह । नित्यमिति । कदिंद्रियगणैः कुत्सितैर्विहिर्मुखैरिंद्रियग
णैः अन्यथाभिप्रायेण बहुवचनं । कुत्सितं इंद्रियगणे लो । यथाभिनिवातैस्वनित्यं कृतविग्रहः [illegible] । यदुक्तं सन्नकं न्यपा
सभानानि लघुकं भवेत्याह । त्वत्सेवकैरिति । नृपाणां पदमासनं [illegible] नम एव न तत् ॥ अविवेकबहुलत्वात् त्वत्सेवके

सत्यं भयादिवगुणे ह्युरुक्रमांघ्रेः प्रोते समुद्र उपलंभनमात्र आत्मा नित्यं कदिंद्रियगणैः कृतविग्र
हत्वं त्वत्सेवकैर्नृपपदं विधुतं नमोऽस्तु ॥२४॥ त्वत्पादपद्ममकरंदजुषां मुनीनां वर्त्मास्फुटं नृपशुभि
र्ननु दुर्विभाव्यं । यस्मादलौकिकमिवेहितमीश्वरस्य भूमंस्तवेहितमथो अनु ये भवंति ॥२५॥ श्रीध

रेवलनं त्यक्तं । किंपुनर्वक्तव्यं त्वयान्यक्तमिति ॥ अयस्य स्वधर्मेण पुंसां मलोकपदमीयुषामिति यदुक्तं तदपि तथैवेत्या
ह । त्वत्पादेति । नृपशुभिर्नराकारैः पशुभिः । किंपुनर्वक्तव्यं तत्र वर्त्मनो अस्फुटत्वमिति ॥ किंच यस्मात् भवंतमनुवर्तंते ॥
तेषामपीहितमलौकिकमिव । अयं भावः किंपुनर्वक्तव्यं तवेश्वरस्येहितमलौकिकमित्यर्थः ॥ प्रास्थिताः पदवी
मुमुक्षवः सीदंतीत्यो [illegible] इति ॥ अस्यापरिहारं वदंति यद्वा [illegible] पंचमश्लोके ॥२५॥ श्रीरामनारायण

भा०द०३०

२९ अतस्त्वामेवात्मभजनमिति नाह तं त्वेति प्रार्थयते स्यादिति अरणं शरणं स्थितिर्देवतिर्यगादिर्जन्मभिः पाठान्तरे त
र्थवाद कुलके धर्म श्रवणे इत्यर्थः कथंभूतस्य तव यस्य अन्तकस्य संसारस्य अपवर्गो नाशो यस्मात्तः भजतेषु
यथा निः आत्मसात्करोति तस्य तव अंघ्रिमिति भीतस्य हि शरणमेवानुरूपं भजने योग्यं अतः तामहम भजामित्य
र्थः भयोक्ता तां बहु दोषगुणा राजपुत्रि ताश्च पेर्लोकपाल विभूति मित्यादिना तत्र सेवक सत्यं संतोषितजोगचा
ह दाभ्यां तस्याः स्फुरितेति स्वपादद्वके बलंभार वाहः गात्रेन लीवदी इव नित्य व्यापार निषेषः स्वानश्वानमता विधा

३० तं तानुरूपमभजं गोप्ताम धीरा मान्यानमत्र च यस्त्व च कामधेनुं स्यान्मे तवांघ्रिशरणं स्तनिमिन्ये मंस्यायो वैभ जेत
२ भा मनुयात्मन्मोपवर्गः ४२ तस्याः स्फुरच्युनन्टपा भवतोपदिष्टाः स्त्री णांश्रेष्ठेषु स्वरङ्गो भुविशाल भवत्याः
यत्क्षणम्स लभति कर्षणे नोपयाघधुयं कथाम्स्टुविरेचि वसमानुगीता ४३ त्वकुरमसुरो मनस्व केमापिन
कमनमां सास्थिरक्त कामिविक्र कपपित्तवातं जीवत्शवं भजति कांतमतिर्विमुक्ता प्रीतपदां त्वमकरंदमजिघ्र
तीस्त्री ४४ प्रसंगं भुजार्हममते चरणानुरागश्रामोस्य समयिचाव्यतिरिक्त दृष्टेः यद्विस्वनं त्वयउपात्तरजोत्तिमा

लाइव कृपणाः हिंसाम्बभरत्वाइव किंकराः तथा स्वस्याउं भगायाः पतय स्युः यस्याः कापि पयं त्वत्कयान प्राप्नुयादिति तथाहि
तेप दाङ्वमकरंद जिघ्रती सती यास्त्री विमृष्ठा मांकान्ताय मिति मातिर्यस्याः सा कांतमतिः जिवछं च भजति तथाहि निर्वहिः
पिनकछनं अंतर्मांसादि मयमिति यदुक्तं मुदासीना वयमित्यादि तत्राह प्रस्थितिः यद्यपि त्वं निरपेक्षः तथापि ममते चरणेनु रामः
रागोस्ति सचिचम अव्यतिरिक्ताः प्रतिशयः वती हि हर्षे एस्पते आत्मन आत्मन्येव रतस्य तर्हि तत्र तेन कोलाभः म चरणानुरागएवम
हानलाभः किंच यर्हि अस्य विश्वस्य रक्षये उपात्तो रजसोतिमात्रो लक्ष्यं येन सः तथाभूतः सन्मामी हसे उपयाचाह हर्षितदवनः परमोऽकृपाः प्रत्यनुग्रह इति॥ २९

स्वाश्वानं परिहृत्य पुरुषाणां गुणवर्णनप्रकारः प्रकोपसंरंभेण तस्मिन्नेवाज्ञानमापादयति जाड्यमिति सिंहो यथा
यस्मात् विद्राव्य स्वबलिं हरति तथा जाड्यं धनुर्निनादेन वज्रराजादीन् विद्राव्य मांत्स्य भागं स्त्रियं यः वज्रहस्तवान्
स तस्य नवराज्यं भयादुदधिं प्रपन्न इति यद्वा भावणेन ज्ञाधं [illegible] घृतत इत्यर्थः ३९ पत्र्यान्यत् अयमेव वर्ति
नामन्यादिनी यां त्वां भजन्ते सीदन्त आ [illegible] त्वमुक्तं तदापि मंदमेवेत्याह यत्रात्मुये इति यस्य तव भजनं
[illegible] यान्यान्नमाः अंगाविलास्यापितावि एपः पृथु जायन्ते भरतः नाद्युषो यथा नि गयम्भादिर्षियां नय एनं नवपदं वो

जाड्यं वचस्तव गदाम जयस्तु भूपान् विद्राव्य यांड्डिनिनदैर्जहर्ष भागं सिंहो यथा स्वबलिमीयापकं स्य भागं ते
ऽभयादुदधिमपरं प्रपन्नः ३९ यत्रां घुयान् पापि त्वा प्रणयां ग येण जायंतु नाहुषमदादयरेकपत्नं
राज्यं विसृज्य विविधं वनमेव जाता सीदन्ति नानुपदवीन इहास्थिताः किं ४० कान्यं अयेन नवपादसरोज
गंधमाघ्राय मनसुरवर्तिजनतापवर्गी लक्ष्मीलयं त्व विगलाप्य गुणालयस्य मन्त्री सदोऽभयमयी विविक्तं इहैः ४१

मार्गमास्थिनास्ते किं सीदंति न सीदंत्येव अपितु त्वत्पदप्राप्ताइत्यर्थः एवं च कोपाविशेनावसादनस्य परिहारीद
स्यघवर्तिनामित्येतद्दानेनर्थी विहाया क्रोशकर्षः यथाह अयात्मनारूपमिति तन्त्राह कान्यामिति निम्लोकहृये
न गुणानामालीयस्य नवपादसरोजगंधं जनतापी अपवर्गी मोक्षरूपं लक्ष्म्या आयेन तस्यैवं सद्रि महाद्रुमु
रवारतं व किलि आघ्रायत म विगलस्य मन्त्रीमरणे धार्मिकाः सदा अभयं यस्यात मन्यं कान्त्री अयन सेवत
अर्थी विविक्ताहार्थस्य पैस्सा गुणालयस्य ममनेनगुणैर्हीना इति यदुक्तं तदपास्तं ४१ श्रीकृष्णायनमः श्री

मा०द०उ०

३५ तस्मात् हे स्वामिन् त्वयाऽपि भवमोचनी निःकामानुवर्त्तिः कृतार्थेन दिष्ट्या भवं कथं भर्त्ता खले सुदुःकरा दुराशिषो दुरभिप्रा
याया अत एव शुभसंभारया आपन्नर्थपरया निष्कृतिजुषा वचनपरया स्त्रिया सुतरामसाधनुवर्त्तितुं दुःकरा इति किंच
सति निःकामाः प्रेमैणैव मय्यनुवर्त्तमाना बहुवः किं तु त्वया सदृशी कापि न मया मिलिता तस्मात् निवर्त्तमानेन मया भर्त्ता
न त्वादृशी मिलिता त्रिभिः उपस्कृता सत्यः हे पाय स्वनर्थ्येऽस्मि परीणाहपर्वांगि अभिनव विवाह प्रसंगे दृष्टे चुतसभायां तस्य
मङ्गलानुबंधं तस्मिन् काले कालांतरे तदनुस्मरणेन पुनःपुनः सत्कृतं दुःखं मम स्मा इति योऽसौ वियोग सम्प्राप्ती त्यौ प्रसहः सोऽप्य

दिष्ट्या गते हे स्वर्ये पतिनः न्यपि त्वया कृतानुवर्त्तिभवमोचनी खले ॥ सुदुःकरा सोऽसुतरां दुराशिषो हृष्टं भर्त्तया निः
कामैर्जुषः स्त्रियाः ॥ पत्र न त्वादृशी प्रणयिनी गृहिणी गृहेषु परणाम्मया मिलिता यथा त्वां विवाहकाले प्राप्तानन्दपा
नवगणित्यराहो हते मे प्रस्था पिता द्विजउपस्कृता सकृत्य यस्याः ॥ आत्मानु बिंदू पकरणं प्रणिति जितिस्तयो दाह पर्वणि
मु २ चतद् धमशास्त्रेणां ॥ दुःखं संस्थमसहो मम दयोगभीत्या नेवाप्रवां किमपि तेन वच जिता तौ ॥ यादृत स्त्रयालं
लभते सु विवित्तमंत्रः प्रस्थापितो मयि चिरायान्यमनन्त ॥ सर्वाजिहाम इदमंगमनन्यया जोति छन्नसोथव

त्पउसि धनेनैवानिनेवा निरुद्धविरुद्धविवादानं तत्पयस्य ज्ञानव्यंतिः अपिच इत इति ॥ आत्मलाभेन मत्तार्थैः मयि चिराय ८
लिपिवाभाति नितिविवाहे प्राप्तत्व्यमितिकृतेन समये कथं चिद् दत्ता पुवतिन्य मितिगहितं स्नेह सत्कार इदमनन्यया तव मंगलं जि हा
मत्यवृत्तमिच्छामि ॥ पदामीन्येव दूतप्रस्थापितः ॥ यथाऽयं स्वयं ॥ यद्यं जात्वलभेय भवत्सादं जयामसलन्द्रतः ८
शां छन्नजन्म भिलाभिति ॥ एवं ॥ प्रतिजिहाम इतिच्छेदः त्यक्तुमिच्छुत्यर्थः तत्रैव कमिति च्ययैव मितिच्छेत ॥ तत
मिति कर्तुमशक्यामित्यर्थः ॥ किं तु केवलं त्वां प्रतिदिनं दयामहर्षे यामि इति ॥ ६५ ॥ श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री

३५

तदेवं तदन्तं सर्वं प्रतिव्याख्याय तन्मध्ये चिन्नामेत्रमुपदिदेशाह। इह भ्रांनैवेति। प्रयात्मनो रूपमित्यादिने
तद्वचः। प्रलीक मिथ्येति नैवमन्ये। यतः लोके कन्यायाः एव कश्चिद्रतिर्भवति। यथा काचिद्राजकन्या प्रजा
नां प्रविको प्रवालिकाएंतिस्मरणं मध्ये। प्रवालया कन्यायाः एव भावे रतिर्जाता तद्वदेव मूढायाः परि
णीतायाः प्रीति। भयस्मात् इह परलोकहयच्युतः भ्रष्ट इति प्रलंभिता उपहसिता सि। अन्वास्य प्रारब्धात्त
वती। भाग्य एकांत भक्तायामेकामाः संत्येव अकामायकाम निवर्त्तये मोक्षपर्यंवसायिन इत्यर्थः। अनुवादे

नैवालीकमहं मन्ये वचस्ते मधुसूदन। प्रंबायाश्च हि प्रायः कन्यायाः स्यादिति कश्चित्॥ ४६॥ अरुणा याख्या
पिपुंश्चल्याम मेऽस्मिन्नवं नवं। बुधो पतीं न विभ्रियान्नां विभ्रत्उभयच्युतः॥ ४७॥ श्रीभगवानुवाच॥
सा ध्वेतद्धि नु कामैस्त्वं राजपुत्रि प्रलंभिता। मनो दितं यदन्यास्मिं सर्वं तत्सत्यमेव हि॥ ४८॥ यान् कामान्
२ सकामास्मिन्कामायकामिनी। संति ह्येकांतभक्तायास्तावकल्पाणि नान्यदा॥ ४९॥ उपलब्धं पतिप्रेमपारि
ब्रान्तं व्रते न च। यया वैष्याल्यमाना पोनधीर्भ्याप्यपकारिणी॥ ५०॥ विमो भजेति दांपत्यं तपसा व्रतचर्यया।
कामात्मानोपवर्गोयमोहितामम मायया॥ ५१॥ मां प्राप्यमानिन्य पवर्गसंपदं वा छतियसंपदर
वतन्नाते तेनंदभाग्या निरये पि यैन्ट तन्मात्रात्मकत्वान्निरयः सुसंगाम॥ ५२॥ श्रीकृष्णरामनाराय

नवरात्रदह्नातामभिनंदति। उपलब्धमिति यत्पस्मात्त्वयि वर्तमानं धाः नायक धितानात्मविषयाजाता। एकांतभक्तिम
भिनेधिता पि व दृष्टा कर्त्तुं सकामाभक्ता निंदति। येमामिति। दांपत्यं दांपत्यसुखभोगसुखाद्धि। मा कामो हितत्वमेवापपाद
यति। मांप्राप्येति। अपवर्गेत्यादौ पाम्निन् तन्मां प्राप्य प्रसादाद्ये केवलसंपदं एवापि प्रयान्न वांछंति तेनानुमानत्पातितासां
संपदामपि मोहमेव यतिस्यं चो विषयानिरयेपि प्रतिनिह्नूयानाद्विपताम् किंचते धां मात्रात्मकत्वात्विषया

तासां विभ्रमरन्चयंति जेनाधिरोति स्मायोति स्मापोग जहविनंतं धुनं प्रवलोकलवः कदाचित्तेन दोर्यातः स्र
विनो भावाभिप्रायः तेन हरिर्मनोहरणशीलं यत् तां मंडले तेन गृहितोः श्रस्या पिता ये सौरता मंत्रांते षुघोडेः
प्रगल्भेः श्रनंगस्य वाणैः घातैरन्थैश्च करणेः कामपाशैश्च प्रसिद्धैर्येषां द्विषं मनो विमर्थितं दोमर्थितुं षोडश
सहस्रमपि पत्यौ न शेकुरिति ॥४॥ अनुरागेण हासावलोकस्थानेन च संगमेलालसं श्रोत्सुक्यं चातो ग्धाद्यायस्य

स्मायावलोकलवदर्शितभावहारि भ्रमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौडैः ॥ पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनंगबा
णैः यस्येंद्रियं विमथितुं करणैर्न शेकुः ॥ ५ ॥ इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता ब्रह्मादयोऽपि न विदुः प
दवी यदीयां ॥ मेजुर्मुदाविरतमेधितयानुरागहासावलोकनवसंगमजल्पलज्जा ॥६॥ प्रत्युद्गमासनवरार्ह
णपादशौचताम्बूलविश्रमणवीजनगंधमाल्यैः ॥ केशप्रसाधनशयनस्नापनोपहार्यैर्दासीशता अ
पि विभोर्विदधुः स्मदास्य ॥ ७ ॥ तासां यादशपुत्राणां कृष्णस्त्रीणां पुरोदिताः ॥ अष्टौ महिष्यस्तत्पुत्रा प्र
द्युम्नादा ... गृणामि ते ॥ ८ ॥ चारुदेष्णः सुदेष्णश्च चारुदेहश्च वीर्यवान् ॥ सुचारुश्चारुगुप्तश्च भद्रचा
रुस्तथापरः ॥ ९ ॥ चारुचंद्रो विचारुश्च चारुश्च दशमो हरेः ॥ प्रद्युम्नप्रमुखा जाता रुक्मिण्यां नावमाः पि
तुः ॥ १० ॥ भानुः स्वभानुः स्वर्भानुः प्रभानुर्भानुमांस्तथा ॥ चंद्रभानुर्बृहद्भानुरतिभानुस्तथाष्टमः ॥ ११ ॥ श्र

वि ... ममकुंदवनं भेजुः श्रनुरागहासावलोकनवसंगमलालसान्यं भेजुः तस्य विजेतुं न शेकुरितिवा ॥ प्रत्युद्गमा
मनादिभिर्विभोस्तस्य दास्यं नित्यं विदधुरिति ॥ प्रोचभाविपिनवसंगमाद्यभिमानं श्रागतमेतत्तेनौत्सुक्येन चनण्या
प्रतीते ः तेषामेव श्लोकानां प्रस्तावान् सेवनः पुनराद्य ... तिरिति सौंदर्यातया संगिकमुक्ताप्रश्नुतमाह ॥ तासामि

36

लक्ष्म

सौरतसंलापैः सुकृतनर्मगोष्ठीभिः॥ इति दशमे षष्टितमोऽध्यायः॥६०॥ एकषष्टितमे शौरेः पुत्रपौत्रादिसंततिः। अनिरुद्धविवाहे च रुक्मिणो रामतो वधः॥ षोडशाधिकशतोत्तर षोडशसहस्रस्त्रीसमृद्धवान्॥ कोटिशः पुत्रपौत्रादीन्दारेष्वजनयत्॥१॥ तदेव प्रक्रममाह एकैकश इति॥ कृष्णस्य अचला भार्याः सर्वाः॥ आत्मनि संपन्नतया पितुः॥ स

श्रीशुक उवाच॥ एवं सौरतसंलापैर्भगवान्जगदीश्वरः॥ स्वरतो रमया रेमे नरलोकं विडंबयन्॥५७॥ त थान्यासामपि विभुर्गृहेषु गृहवानिव॥ प्रास्थितो गृहमेधीयान्धर्मान्लोकगुरुर्हरिः॥५८॥ इति श्रीभाग वते महापुराणे दशमस्कंधे रुक्मिणीसंवादः षष्टितमोऽध्यायः॥६०॥ श्रीशुक उवाच॥ एकैकशस्ताः
तमानं२ कृष्णस्य पुत्रान्दशदशाबलाः॥ अजीजनन्ननवमान्पितुः सर्वात्मसंपदा॥१॥ गृहादनपगं वीक्ष्य राजपुत्र्योऽच्युतं स्थितं॥ प्रेष्ठं न्यमंसत स्वं स्वं न तत्तत्त्वविदः स्त्रियः॥२॥ चार्वब्जकोशवदनायतबाहु नेत्रसप्रेमहासरसवीक्षितवल्गुजल्पैः॥ संमोहिता भगवतो न मनो विजेतुं स्वैर्विभ्रमैः समशकन्वनि

कामादनवनात्॥२॥ प्रेष्ठं न्यमंसत अच्युतस्य प्रियतमं प्रत्येकं स्वं स्वं मेनिरे॥ न तत्त्वज्ञाः॥ आत्मारामं तं मन्तुं हृदयेन॥ चार्विति॥ चार्वब्जकोशवद्वदनं आयतानि च बाहुनेत्राणि च सप्रेमहासरसेन वीक्षितानि च॥ वल्गुजल्पाश्च॥ भगवतो गुणैः संमोहिता वनिताः स्वैः स्वैरनेकैर्विभ्रमैस्तस्य मनो विजेतुं न समर्थाः कर्तुं॥ नशक्ता बभूवुः॥ विभुम्नः परिपूर्णस्य॥३॥ श्री श्री श्री कृष्णनारायण श्री

भा०द०उ०

३७ ॰पुं पः कृष्णं हंतुं रंध्रं प्रतीक्षमाणस्य कथं प्रादादिति वैवाहिकं वैवाहनिमित्तं कर्म किमभिप्रायं कथं जानासि इति वदेत्याह। अना
गतमिति। श्रुत्वा द्वयं प्रसन्नार्थं। द्विपयोश्चरौ। विप्रकृष्टं दूरस्थं व्यवहितं कुड्याद्यंतरितं। तत्रोत्तरं स्वयंवरे तु रुक्मवत्या
रुक्मिण्यः समर्पणार्थो निर्जित्य जहारेति। यद्यपि पद्यी कृष्णावमानितः तथापि वैरमनुस्मरन्नपि व्यतरत् प्रादात्। प्र

॰अनागतमतीतं च वर्त्तमानमतींद्रियं। विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक्पश्यंति योगिनः ॥२२॥ श्रीशुक उवाच ॥ यद्यप्य
नुस्मरन्वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः। व्यतरद्भागिनेयाय सुतां कुर्वन्स्वसुः प्रियं ॥२३॥ वृतः स्वयंवरे साक्षादनंगो
ऽङ्गयुतस्तया। राज्ञः समेतान्निर्जित्य जहारैकरथो युधि ॥२४॥ रुक्मिण्यास्तनयां राजन्कृतवर्मसुतो बली।
उपयेमे विशालाक्षीं कन्यां चारुमतीं किल ॥२५॥ दौहित्रायानिरुद्धाय पौत्रीं रुक्म्याददाद्धरेः। रोचनां बद्धवैरोऽपि स्व
सुः प्रियचिकीर्षया ॥२६॥ जानन्नधर्मं तद्यौनं स्नेहपाशानुबंधनः। तस्मिन्नभ्युदये राजन्रुक्मिणी रामकेशवौ ॥२७॥
पुरं भोजकटं जग्मुः सांबप्रद्युम्नकादयः। तस्मिन्निवृत्त उद्वाहे कालिंगप्रमुखा नृपाः ॥२८॥ दृप्तास्ते रुक्मिणं
प्रोचुर्बलमक्षैर्विनिर्जय। अनक्षज्ञो ह्ययं राजन्नपि तद्व्यसनं महत् ॥२९॥ इत्युक्तो बलमाहूय तेनाक्षै रुक्म्य
दीव्यत। शतं सहस्रमयुतं रामस्तत्राददे पणं ॥३०॥ तं तु रुक्म्यजयत्तत्र कालिंगः प्राहसद्बलं दन्तान्संदर्शयन्नुच्चैर्नामृष्य ॥

त्स्मोऽदत्तेत्यर्थः सर्वासामप्येका कन्या तत्सर्वविवाहोपलक्षणार्थं। ज्येष्ठकन्याविवाहमाह रुक्मिण्या इति यौनं विवा
हः तद्यौनमधर्मं जानन्निति। द्विषदन्नं न भोक्तव्यं द्विषंतं नैव भोजयेदित्यादि लोकविरोधात्। प्रत्यर्घ्यं कविहितं घ
र्ममध्याचरन्नास्तीति निषेधार्थेत्यर्थः लोकवत्स्वाचरणफलं वक्तुमाह तस्मिन्निति। अदीव्यत क्रीडितवान् ॥३१॥ ३७

विरश्चंद्रोश्वसेनश्च चित्रगुर्वेगवान्वृषः आमः शंकुर्वसुः श्रीमान्कुंतिर्नाग्नजितोसुताः १३ २

श्रीभानिति । बलो: कुले वा विशेषणं ॥१३॥ भद्रो नाम एकलः सोमकः प्रवरः कनायान् एते कालिंद्याः सुताः शत ॥१४॥
माद्र्याः लक्ष्मणायाः ॥१५॥ क्षुधिश्च दशमः । एते मित्रविंदात्मजा ॥१६॥ संग्रामजित्प्रमुखाः सत्यकांता भद्रायाः
सुताः । एवं नामापि सैव । रोहिण्याः । सुता वा मुख्यान्यासामनुपलक्षणार्थाः । एतेषां चेति । अन्येषामपि श्रीकृ

श्रीभानुः प्रतिभानुश्च सत्यभामात्मजा दश ॥ सांबः सुमित्रः पुरुजिच्छतजिच्च सहस्रजित् ॥११॥ विजयश्चित्रके॥
न तुश्च वसुमान्द्रविडः क्रतुः ॥ जांबवत्याः सुता ह्येते सांबाद्याः पितृसंमताः ॥१२॥ श्रुतः कविर्वृषो वीरः सुबाहुर्भद्र एक॥ लक्ष्मणाः
लः ॥ शांतिर्दर्शः पौर्णमासः कालिंद्याः सोमकोवरः ॥१४॥ प्रघोषो गात्रवान्सिंहो बलः प्रबल ऊर्ध्वगः ॥ माद्र्याः
पुत्रा महाशक्तिः सह ओजोपराजितः ॥१५॥ वृको हर्षोनिलो गृध्रो वर्धनोन्नाद एव च ॥ महाशः पावनो॥
वह्निर्मित्रविंदात्मजाः क्षुधिः ॥१६॥ संग्रामजिद्बृहत्सेनः शूरः प्रहरणोरिजित् ॥ जयः सुभद्रो भद्रायाः॥
वाम आयुश्च सत्यकः ॥१७॥ दीप्तिमांस्ताम्रतप्ताद्या रोहिण्यास्तनया हरेः ॥ प्रद्युम्नाच्च निरुद्धोभूद्रुक्मवत्यां नः रुः
महाबलः ॥१८॥ पुत्र्यां तु रुक्मिणो राजन्नाम्ना भोजकटे पुरे ॥ एतेषां पुत्रपौत्राश्च बभूवुः कोटिशो नृप ॥१९॥
मातरः कृष्णजातीनां सहस्राणि च षोडश ॥ राजोवाच ॥ कथं रुक्म्यरिपुत्राय प्रादाद्दुहितरं युधि ॥२०॥ कृष्णे
नाभिभूतस्तं हंतुं छिद्रप्रतीक्षते ॥ एतदाख्याहि मे विद्वन्द्विषोर्वैवाहिकं मिथः ॥२१॥ श्रीकृष्णनारायणेन्मा:

स्वपुत्राणां पौत्राणां संख्यास्त्री पुत्रपुत्राः पौत्राश्च कोटिशो बभूवुः ॥ तत्र हेतुत्वेन श्रीकृष्णपत्नीनां बाहुल्यमनुस्मार
यति ॥ मातरः ॥ कृष्णजातानामिति ॥ चशब्देनाधिका इत्यनुक्तं ॥२१॥

39

दिग्पुरुषाधिष्ठितमेषोक्तं मानितं दुम्परोधनं कन्यामाससमानात्स्ववाणेन वहुवाहुना ॥ अनिरुद्धो हृत्स्मिन्वा
णयाद्वसंयुगे श्रीमद्भागवहरं जयावाणवाहुनयाच्छिन्न पुराधिपं पुरपालकं कामान्पूरयतीति काम
राजोवाच वाणस्य तनयामूषामुपयेमे यदूत्तमः तत्र युद्धमभूद्घोरं हरिशंकरयोर्महत् १ एतत्सर्वं महायो
गिन्समाख्यातुमर्हसि श्रीशुक उवाच वाणः पुत्रशतज्येष्ठो वलेरासीन्महात्मनः येन वामनरूपाय हर
येऽदायि मेदिनी २ तस्यौरसः सुतो वाणः शिवभक्तिपरः सदा मान्यो वदान्यो धीमांश्च सत्यसंधो दृढव्रतः ३
शोणिताख्ये पुरे रम्ये स राज्यमकरोत्पुरा तस्य शंभोः प्रसादेन किंकरा इव तेऽमराः ४ सहस्रवाहुर्वाद्येन तांडवे
ऽतोषयन्मृडं भगवान्सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवत्सलः ४ वरेण छंदयामास स तं वव्रे पुराधिपं स एकदाह
गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्यदुर्मदः ५ किरीटेनार्कवर्णेन संस्पृशंस्तत्पदांबुजं नमस्ये त्वां महादेव लोकानां गुरुमी
श्वरं ६ पुंसामपूर्णकामानां कामपूरामरांघ्रिपं दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् ७ त्रिलोक्यां प्रतियो
द्धारं न लभे त्वदृते समं कंडूत्या निभृतैर्दोर्भिर्युयुत्सुर्दिग्गजानहं ८ आद्यां चूर्णयन्नद्रीन्भीतास्तेपि प्रदुद्रुवुः ९
तच्छ्रुत्वा भगवान्क्रुद्धः केतुस्ते भज्यते यदा ९ त्वद्दर्पघ्नं भवेन्मूढ संयुगं मत्समेन ते इत्युक्तः कुमतिर्हृष्टः स्वगृह
प्राविशन्नृप १० प्रतीक्षन्गिरिशादेशं स्ववीर्यनशनं कुधीः तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिं ११ कन्यालभत
कांतेन प्रागदृष्टश्रुतेन सा सा तत्र तमपश्यंती क्वासि कांतेति वादिनी १२ सखीनां मध्य उत्तस्थौ विह्वला व्रीडि
ता भृशं वाणस्य मंत्री कुंभांडश्चित्रलेखा च तत्सुता १३ सख्यपृच्छत्सखीमूषां कौतूहलसमन्विता कं त्वं मृगयसे सुभ्रु
कीदृशस्ते मनोरथः १४ हस्तग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्र्युपलक्षये १५
परः स वा सावमरांगरूपः तं वा हे श्राधान भ्रतैर्दोर्भिरद्रीन्चूर्णयन् आनीयां प्रगच्छ सखीपि सनशनं नायं केतुर्भंगं प्रती

निःकारणं लक्षं ग्लहं पणं कृतवान् केतवं कपटं न्यर्बुदं दशकोटिं ग्लहं कृतमितो रामस्य आददे छलमाश्रितो रुक्मि

ततो लक्षं रुक्म्यगृह्णात् ग्लहं तत्राजयद्बलः जितवानहमित्याह रुक्मी कैतवमाश्रितः ॥३२॥ मन्युना क्षुभितः श्रीमान्स
मुद्र इव पर्वणि जातारुणाक्षोऽतिरुषा न्यर्बुदं ग्लहमाददे ॥३३॥ तं चापि जितवान्रामो धर्मेण छलमाश्रितः
रुक्मी जितं मयात्रेमे वदन्तु प्राश्निका इति ॥३४॥ तदाब्रवीन्नभोवाणी बलेनैव जितो ग्लहः ॥ धर्मतो वचनेनैव
रुक्मी वदति वै मृषा ॥३५॥ तामनादृत्य वैदर्भो दुष्टराजन्यचोदितः संकर्षणं परिहसन्बभाषे कालनोदितः
॥३६॥ नैवाक्षकोविदा यूयं गोपाला वनगोचराः अक्षैर्दीव्यन्ति राजानो बाणैश्च न भवादृशाः ॥३७॥ रुक्मि
णैवमधिक्षिप्तो राजभिश्चोपहासितः क्रुद्धः परिघमुद्यम्य जघ्ने तं नृम्णसंसदि ॥३८॥ कलिंगराजं तरसा गृही
त्वा दशमे पदे दन्तानपातयत्क्रुद्धो योऽहसद्विवृतैर्द्विजैः ॥३९॥ अन्ये निर्भिन्नबाहूरुशिरसो रुधिरोक्षिताः राजा
नो दुद्रुवुर्भीता बलेन परिघार्दिताः ॥४०॥ निहते रुक्मिणि श्याले नाब्रवीत्साध्वसाधु वा रुक्मिणीबलयो रा
जन् स्नेहभंगभयाद्धरिः ॥४१॥ ततोऽनिरुद्धं सह सूर्यया वरं रथं समारोप्य ययुः कुशस्थलीं रामादयो भोज
कदशार्हाः सिद्धाखिलार्था मधुसूदनाश्रयाः ॥४२॥ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे महापुराणे

मया जितमित्यादि नृपलेसदि मंगलसभायां सूर्यया तवोढया सिद्धा अखिला अर्था अस्य तु दयं शत्रुवधादयोऽ
पेक्षिता ॥४२॥ इति दशमे टीकायां एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥ गोपालजी श्री रामजी

भा०द०उ० ॰भ्रमणादिभिः ॰भ्रणाम्नाः ॰प्रघूर्णनं प्रमादो वा तद्रहितैः पाठांतरे ज्जुष्टा प्रेष्याम स्त्री यस्याः पुंभिर्दूषणं कृतो वीतिन
३६ जानीमः इति कामस्यात्मनो देहाज्जातं ॰प्रभितप्त्रया सर्वमंगलया तस्याः ॰अंगसंगेन स्तनकुंकुमं यस्यां स्त्रजि तां वा

॰भ्रमयाभिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो ॥ २८॥ कन्याया दूषणं पुंभिर्दुःप्रेक्ष्याया न विद्महे ॥ ततः प्रव्यथितो
39 बाणो दुहितुः श्रुत्वा दूषणं ॥ २९॥ त्वरितः कन्यकागारं प्राप्तोऽद्राक्षीद्यदूद्वहं ॥ कामात्मजं तं भुवनैकसुंदरं श्या
मं पिशंगांबरमंबुजेक्षणं बृहद्भुजं कुंडल ॥ ॥ कुंतलत्विषा स्मितावलोकेन च मंडिताननं ३० दीव्यंतमक्षैः प्रि
ययाभिनृम्णया तदंगसंगस्तनकुंकुमस्त्रजं बाह्वोर्दधानं मधुमल्लिकाश्रितां तस्याग्र आसीनमवेक्ष्य विस्मि
तः ३१ स तं प्रविष्टं वृतमाततायिभिर्भटैरनेकैरवलोक्य माधवः उद्यम्य मौर्वं परिघं व्यवस्थितो यथांतको दं
डधरो जिघांसया ३२ जिघृक्षया तान्परितः प्रसर्पतः शुनो यथा सूकरयूथपोऽहनत् ते हन्यमाना भवनाद्विनि नि२
र्गता निर्भिन्नमूर्धोरुभुजाः प्रदुद्रुवुः ३३ तं नागपाशैर्बलिनंदनो बली घ्नंतं स्वसैन्यं कुपितो बबंध ह उषा भृशं
शोकविषादविह्वला बद्धं निशम्याश्रुकलाक्ष्यरोदीत् ३४ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे अनिरुद्धबंधनो नाम

ह्रोमेध्ये वृत्तः स्रग्धानं मधुमल्लिकाः वसंतभवा मल्लिकाः तदाश्रितां तस्याग्र इत्यादि संधिः तस्याग्र इत्यर्थः ॰आततायि
भिः उद्यतशस्त्रैः माधवोऽनिरुद्धः मौर्वं भूरुल्लोहविशेषलो निर्भिन्नाः शोकविषादाभ्यां विह्वला ॰अभवत् ॰अश्रुकणाक
लाविंदवो ययोस्ते ॰अक्षिणी यस्याः सा ॥ इति द्वाषष्टितमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीराम ३६

तथा दृष्टएव मम धैकोवा नवेदितो देवादी स्वप्नावस्था दे ग्रविवत् प्रद्युम्नं लिखितं वी इयम्बसुतायं इतिलज्जितमो
णेन पुरं नीत्वा कुंभिदुः प्रदेशे प्रदितु मम कैथा वरा धै स्मलैये: वास: स्रग्गंधादिभि: सभूषणपूर्वकमर्चित: मनः

उषोवाच ॥ दृष्ट: कश्चिन्नर: स्वप्ने श्यामः कमललोचनः ॥१५॥ पीतवासा महाबाहुर्यो चित्तं हृदयंगमः
तमहंमृगयेकांतं पायपित्वाधरं मधु ॥१६॥ क्वापि यात: स्पृहयंतीं क्षिप्तामां वृजिनार्णवे चित्रलेखो
वाच व्यसनं तेपकर्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते ॥१७॥ तमानेष्ये नरं यस्ते मनोहर्त्ता तमादिश ॥ इत्युक्त्वा
देवगंधर्वसिद्धचारणपन्नगान् ॥१८॥ दैत्यविद्याधरान्यक्षान्मनुजांश्च यथा लिखत् मनुजेषु च सा वृष्णी न
शूरमानकदुंदुभिं ॥१९॥ व्यलिखद्रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता ॥ अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषावाङ्मु
खी ह्रिया ॥२०॥ सोसाविसावितिप्राह स्मयमाना महीपते चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी ॥२१॥
ययौ विहायसा राजन् द्वारकां कृष्णपालितां तत्र सुप्तं सुपर्यंके प्राद्युम्निं योगमास्थिता ॥२२॥ गृहीत्वा शो
८४ णितपुरं सख्यै प्रियमदर्शयत् ॥ सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य मुदितानना ॥२३॥ दुःप्रेक्ष्ये स्वगृहे पुंसां रेमे प्राद्युम्निना
समं ॥ परार्ध्यवास: स्रग्गंधधूपदीपासनादिभि: ॥२४॥ पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यै: शुश्रूषणार्चित: ॥ गूढ:
कन्यापुरे शश्वत्प्रवृद्धस्नेहया तया ॥२५॥ नाहर्गणान्स बुबुधे ऊषयापहृतेंद्रियः ॥ तां तथा यदुवीरेण भुज्यमाना
हतव्रतां ॥२६॥ हेतुभिर्लक्षयांचक्रुरापीनां दुरवच्छदै: ॥ भटा आवेदयांचक्रू राजंस्ते दुहितुर्वयं ॥२७॥ विचेष्टितं ल

क्षयाम कन्याया: कुलदूषणं ॥ अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो ॥ कन्याया दूषणं पुंभिर्दुष्प्रेक्ष्याया न विद्महे ॥ ततः प्रव्यथितो बाणः

भा॰द॰उ॰ मेनं नारायणास्त्रं ४ शिखिना मयूरेण वाहनेन ५ तयोरनीकानि हतैर्नाथैर्येषां तानि ६ प्राणिरन्त्रमाणस्त्रियं मुखे

४० वमन्विति ॥ ७ ॥ ज्वरस्त्रेषोतुं मसमधावीदि ॥ ८ ॥ नारायणः शीतज्वरमसृजत ॥ ९ ॥ माहेश्वरः समाक्रंदन प्रभु ऐच ॥ १० ॥ श्री॰

मोहयित्वा तु गिरिशं जृंभणास्त्रेण जृंभितं बाणस्य पृतनां शौरिर्जघानासिगदेषुभिः १४ स्कंदः प्रद्युम्नबाणौघैरर्द्य-
मानः समंततः असृग्विमुंचन्गात्रेभ्यः शिखिनापक्रमद्रणात् १५ कुंभांडः कूपकर्णश्च पेततुर्मुशलार्दितौ दुद्रु-
वुस्तदनीकानि हतनाथानि सर्वतः १६ विशीर्यमाणं स्वबलं दृष्ट्वा बाणोत्यमर्षणः कृष्णमभ्यद्रवत्संख्ये रथी हि-
त्वैव सात्यकिं १७ धनूंष्याकृष्य युगपद्बाणः पंचशतानि वै एकैकस्मिन् शरौ द्वौ द्वौ संदधे रणदुर्मदः १८ तानि
चिच्छेद भगवान् धनूंषि युगपद्धरिः सारथिं रथमश्वांश्च हत्वा शंखमपूरयत् १९ तन्माता कोटरा नाम नग्ना मुक्तशि-
रोरुहा पुरोवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया २० ततस्तिर्यङ्मुखो नग्नामनिरीक्षन्गदाग्रजः बाणश्च तावद्विरथः
छिन्नधन्वाविशत्पुरं २१ विद्राविते भूतगणे ज्वरः महादेवप्रयुक्तो यो त्रिशिरास्त्रिपात् २२ अथ
नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा व्यसृजज्ज्वरं माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वरावुभौ २३ माहेश्वरः समाक्रंदन् वैष्णवेन बला-
र्दितः २४ अलब्ध्वाभयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वरः शरणार्थी हृषीकेशं तुष्टाव प्रयतांजलिः २५ ॥

आत्मानं परमेशानं मत्वा तं मन्यमानः श्रीकृष्णं तापयितुं प्रवृत्तः स्वयमेव तप्तः सन् तं परमेश्वरं ज्ञात्वा तत्स्तुतिं नमस्करोति।

॥ नमामि त्वेति ॥ कृष्ण॰

४०

भिमुकर्षणितिनमे। यामबाणयाद्व्यसंगीस्मति अवेलणके अाणबाणबाहुभिदोहिः १ कर्मचयुद्धादि। रामकृष्णे नुवर्त्तिनइति नोपुरतो
निर्गतावित्यर्थः सर्वतोदिशमिस्यानंतरान्वयः। भज्यमानानिपुरोद्यानादीनिदृष्ट्वेकर्मद्वय: अट्टालाः प्राकारादुपरितनानामुन्न
तस्थानानि प्रासानिर्यपावाण:। सुतः स्कंदस्तत्सहितः प्रमथगणो दमने। त्पादार्थपृथे ३।

श्रीशुकउवाच अपश्यतांचानिरुद्धं तद्बंधूनांचभारत चत्वारोवार्षिकामासाव्यतीयुरनुशोचतां १ नारदात्तदुपाकर्ण्य
वार्त्तांबद्धस्यकर्मच प्रययुःशोणितपुरंवृष्णयःकृष्णदेवताः २ प्रद्युम्नोयुयुधानश्चगदःसांबोथसारणः नंदोपनं
दभद्राद्यारामकृष्णानुवर्तिनः ३ अक्षौहिणीभिर्द्वादशभिःसमेताःसर्वतोदिशं रुरुधुर्बाणनगरंसमंतात्सात्वत
र्षभाः ४ भज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरं प्रेक्षमाणोरुषाविष्टस्तुल्यसैन्योभिनिर्ययौ ५ बाणार्थेभगवान्
रुद्रःससुतःप्रमथैर्वृतः आरुह्यनंदिवृषभंयुयुधेरामकृष्णयोः ६ आसीत्सुतुमुलंयुद्धमद्भुतंरोमहर्षणं कृष्णशं
करयोराजन्प्रद्युम्नगुहयोरपि ७ कुंभांडकूपकर्णाभ्यांबलेनसहसंयुगः सांबस्यबाणपुत्रेणबाणेनसहसात्यकेः
८ ब्रह्मादयःसुराधीशामुनयःसिद्धचारणाः गंधर्वाप्सरसोयक्षाविमानैर्द्रष्टुमागमन् ९ शंकरानुचरान्शौरिर्भू
१२ तप्रमथगुह्यकान् डाकिनीर्यातुधानांश्चवेतालान्सविनायकान् १० प्रेतमातृपिशाचांश्चकुष्मांडान्ब्रह्मराक्षसान्।
द्रावयामासतीक्ष्णाग्रैःशरैःशार्ङ्गधनुश्च्युतैः ११ पृथग्विधानिप्रायुंक्तपिनाक्यस्त्राणिशार्ङ्गिणे प्रत्यस्त्रैःशमयामा
सशार्ङ्गपाणिरविस्मितः १२ ब्रह्मास्त्रस्यचब्रह्मास्त्रंवायव्यस्यचपार्वतं आग्नेयस्यचपार्जन्यंनैजंपाशुपतस्यच १३
प्रसस्माणेबाहु। ब्रह्मास्त्रस्येति। श्री। श्रीकृष्णस्य रामस्य।। राधावल्लभोजयति।। श्री कृष्णस्य श्रीरामः।। जसदाय।।

जा०द०उ०

८१ अतो ऽज्ञानतस्त्वदीनं नैव मां तत्पुरस्तोत्याशयाप्युनाह तस्माहमिति नैतेजसा वत्सष्ठेन ह्रोलणमात्त्नो ऽग्रेणाणीत तरे
ण परसन्तापकस्य पुंसः एवं तापशान्तिरित्युक्तेः आह नावदिति सेवायां भवन्तानामनुचिन्तमिति भावः २८ त्रिशिरः
अनुग्रहपयानु महासापालकः सन् पुरवाविचर कासावाज्ञानामाह पश्यति नौ ऽआवयोः इमं सम्वादं यः स्मरेत तस्य त

41) तस्मो ऽहं तेजसा दुःसहेन मात्त्नो ऽग्रेणान्तुल्वणेन स्मरेण तावत्तापोदाहि नानं ह्यि मूलं नो सेवेरन् यावदाशा
नुवद्धाः २८ श्रीभगवानुवाच त्रिशिरस्ते प्रसन्नोहव्येतु ते मज्ज्वराद्भयम् यो नौ स्मरति सम्वादं तत्त्वं न भयं भवे तस्य
त् २९ इत्युक्तोच्युतमानम्य गतो माहेश्वरोज्वरः वाणस्तु रथमारुढः प्रागाद्योत्स्यन् जनार्दनम् ३० ततोबा
हुसहस्रेण नानायुधधरोऽसुरः मुमोच परमक्रुद्धो वाणांश्चक्रायुधे नृप ३१ तस्यास्यतोस्त्राण्यसकृच्चक्रेण क्षु
रनेमिना चिच्छेद भगवान्वाहून् शाखाइव वनस्पतेः ३२ वाहुषु छिद्यमानेषु वाणस्य भगवान्भवः भक्ता
नुकम्प्युपव्रज्य चक्रायुधमभाषत ३३ रुद्र उवाच त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गूढं ब्रह्मणि वाङ्मये यं पश्यन्त्यमला
त्मान आकाशमिव केवलम् ३४

तत्त्वत्तो न भयं भवेत् त्वया भयं नोत्पादनीयमित्यर्थः २९ ३० ३१ ३२ ३३ भक्तरक्षार्थमेव रुद्रो भगवन्तं स्तौति त्वं हीति
आयमर्थः तां प्रजानां ऽग्रयं वुध्यत इति न चित्रम् मूलं त्वं वाङ्मये ब्रह्मण्यपि गूढं ब्रह्म अविद्या अविषयत्वात् कुतः पुरं शस्म
ज्योतिर्ज्योतिषामपि प्रकाशकत्वात् अविषय इत्यर्थः कथं तर्हि प्रतीतिरत आह यंमानमलात्मानोस्वतः प्रकाश इत्यर्थ ३४ ८१

नमामीति त्वां अनन्तशक्तिं नमामि कुतः परेशं ब्रह्मादीनां देवानां तत्र हेतुः सर्वात्मानं सर्वस्यात्मानं चेतयितारं तत्कुतः के-
वलं शुद्धं ज्ञप्तिमात्रं चिन्मात्रं स्वतन्त्रं देवम् सर्वचेतयितृत्वेन परमेश्वरत्वमुक्तम् किं च विश्वस्योत्पत्त्यादिहेतुत्वात् अपीत्याह विश्वो-
त्पत्तीति ननु एवंभूतं ब्रह्म प्रसिद्धं नाहमिति तत्राह यत्तद्ब्रह्मेति यत्तद्ब्रह्मेति श्रुतं आह ब्रह्मलिंगं ब्रह्मलक्षणावेदनलिंगं यस्य ग्रो-
तनश्चेति तत्कुतः प्रशान्तं सर्वविकारविरहितत्वात् नमाम्यहं नाम्यमिति भावः २५ किं च यावत्संसारिविशेषवस्तु तत्त्वं वयं प्रभ-
वामः त्वयि तु सर्वनिषेध्यातीतेन कस्यापि प्रभुत्वम् किं तु त्वमेव सर्वप्रभुरिति ज्ञाप्य मायया विहरएवं ज्ञेति का-

ज्वर उवाच नमामि त्वानन्तशक्तिं परेशं सर्वात्मानं केवलं ज्ञप्तिमात्रम् विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं यत्तद्ब्र-
प्र.२ ह्म ब्रह्मलिङ्गं प्रशान्तम् २५ कालो दैवं कर्म जीवः स्वभावो द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः तत्संघातो बीजरोहप्र-
वाहस्त्वन्मायैषा तन्निषेधं प्रपद्ये २६ नानाभावैर्लीलयैवोपपन्नैर्देवान्साधून्लोकसेतून्बिभर्षि हंस्युन्मा-
र्गान्हिंसया वर्तमानान् जन्मैतत्ते भारहाराय भूमेः २७

लइति काल: क्षोभकः कर्मनिमित्तं तस्य मदेव फलाभिमुखत्वम् अभिव्यक्तं दैवं स्वभावः तत्संस्कार जीवस्तद्वान् द्रव्यं भूतसूक्ष्माणि
क्षेत्रं प्रकृतिः प्राणः सूत्रं आत्मा अहंकारः विकाराः एकादशेन्द्रियाणि महाभूतानि चेति षोडशकः तत्संघातो देहः एतस्य च
बीजरोहवत्प्रवाहः रोहोऽङ्कुरः देहान्बीजरूपं कर्म ततोऽङ्कुररूपो देहः ततः पुनरेवमिति प्रवाहः एषा त्वन्माया तस्या
निषेधरूपो हि त्वम् तं त्वां निषेधावधिभूतं प्रपद्ये भजामीति २६ ननु देवकीतनयस्य मम कथमेवं तत्त्वं तत्राह नाना-
भावैरिति सर्वोपाधिनिर्मुक्तः एवं त्वं यथा लीलया स्वीकृतैर्मत्स्यादिभिः अवतारैः देवान् द्विजान् बिभर्षि पालयसि यद्वा लोकसेतून्
वर्णाश्रमधर्मान् तद्धर्मान् तद्वत्तु अहून्मार्गान् तदङ्गत्वेन उज्जान दैत्यादीन् हंसि संहरसि एवमेव तदापि तव जन्म भूमे

नमा

भा०द०उ०
४२ ननु यदि विमानविनाशे सर्वं विनश्यति भुवनानि सन्ति तर्हि कथमुक्तं त्वं हि ब्रह्मेति नहि ब्रह्मत्वे मम सजातीय
विजातीयभेदः संभवतीति अत आह त्वमिति एकः सजातीयरहितः कुतः आद्यपुरुषः पुरुषाणामवस्थात्रयव
तामाद्यः प्रकृतिप्रवर्तकः पुरुषः कुतः तुरीयः शुद्ध इत्यर्थः नन्वपि कुतः स्वदृक् स्वप्रकाशज्ञानरूपः शुद्धादेव उपाधि
योगाज्जीवा जायन्ते यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रु
तेः अतः सजातीयभेदरहितः किंचाद्वितीयः विजातीयरहितोऽपि कुतो हेतुः सर्वस्य न तथास्य स्वयं हेतुरहितस्येति

त्वमेक आद्यः पुरुषोऽद्वितीयस्तुर्यः स्वदृग्घेतुरहेतुरीशः प्रतीयसेऽथापि यथाविकारं स्वमायया सर्वगु
णप्रसिद्ध्यै ३८ यथैव सूर्यः पिहितः स्वच्छायया छायां च रूपाणि च संचकास्ति एवं गुणेनापिहितो
गुणांस्त्वमात्मप्रदीपो गुणिनश्च भूमन् ३९

कथं तर्हि शरीरादिजीवभेदः प्रतीयते अत आह प्रतीयस इति सर्वगुणप्रसिद्ध्यै सर्वविषयप्रकाशनाय ३८ तर्हि किं ब्रह्मैव
संसारी सुच्यते नाहं नहीति सदृष्टान्तमाह यथेति हे भूमन् स्वया छायया मेघलक्षणया परिछिन्नया अपिहितस्तदादितोऽपि सूर्यः छाया
मेघं च रूपाणि च मेघान्तरितान् घटादीन् एवं संचकास्ति प्रकाशयति एवं गुणेनाहंकारेण स्वकार्येण जीवावरकेन ततोऽपिहितोऽपि
गुणान्सत्त्वादीनुपाधीन् गुणिनश्च तदुपहितान् जीवानपि च संचकास्ति आत्मप्रदीपः स्वप्रकाशः अतः सर्वसाक्षिणस्तव न संसार इत्यर्थः ३९

ऽग्रास्तां तावन्निर्गुणस्य नवन्तानंलीलया। भक्तिन स्वयं यो निराट् विग्रहः सोपि नन्तायतऽदुम्बर फलाम्।। अन्तर्बिर्निमशोकेरि वोदुम्ब
रफलमित्याश यनविराट् रूपेणस्तौति द्वाभ्यां। नाभिरिति। यस्य नभः आदयो नाभ्याद्यवयवाः स भगवान् लोककल्पः पुरुषस्त्व
मेवेत्यन्वयः नभो यस्य नाभिः। अग्निर्मुखम्। अम्बु रेतः। द्यौः शीर्षम्। आशा दिशः श्रुतिः श्रवणे। अंघ्रिः उर्वी अंघ्रिः। चन्द्रो मनः। अर्को
दृक्। अहं शिवः आत्मा। अहंकारः। समुद्रो जठरम्। इन्द्रः भुजा बाहुः। इन्द्रादयो लोकपाला बाहव इत्यर्थः ३५ ओषधयो रोमाणि

नाभिर्नभोऽग्निर्मुखमम्बुरेतो द्यौः शीर्षमाशाः श्रुतिरंघ्रिरुर्वी चन्द्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्रः
३५ रोमाणि यस्यौषधयोम्बुवाहाः केशा विरिञ्चो धिषणा विसर्गः प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः स वै भगवान्पुरुषो
लोककल्पः ३६ तवावतारोयमकुण्ठधामन् धर्मस्य गुप्त्यै जगतो भवाय वयं च सर्वे भवतानुभाविता विभाव
यामो भुवनानि सप्त ३७

यश्चाब्दानि वृत्तिः अस्य हृतार्थो अम्बुवाहाः केशाः विरिञ्चो धिषणा बुद्धिः प्रजापतिर्विसर्गो मेढ्रं धर्मो हृदयं लोकैः कल्प
ते। अवलम्बते लोककल्पः ३६ ननु प्रादेशिकस्य कथं नभो नाभिरित्यादि इत्यत आह। हे अकुण्ठधामन् अप्रच्युतस्वरूप म कु.३
याया अभ्युदयाय न केवलमेतावत्। किंतु अस्मदनुग्रहार्थं अपीत्याह। वयं चेति सर्वे लोकपालास्त्वया पालिताः स
प्तापि भुवनानि पालयाम इति। ३७ श्रीगणेशाय नमः।।

४३ स्वयमलं किं मा याचस्य स्वतन्त्रस्याभीष्टमाह ऽयमिति दैत्यपतौ प्रह्लादे ४५ वैरोचनो बलिर्मद्भक्तः तत्सुतत्वादवध्य
इत्याः तावत् किंच प्रह्लादायेति ऽअन्वयो वंश्यः ४७ नोहि किमिति वेतदाह दर्पोपशमनायेति ४८ ऽअनुमतानीति

ऽअयंममेष्टोदयितोनुवर्त्ती मयाभयन्दत्तममुष्यदेव संपाद्यतांतद्भवतः प्रसादोयथाहितेदैत्यपतौप्रसादः ४५
श्रीभगवानुवाच यदात्थभगवंस्त्वन्नः करोमि किंप्रियंतव भवतायद्व्यवसितंतन्मेसाधुनुमोदितम् ४६ अ
वध्योयंममाप्येषवैरोचनसुतोऽसुरः प्रह्लादायवरोदत्तोनवध्योमेतवान्वयः ४७ दर्पोपशमनायास्यप्रवृक्णा
बाहवोमयासूदितंचबलंभूरियच्चभारायितंभुवः ४८ चत्वारोस्यभुजाः शिष्टाभविष्यत्यजरामरः पार्षदमु
ख्योभवतोनकुतश्चिद्भयोऽसुरः ४९ इतिलब्ध्वाभयंकृष्णंप्रणम्यशिरसाऽसुरः प्राद्युम्निंरथमारोप्यसवध्वो
समुपानयत् ५० अक्षौहिण्यापरिवृतंसुवासःसमलंकृतम् सपत्नीकंपुरस्कृत्यययौरुद्रानुमोदितः ५१ स्व
राजधानींसमलंकृतांध्वजैःसतोरणैरुक्षितमार्गचत्वराम् विवेशशंखानकदुन्दुभिस्वनैरभ्युद्यतःपौरसुहृ
द्द्विजातिभिः ५२ यएवंकृष्णविजयंशंकरेणचसंयुगम् संस्मरेत्प्रातरुत्थायनतस्यस्यात्पराजयः ५३

चत्वार इति ४९ सवध्वा उषया तु रुद्रानुमोदित इति मदभिप्रेतस्य बाणभुजभङ्गस्य कृतत्वात् ५१ पौरादिभिः ४३
अभ्युद्यतः अभिमुखमागत्य सत्कृतः ५२

43

किंतु मायाया मम स्यान्नेत्याह यतस्त्वत्कृतः संसृतिरित्याशयेनाह। यन्मायेनाह। यन्मायेति। पुत्रादिषु प्रसक्ता वृजिनार्णवे दुःख
सागरे उन्मज्जन्ति देवादियोनिषु। निमज्जन्ति स्थावरादिषु तदुक्तं मया च यवनीये विपर्ययश्च भवति। भूमन्वस्याब्रुत्वेपारिति
।४० एवं जीवस्य त्वदवस्थानि दृष्यदानां अभजन्तं निन्दति सार्धाभ्याम् देवेति दैवेन त्वया कर्माध्यक्षेण दत्तं नृदेहं लब्ध्वा।
पीति ४१ शोच्यत्वे हेतुः यस्त्वामिति विपर्यया: विपरीता: अनात्मा: अप्रियानीश्वरा इन्द्रियार्था: पुत्रादयस्तदर्थम् ४२

यन्मायया मोहितधियः पुत्रदारगृहादिषु उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रसक्ता वृजिनार्णवे ४० देवदत्तमिमं लब्ध्वा
नृलोकमजितेन्द्रियः यो नाद्रियेत त्वत्पादौ स शोच्यो ह्यात्मवंचकः ४१ यस्त्वां विसृजते मर्त्य आत्मानं प्रियमी
श्वरम् विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विषमत्त्यमृतं त्यजन् ४२ अहं ब्रह्मा च विबुधा मुनयश्चामलाशयाः स
र्वात्मना प्रपन्नास्त्वामात्मानं प्रेष्ठमीश्वरम् ४३ तं त्वां जगत्स्थित्युदयान्तहेतुं समं प्रशान्तं सुहृदात्मदैव
म अनन्यमेकं जगदात्मकेतं भवापवर्गाय भजाम देवम् ४४

अहमन्ये च शुद्धमनसस्त्वदेव भक्ता इत्याह ४३ भवतो भजनीयत्वे हेतून्वदन्तद्भक्तिं प्रार्थयते। तन्त्वेति। समत्वे हेतुः
प्रशान्तमिति। सुसेव्यत्वमाह। सुहृदात्मदैवं सुहृद्बुद्धिप्रवर्तकत्वात् आत्मानं च सर्वात्मकत्वात् एवंभूतं दैवमाराध्यं त्वां
न चान्यो भजनीयोऽस्तीत्याह अनन्यं एकं समानजातीयरहितम् अतः कुतः जगतामात्मानां च केतनमधिष्ठानं ४४

भा०द०उ०

४४ यत्र पादद्वमंयोग्यं ८ यदि तेकर्णमस्पृशामिति अप्रसन्देहे सन्देहवचनः यदि वेदाः प्रमाणं स्युरितिवत् कर्णश्चे
न्नूनं प्राप्नुयामित्यर्थः १० किंच किंत्विति सर्वेषां भूतानामात्मनोबुद्धेः साक्षिणस्ते अविदितं किं नु न किंचित्
११ अनव्रतेभ्यः सत्यवादिभ्यः न पत्साक्षिणः प्रख्यातो यथनेब्रह्मणि वदान्याः अनुदाराः अध्यापनशीलाः स्वतन्त्र

44

दृष्टाभिमाम्वाकतमेनकर्मणा संप्रापितोह्यनर्हः सुभद्र आत्मानमाख्याहि विवित्सतां नो यन्मन्यसे
नः क्षममत्र वक्तुम् ८ श्रीशुकउवाच इतिस्मराजा संपृष्टः कृष्णेनानन्तमूर्तिना माधवंप्रणिप
त्याह किरीटेनार्कवर्चसा ९ नृगउवाच नृगोनाम नरेन्द्रोहमिक्ष्वाकुतनयः प्रभो दानिष्वाख्यायमा
नेषु यदि ते कर्णमस्पृशम् १० किंनुतेऽविदितं नाथ सर्वभूतात्मसाक्षिणः कालेनाव्याहतदृशो व
क्ष्येथापि तवाज्ञया ११ यावत्यः सिकता भूमेर्यावत्यो दिवि तारकाः यावत्यो वर्षधाराश्च तावतीरद
श्लो०४ दं स्मगाः १२ पयस्विनीस्तरुणीः शीलरूपगुणोपपन्नाः कपिला हेमशृङ्गीः न्यायार्जिता रूप्यखु
राः सवत्सा दुकूलमालाभरणा ददावहम् १३ स्वलंकृतेभ्यो गुणशीलवद्भ्यः सीदत्कुटुम्बेभ्य ऋतव्रते
भ्यः वामां सिरत्नान्यपि दानन्याभिष्टं च यज्ञैश्चरितं च पूर्तम् १५ कस्यचिद्द्विजमुख्यस्य भ्रष्टा
गौर्मम गोधने सम्पृक्ताविदुषा सा च मया दत्ता द्विजातये १६

छ०स्म०

न्नयवतेभ्यः १४ पूर्त्तं वापीकूपादि चरितं कृतवान् १५ एवं वर्तमानस्य मम संकटं किंचिदापन्नमित्याह कस्यचि ४४
दिति द्विजमुख्यस्य प्रतिग्रहेनिबद्धस्य संपृक्ता मिलिता अविदुषा ब्राह्मणस्येयमित्यजानता १६ १७ ग्रा

इति दशमे त्रिषष्टितमः ६३ चतुःषष्टितमे कृकलासान्नृगं पापान्मोचयन् ब्रह्मस्वहारिदोषोऽस्य राज्ञोऽहमानांशोऽन्न
यत् १ विभूतिभागपभोगादिमदोन्नद्धमनोरथान् अन्वशास्यदूत्कृकलासान्नृगोद्धारप्रसङ्गतः २।।१।। पिपासितास्त

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धेऽनिरुद्धानयने त्रिषष्टितमोऽध्यायः ६३ श्रीशुक उवाच एक
६२ दोपवनं राजन् जग्मुर्यदुकुमारकाः विहर्तुं साम्बप्रद्युम्नचारुभानुगदादयः १ विक्रीडितावचिरन्तत्र विचिन्वन्तः
।।६३ पिपासिताः जलं निरुदके कूपे ददृशुः सत्वमद्भुतम् २ कृकलासं गिरिनिभं वीक्ष्य विस्मितमानसाः तस्य चो
द्धरणे यत्नं चक्रुस्ते कृपयान्विताः ३ चर्मजैस्तान्तवैः पाशैर्बद्ध्वा पतितमर्भकाः नाशक्नुवन्समुद्
धर्तुं कृष्णायाचख्युरुत्सुकाः ४ तत्रागत्यारविन्दाक्षो भगवान्विश्वभावनः वीक्ष्योज्जहार वामेन तं करेण
स लीलया ५ स उत्तमश्लोककराभिमृष्टो विहाय सद्यः कृकलासरूपम् संतप्तचामीकरचारुवर्णः स्व
र्ग्यद्भुतालंकरणाम्बरस्रक् ६ पप्रच्छ विद्वानपि तन्निदानं जनेषु विख्यापयितुं मुकुन्दः कस्त्वं महा
भाग वरेण्यरूपो देवोत्तमं त्वां गणयामि नूनम् ७

पिपासिताः जलं विचिन्वन्तः सत्वं जीवम् २ तं च कृकलासं वीक्ष्य चर्मभिः चर्ममयैः पाशैः तान्तवैः तन्तुम
यैश्च ४ संतप्तचामीकरं सुवर्णं तद्वद्वर्णो यस्य सः अद्भुतान्यलंकरणाम्बरस्रजो यस्य सः स्वर्गी देवो बभू
वेति ६।७

भा०द०उ०
४५

उद्दिश्य गतिर्विहार्या सम्बोधयन् अनुज्ञापयति अनुजानीहीति देवलोकेपि यत्र तत्र मनुष्यात्मनो मम सान्निध्यं प्रार्थयते यत्र क्वापि
ति ॥ त्वत्पदमास्पदं विषयो यस्य तथाभूतं भूयादिति २८ भास्वन्तमाह नम इति सर्वभावाय सर्वस्य भावो जन्म येन तस्मै ब्रह्मणे
कारणत्वेपि विकाराय कुतः अनन्तशक्तये अनन्ता मायाख्या शक्तिर्यस्य तस्मै वासुदेवाय सर्वभूताश्रयाय स्वपादानाच्च मुक्तेम
मां कृष्णाय सदानंदरूपायेति पुरुषार्थत्वमुक्तम् कृषिर्भूवाचकः शब्दो नश्च निर्वृतिवाचकः तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण
इत्यभिधीयते इति स्मृतेः किंच योगानां इष्टापूर्तादिकर्मणां पतये फलदात्रे अयं भावः एवंभूतं त्वा विहाय गत्वा मम निन्दा तदपि
गतिरिष्टापूर्तादिकर्मफलभोगाय २९ मनागीषदपि भुक्तं सत् अग्नेः अग्निसदृशस्यापि तेजीयसः अपि तेन जग्धिनो यदि दुर्जरं किमुत

अनुजानीहि मां कृष्ण यान्तं देवगतिं विभो । यत्र क्वापि सतश्चेतो भूयान्मे त्वत्पदास्पदम् २८ नमस्ते सर्वभावाय ब्र
ह्मणेऽनन्तशक्तये । कृष्णाय वासुदेवाय योगानां पतये नमः २९ श्रीशुक उवाच इत्युक्त्वा तं परिक्रम्य पादौ स्पृष्ट्वा स्व
मौलिना । अनुज्ञातो विमानाग्र्यमारुहत्पश्यतां नृणां ३० कृष्णः परिजनं प्राह भगवान्देवकीसुतः । ब्रह्मण्यदेवो धर्मा
त्मा राजन्याननुशिक्षयन् ३१ दुर्जरं बत ब्रह्मस्वं भुक्तमग्नेर्मनागपि । तेजीयसोपि किमुत राज्ञामीश्वरमानिनाम् ३२
नाहं हालाहलं मन्ये विषं यस्य प्रतिक्रिया । ब्रह्मस्वं हि विषं प्रोक्तं नास्य प्रतिविधिर्भुवि ३३ हिनस्ति विषमत्तारं वह्नि
रद्भिः प्रशाम्यति । कुलं समूलं दहति ब्रह्मस्वारणिपावकः ३४ ब्रह्मस्वं दुरनुज्ञातं भुक्तं हन्ति त्रिपूरुषम् । प्रसह्य
तु बलाद्भुक्तं दश पूर्वान्दशापरान् ३५ राजानो राजलक्ष्म्यान्धा नात्मपातं विचक्षते । निरयं येऽभिमन्यन्ते ब्रह्मस्वं साधु
॥ बालिशाः ३६ ॥

किंच विषादपि घोरमित्याह । हिनस्तीति संसर्गिणं संसर्गमात्रेण मारकत्वादग्नितुल्यतास्यात् । तदपि नेत्याह । वह्निरिति शपिचस
मूलमिति वह्निर्मूलान्यवशेषयति । ब्रह्मस्वलक्षणारणिजः पापपावकस्तु कुलं तदपि समूलमिति ३४ ज्ञातमपि यावद
ननुज्ञातं त्रिपूरुषं कुलं स्वयं पुत्रं पौत्रं च । प्रसह्य हठात् बलात् राज्ञा आक्रम्य यदि ३५ ये ब्रह्मस्वमभिमन्यन्ते इच्छन्ति ते निरयमेव

कृष्ण०
४५

प्रतिग्राहितेणक्रम दत्तेति स्वामिनो क्रमम् ॥ अपहर्त्तेति ॥ अनवक्रम: व्याकुलो नर्त्तमित्यर्थ: १८ तदा उभावपि प्रेयसे कमनुनीतो
प्रार्थितौ कथं तदाह गवामिति सार्द्धेन १९ २० अपर: प्रतिग्राही दत्ताग्र हीपल ततः इत्ययोक्रमम् ॥ अनदपिगवामयुत
पदिनदपीमांविहायनेच्छामि त्युक्त ॥ गात्यस्कापियाविस्मर्यी २१ एतस्मिन्नन्नन्तरे इति ॥ इत: पश्चात् पापाभावान्नेनुमस
मर्थेरिति भाव: २२ कृता है इत्येकं पदं ॥ अयवा परब्रह्मभमिति । नान्नमिति यमस्य स्वस्य ना वाक्यं परस्य परपामि २२

तानीयमानो तत्स्वामी इष्टोना च ममेति तम ममेति प्रतिग्रहमाह नो गोमेदत्ता वा नीति २७ विप्रो विवदमानौ मामृच
तु: स्वार्थसाधको भवप्रलापहर्त्तेति तत्कृत्वा मे नवक्रम: २८ अनुनीतावुभौ विप्रौ धर्मञ्ज छृगतेन वै गवां लक्षं प्रक
ष्टानां दास्याम्येषां प्रदीयताम् २९ भवंतावनुगृह्णन्तौ नाकिंकरस्याविजानत: सम्भ्रमं मां क्षिप्तं पतंतं निरये शु
चौ ३० नाहं प्रतीच्छे वै राजन्नित्युक्त्वा स्वाम्युपाक्रमत् नान्यं गवामप्ययुतमिच्छामीत्यपरोऽप्ययौ ३१ एतस्मिन्नन्त
रे याम्यैर्दूतैर्नीतो यमक्षयम् यमेन पृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते ३२ पूर्वं त्वमशुभं भुंक्ष्व उताहो नृप ते शुभम्
नांतं दानस्य धर्मस्य पश्ये लोकस्य भास्वत: ३३ पूर्वं देवाशुभं भुंज इति प्राह पतेति स: ॥ तावदद्राक्षमात्मानं कृक
लासं पतन्प्रभो ३४ ब्रह्मण्यस्य वदान्यस्य तव दासस्य केशव स्मृतिर्नाद्यापि विध्वस्ता भवत्संदर्शनार्थिन: ३५
स त्वं कथं मम विभो ऽक्षिपथ: परात्मा योगेश्वरै: श्रुतिदृशामलहृद्विभाव्य: साक्षादधोक्षज उरुव्यसनान्धबुद्धे: स्या
न्मेऽनुदृश्य इह यस्य भवापवर्ग: ३६ देवदेव जगन्नाथ गोविंद पुरुषोत्तम नारायण हृषीकेश पुण्यश्लोकाच्युताव्यय ३७

हे देव मम पूर्वमशुभं भुंज इति मयोक्तं सयम: पतेति प्राह ३४ दुर्घरेन मी ... दर्शनेन विस्मितं सन्त ॥ आत्मनो भाग्यमभिनन्दति स त्व
मिति हे विभो स त्वं मम ऽक्षिपथ: लोचनगोचर: सन् कथं स्यात् ... त्यर्थ: किं नत्वा ... नाह । पर: परमात्मा ... योगे
श्वरैरपि श्रुतिदृशा उपनिषद्दृष्ट्या ॥ अमलो हृदि विभाव्य: चिन्त्य: ... इति: अधोक्षज: ॥ ... ते ... नान्नतत्त्वमध: ॥ भवो गवमस्या

भा०द०उ० [illegible]

४६ रामस्य संदर्शने आहूताः सादराः ६ ताः तं दमनेयुष्माभिः प्रतिबन्धः किं न कृतः तदा क्व विरवा मादि निचेत् ननु वि
श्वासः किमिति कृतः नत्राह कथं ति ति० वक्रवृत्त्यानानाविधानि वाक्यानि नत्रान्या ऊचुः कथं नु गच्छन्तो म
० प्रन्या ऊचुः गच्छन्निवाशी नि चित्रकथं स्यात्तत्र कथं तत्र कोविदस्य किं च सुन्दरं स्मितं यस्मिन् तेनावलोकेन नून्तृष्ठ
स्तनः सुमिनोयः स्मरत्तेनातुराः ११ अपरा ऊचुः किन्नु इति० कालस्त्वावन्नस्य चास्माकं च यात्येव किन्नु तस्य सुखेन

काचन्नो बान्धवा राम सर्वे कुशलमासते कच्चित्स्मरति नो रामः कृष्णः सदा मुनान्विताः ७ दिष्ट्या कंसो हतः पापो दिष्ट्या
मुक्ताः सुहृज्जनाः निहत्य नार्कोत्तयिपञ्च दिष्ट्या दुर्गो समाश्रिताः ८ गोप्याः सनम्यः पप्रच्छू रामसंदर्शनादृताः
कच्चिदास्ते सुखं कृष्णः पुरस्त्रीजनवल्लभः ९ कच्चित्स्मरति वा बन्धून् पितरं मातरं च सः अप्येवास्मरते स्माक
मनुसेवां महाभुजः १० मातरं पितरं भ्रातॄन् पतीन् सुतान्स्वसॄरपि यदर्थे जहिम दाशार्ह दुस्त्यजान्स्वजनान् प्रभो ११
ताः नः सद्यः परित्यज्य गतः संछिन्नसौहृदः कथं नु ताहृशं स्त्रीभिर्न श्रद्धीयेत भाषितम् १२ कथं नु गृह्णन्त्यनवस्थितात्
मनो वचः कृतघ्नस्य बुधाः पुरस्त्रियः गृह्णन्ति वै चित्रकथस्य सुन्दरस्मितावलोकोच्छ्वसितस्मरातुराः १३ किं न
स्तत्कथया गोप्यः कथाः कथयत अपराः यात्यस्माभिर्विना कालो यदि तस्य तथैव नः १४ इति प्रहसितं शौरे
र्जल्पितं चारुवीक्षितम् गतिं प्रेमपरिष्वङ्गं स्मरन्त्यो रुरुदुः स्त्रियः १५ संकर्षणस्ताः कृष्णस्य संदेशैर्हृदयं
गमैः सान्त्वयामास भगवान्नानानुनयकोविदः १६ द्वौ मासौ तत्र चावात्सीन्मधुं माधवमेव च रामः क्षपा
सु भगवान् गोपीनां रतिमावहन् १७ पूर्णचन्द्रकलामृष्टे कौमुदीगन्धवायुना यमुनोपवने रेमे सेविते स्त्रीगणैर्वृतः १८

स्माकं नु दुःखेनेत्यन्ताबानेच विशेषाइति ध्वनितम् १४ १५ नानाविधेष्वनुनयेषु कोविदः ॥१६॥ मधुं चैत्रं माधवं वैशाखम्

२ ग्रहं ति यावतः पांसवः कुंदत्ता मस्तु विंदवः । विप्राणां हृतवृत्तीनां वदान्यानां कुटुंबिनां ३७ राजानो राजकुल्याश्च तावतोऽब्दान्निरंकु-
शाः । कुंभीपाकेषु पच्यंते ब्रह्मदायापहारिणः ३८ स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेच्च यः । षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते क्रिमिः ३९

अपि च गरस्येतीति ३७।३८।३९ ब्रह्मकादय ४०।४१ प्रणमे नमामि ४२ न केवलं विवादादिनी किंतु प्रत्यहानि
त्याह ब्राह्मणार्थ इति ४३।४४ इति दशमे चतुःषष्टितमः ६४ पंचषष्टितमे राम एको गोकुलमागतः रममाणः गोपी

न मे ब्रह्मधनं भूयाद्यद्गृध्वाल्पायुषो नराः । पराजिताश्च्युता राज्याद्भवंत्युद्वेजिनोऽहयः ४० विप्रं कृतागसमपि नैव
द्रुह्यत मामकाः । घ्नंतं बहु शपंतं वा नमस्कुरुत नित्यशः ४१ यथाहं प्रणमे विप्राननुकालं समाहितः तथा न
मत यूयं च योऽन्यथा मे स दंडभाक् ४२ ब्राह्मणार्थो ह्यपहृतो हर्तारं पातयत्यधः । अजानंतमपि ह्येनं नृ
गं ब्राह्मणगौरिव ४३ एवं विश्राव्य भगवान्मुकुंदो द्वारकौकसः । पावनः सर्वलोकानां विवेश निजमं
दिरम् ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे नृगोपाख्यानं चतुःषष्टितमोऽध्यायः ६४ श्री
शुक उवाच बलभद्रः कुरुश्रेष्ठ भगवान्रथमास्थितः सुहृद्दिदृक्षुरुत्कंठः प्रययौ नंदगोकुलम् १
परिष्वक्तश्चिरोत्कंठैर्गोपैर्गोपीभिरेव च रामोऽभिवाद्य पितरावाशीर्भिरभिनंदितः २ चिरं नः पाहि दाशा
र्ह सानुजो जगदीश्वर इत्यारोप्यांकमालिंग्य नेत्रैः सिषिचतुर्जलैः ३ गोपवृद्धांश्च विधिवद्यविष्ठैरभि
वंदितः यथावयो यथासख्यं यथासंबंधमात्मनः ४ समुपेत्याथ गोपालान्हास्यहस्तग्रहादिभिः वि
श्रांतं सुखमासीनं पप्रच्छुः पर्युपागताः ५ पृष्टाश्चानामयं स्वेषु प्रेमगद्गदया गिरा कृष्णे कमलपत्रा क्षे

मेः कालिंद्याकर्षणं मदात् १ रामस्य चरितं चित्रं कालिंद्याकर्षणादिकम् पौण्ड्रकान्तादि कृष्णस्य प्रयुक्त
मतः परमं आशीर्भिरभिनंदितो बभूव २ चिरमिति ३ गोपवृद्धांश्च विधिवदभिवन्द्य यविष्ठैरभिवन्दितो ब
भूवेत्यर्थः अथ ... इति ५ ते सर्वे स्वेषु यादवेषु तं रामं अनामयमारोग्यं पप्रच्छुः ते च तेन पृष्टा इति कृष्णे
१८

४७ चन्दनादिभिरालिप्तः ३१ एकेवत्यैकेवनिशायाययामाधुर्यैर्विलासैः ३१ ३२ ३३ इति दशमे पंचषष्टितमः ६५ पद्य
केषाष्टितमे काशीगत्वाऽहमेव एड केहारिः तन्मित्रं च जनितो बन्तुं सुदः त्रिणवधादिकैः १ प्रस्तोभितः कृत्याप्रोत्साहितः

वसीत्वा वाससी नीले मालामामुच्य कांचनीम् रेजे स्वलंकृतो लिप्तो माहेन्द्र इव वारणः ३१ अद्यापि दृश्यते रा
जन्यमुनाकृष्टवर्त्मना बलस्यानन्तवीर्यस्य वीर्यम्सूचयतीव हि ३२ एवं सर्वा निशा याता एकेव रमतो
व्रजे रामस्याक्षिप्तचित्तस्य माधुर्यैर्व्रजयोषिताम् ३३ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे बलदेव
विजये यमुनाकर्षणं नाम पंचषष्टितमोऽध्यायः ६५ श्रीशुक उवाच नन्दव्रजं गते रामे करूषाधिपति
र्नृप वासुदेवोऽहमित्यज्ञो दूतं कृष्णाय प्राहिणोत् १ त्वं वासुदेवो भगवानवतीर्णो जगत्पतिः इति प्रस्तो
भितो बालैर्मेन आत्मानमच्युतम् २ दूतं च प्राहिणोन्मन्दः कृष्णायाव्यक्तवर्त्मने द्वारकायां यथा बालो
नृपो बालकृतोऽबुधः ३ दूतस्तु द्वारकामेत्य सभायामास्थितं प्रभुम् कृष्णं कमलपत्राक्षं राजसन्देशम
ब्रवीत् ४ वासुदेवोऽवतीर्णोऽहमेक एव न चापरः भूतानामनुकम्पार्थं त्वं तु मिथ्याभिधां त्यज ५ या
नि त्वमस्मच्चिह्नानि मौढ्याद्बिभर्षि सात्वत त्यक्त्वैहि मां त्वं शरणं नो चेद्देहि ममाहवम् ६ श्रीशुक उवा
च कत्थनं तदुपाकर्ण्य पौण्ड्रकस्याल्पमेधसः उग्रसेनादयः सभ्या उच्चकैर्जहसुस्तदा ७ उवाच दू
तं भगवान्परिहासकथामनु उत्स्रक्ष्ये मूढ चिह्नानि यैस्त्वमेवं विकत्थसे ८ ॥श्रीरामजीसहायः ॥ हरिः

वालैरज्ञैः बालकृतो नृपः बालैर्नृपत्वेन कृतोऽयथार्थपरिकल्पितः ३ हे मूढ ७ उत्स्रक्ष्ये ·यैः प्रक्षेप्स्यामि यैः सह त्वम् ८
देवकस्य सैन्यस्य सर्वान्तस्यैः यन्नाथैः सुनिभैः सुदर्शनादिभिः त्वमेवं श्लाघसे तानि उत्स्रक्ष्ये त्यक्ष्यामि त्वयि ८ ४७

कौमुदीशब्देनचन्द्रिकायांतानिकुमुदानिलक्ष्यन्ते कुमुदगन्धवायुनेत्यर्थः १९ वारुणीसुधयासहोत्पन्नामदिरा:
क्षीबोमत्तः २१ स्वेदएवप्रालेयंहिमंतेनभूषितं २२ मत्तोयमित्यनादृत्यानागताम् आपगांनदीम् २३ आहूताआग
हूता: यद्यस्मान्नागच्छसि २४ तस्मात्तेनेष्येगमिष्यामिच २५ चकिताकंपिता एकांशेनशेषरूपेण २६ २७ विजगा
हे अवगाहंचक्रवान् २८ उत्तीर्णायैनिर्गतायै आसिताम्बरादीनिकान्तिर्ददौ कान्तिर्लक्ष्मीः यथोक्तंवैष्णवे:

वरुणप्रेषितादेवीवारुणीवृक्षकोटरात् पतन्तीतद्वनंसर्वंस्वगंधेनाध्यवासयत् १९ तंगन्धंमधुधारायावायुनो
पहृतंबलः आघ्रायोपगतस्तत्रललनाभिःसमंपपौ २० उपगीयमानचरितोवनिताभिर्हलायुधः वनेषुव्य
चरत्क्षीबोमदविह्वललोचनः २१ स्रग्व्येककुण्डलोमत्तोवैजयन्त्याचमालया बिभ्रत्स्मितमुखांभोजंस्वेदप्रा
लेयभूषितम् २२ सआजुहावयमुनांजलक्रीडार्थमीश्वरः निजंवाक्यमनादृत्यमत्तइत्यापगांबलः २३ अ
नागतांहलाग्रेणकुपितोविचकर्षह पापेत्वंमामवज्ञाययन्नायासिमयाहुता २४ नेष्येत्वांलांगलाग्रेणश
४ मा तधाकामचारिणीम् २५ एवंनिर्भर्त्सिताभीतायमुनायदुनन्दनम् उवाचचकितावाचंपतितापादयोर्नृप २६
रामराममहाबाहोनजानेतवविक्रमम् यस्यैकांशेनविधृताजगतीजगतःपते २७ परंभगवतोभावं
भगवन्मामजानतीम् मोक्तुमर्हसिविश्वात्मन्प्रपन्नांभक्तवत्सल २८ ततोव्यमुंचद्यमुनांयाचितोभगवान्ब
लः विजगाहजलंस्त्रीभिःकरेणुभिरिवेभराट् २९ कामंविहृत्यसलिलादुत्तीर्णायासिताम्बरे भूषणानि

वरुणप्रहितांचास्मैमालामम्लानपंकजाम् समुद्राभेतथावस्त्रेनीलेलक्ष्मीरयच्छत इति हरिवंशे च बलंप्रतिलक्ष्मी
वाक्यम् जानामित्वपमेयंचैकंकुण्डलंवज्रभूषितम् आदित्यश्चपद्मास्यंदिव्यंश्रवणभूषणम् देवेभ्यंप्रतिगृह्णी

महार्हाणिददौकान्तिःशुभांस्रजम् ३०
स्वपेरालिभूषणोत्क्रियामित्यादि २९ वासित्वापरिधाय आमु
च्यकण्ठेनिधाय ३०

भा०द०पु०
४८

प्रथमांकिमिदमिति पश्चाद्वक्त्रमिति· किनावकस्यवेति· संशिशिरे· संशयं कृतवन्त इति २६ संस्थाविधिं उत्तरक्रिया
म् अपचितिं निःकृतिम् २७ आत्मनाभिसन्धायबुद्ध्यावधस्यसुदक्षिणः अनुदारः २८ अनुदारः वरमदात् व
लोप्सेत्युक्तेनागानिरपर्थः २९ आहिजं च्वा विजमिवं स्वनियोगकारिणम् यत्तस्यदक्षिणाग्निमितिस्थानि: ३० अ

तथा काशिपतेः कायाच्छिर उत्कृत्य पत्रिभिः ॥ न्यपातयत्काशिपुर्यां पद्मकोशमिवानिलः ॥ २२ एवं मत्सरिणं हत्वा
पौण्ड्रकं ससखं हरिः द्वारकामाविशत्सिद्धैर्गीयमानकथामृतः ॥ २३ ॥ स नित्यं भगवद्ध्यानप्रध्वस्ताखिलबन्धनः बि
भ्राणश्च हरे राजन्स्वरूपं तन्मयोऽभवत् ॥ २४ ॥ शिरः पतितमालोक्य राजद्वारे सकुण्डलम् किमिदं कस्य वा वक्त्रमिति
संशिशिरे जनाः ॥ २५ ॥ राज्ञः काशिपतेर्ज्ञात्वा महिष्यः पुत्रबान्धवाः पौराश्च हा हता राजन्नाथ नाथेति प्रा
रुदन् ॥ २६ ॥ सुदक्षिणस्तस्य सुतः कृत्वा संस्थाविधिं पितुः ॥ निहत्य पितृहन्तारं यास्याम्यपचितिं पितुः ॥ २७ ॥ इत्या
त्मनाभिसंधाय सोपाध्यायो महेश्वरम् सुदक्षिणोऽर्चयामास परमेण समाधिना ॥ २८ ॥ प्रीतोऽविमुक्ते भगवांस्त
स्मै वरमदाद्विभुः ॥ पितृहन्तृवधोपायं स वव्रे वरमीप्सितम् २९ दक्षिणाग्निं परिचर ब्राह्मणैः समम् ऋत्विजम् अ
भिचारविधानेन स चाग्निः प्रमथैर्वृतः ॥ ३० ॥ साधयिष्यति संकल्पमब्रह्मण्ये प्रयोजितः ॥ इत्यादिष्टस्तथा चक्रे
कृष्णायाभिचरन्व्रती ३१ ततोऽग्निरुत्थितः कुण्डान्मूर्तिमानतिभीषणः ॥ तप्तताम्रशिखाश्मश्रुरङ्गारोद्गारिलो
चनः ॥ ३२ ॥ दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीदण्डकठोरास्यः स्वजिह्वया ॥ आलिहन्सृक्कणी नग्नो विधुन्वंस्त्रिशिखं ज्वलन् ॥ ३३

ब्रह्मण्ये प्रयोजित इति अब्रह्मण्ये प्रयोजितो विपरीतो भविष्यतीति सूचितम् अभिचरन् अभिचारं कुर्वन् व्रती गृहीतनियमः
३१ मप्ततान्त्राभिवशिखा श्मश्रूणि च यस्य सः अङ्गारोद्गारिणी लोचने यस्य सः ३२ दंष्ट्राभिरुग्रे भ्रु

कुटी दण्डेभ्य कठोरास्य कठोरमास्यं यस्य सः त्रिशिखं त्रिशूलम् ३३

कृष्ण
४८

मांसरणमेहि त्वमद्यो नरं मुख्यमिति वदः कंकादिलनपाद्याविशेषाः तत्र तदा श्रुत्वा रणमाश्रयोमविनाशि ९ कामीमिति
पौण्ड्रकस्यापि तदाभित्रपुरेवस्थानात् पार्ष्णिग्राहः एकलव्यकः १२ गरुडः कार्त्तिमोदानेपस्मृतम् अमल्योऽनवधिमि।
ख
मुकुन्दपिधायास्कंकाश्च वैदर्भिनः शीघ्रमासहजावनमाविनाशारणं च्छुना ९ इति दूतस्तदा द्वौ पंस्वामिने सर्वं
माहरत् श्रुत्वापि स्यमास्थायकाशी भूपजगामह १० पौण्ड्रकोपि तदुद्योगमुपलभ्य महारथः अक्षौहिणीभ्यां
संयुक्तो निष्क्रान्तः पुरात्तुतम् ११ तस्य काशीपतिर्भिन्नर्णा अक्षौहिणीन्नियान्नृप अक्षौहिणीभिस्तिसृभिरवधप्य
पौण्ड्रकहरिः १२ शंखचक्रासिगदाशार्ङ्ग श्रीवत्साद्युपलक्षितम् बिभ्राणं कौस्तुभमणिं वनमाला विभूषितम्
१३ कौशेयवाससी पीते वसानं गरुडध्वजं अमूल्यकल्पाभरणं स्फुरन्मकरकुण्डलम् १४ दृष्ट्वा तमात्मनस्तु
ल्यवेषं कृत्रिममास्थितम् यथानटं रङ्गगतं विजहास भृशं हरिः १५ शूलैर्गदाभिः परिघैः शक्त्यृष्टिप्रासतोम
रैः असिभिः पट्टिशैर्बाणैः प्राहरन्नरयो हरिम् १६ कृष्णस्तु तत् पौण्ड्रककाशिराजयोर्बलं गजस्यन्दनवाजिपत्ति
मत् गदासिचक्रेषुभिरार्दयद्भृशं यथा युगान्ते हुतभुक् पृथक्प्रजाः १७ आयोधनं तद्रथवाजिकुञ्जरद्विपत्ख
रोष्ट्रैररिणावखण्डितैः बभौ चितं मोदवहं मनस्विनाम् आक्रीडनं भूतपतेरिवोल्बणम् १८ अथाह पौण्ड्रकं शौरि
र्भो भो पौण्ड्रक यद्भवान् दूतवाक्येन मामाह तान्यस्त्राण्युत्सृजामि ते १९ त्याजयिष्येऽभिधानं मे यत्त्वयाऽज्ञ मृषा
धृतं व्रजामि शरणं तेऽद्य यदि नेच्छामि संयुगम् २० इति क्षिप्त्वा शितैर्बाणैर्विरथीकृत्य पौण्ड्रकम् शिरो ऽवृश्च

लेन भरणे पश्यतम् १४ १५ १६ गजस्यन्दनादि चतुरंगबलमर्दितवान् पृथक्प्रजाः चतुर्विधं भूतग्राम यथा युगान्तानिल
रिति १७ आयोधनं रणस्थानं अरिणा चक्रेण चितम् आक्रीडं आक्रीडनमिव कल्पान्ते रुद्रस्य क्रीडास्थान

श्री ८८

भा०द०उ०
४२ कालिंदीविदारणानंतरं रामचरितं द्विविदवधादि संमतमप्यनुक्तं तत्र वक्ष्यमाणे भाविलेनैणें कवधादि निरूप्य दर्शनां तदेवं पृष्टो
ऽनिलमर्याहमित्यादिना रामचरितं श्रवणेच्छया मद्भुतकर्मत्वे हेतुः। तत्र चानंतत्वं तत्रापि अप्रमेयत्वमिति १ नरकस्य सखेति।
हीनगणवैरकारणं सुग्रीवसचिवेति। तस्य भ्रातृबलमैन्दस्य भ्रातेति रामायणे प्रसिद्धत्वेन वीर्येति विक्रममुक्तमिति २ सख्युः नर
कस्यापचितिं शत्रुप्रतीकारं राष्ट्रस्य विप्लवो यथा भवति तथा पुरादीनदहदिति ३ किंच क्वचिदिति। कदाचित्सद्धैतेति मित्रहा
सखिहन्ता ४ तस्य सख्युः प्रस्थलम्। बाहुभ्यामुत्क्षिप्य वेलायां कूले च तमानान्देशान्मज्जयामासेति ५ आश्रमस्थान्॥

भूयोहंश्रोतुमिच्छामि रामस्याद्भुतकर्मणः। अनंतस्याप्रमेयस्य यदन्यत्कृतवान्प्रभुः १ श्रीशुक उवाच नरकस्य सखा
कश्चिद्द्विविदो नाम वानरः। सुग्रीवसचिवः सोथ भ्राता मैंदस्य वीर्यवान् २ सख्युः सोपचितिं कुर्वन्वानरो राष्ट्रवि
प्लवम्। पुरग्रामाकरान्घोषानदहद्वह्निमुत्सृजन् ३ क्वचित्स शैलानुत्पाट्य तैर्देशान्समचूर्णयत्। आनर्तान्सुतरामेव
यत्रास्ते मित्रहा हरिः ४ क्वचित्समुद्रमध्यस्थो दोर्भ्यामुत्क्षिप्य तज्जलम्। देशान्नागायुतप्राणो वेलाकूले न्यमज्जयत् ५
आश्रमानृषिमुख्यानां कृत्वा भग्नवनस्पतीन्। अदूषयच्छकृन्मूत्रैरग्नीन्वैतानिकान्खलः ६ पुरुषान्योषितो दृप्तः द:
क्ष्माभृद्द्रोणीगुहासु सः। निक्षिप्य चाप्यधाच्छैलैः पेशस्कारीव कीटकम् ७ एवं देशान्विप्रकुर्वन्दूषयंश्च कुलस्त्रि
यः। श्रुत्वा सुललितं गीतं गिरिं रैवतकं ययौ ८ तत्रापश्यद्यदुपतिं रामं पुष्करमालिनम्। सुदर्शनीयसर्वांगं ललना
यूथमध्यगम् ९ गायंतं वारुणीं पीत्वा मदविह्वललोचनम्। विभ्राजमानं वपुषा प्रभिन्नमिव वारणम् १०

१वनस्पतीन् भंक्त्वा॥ आहवनीयादग्नीन् मूत्रादिकृतवानित्यर्थः ६ अयमर्थात्पिदधे पेशस्कारी भ्रमरः ७।८।९।१० क्रम०
॥ विभ्रमत्त २० ॥ ४२

दिशः प्रदहन् ३४ ३५ त्राहि त्राहीत्याहुरिति शेषः ३६ अहमवितास्मि रक्षिष्यामीति ३७ ३८ रोदसी प्रकाशयदिति शेषः अम
यदा ॰स्वतेजसा खादीन् प्रतिजाज्वल्यमानं ॰अत्यर्थं प्रकाशमानमित्यर्थः ॰आर्दयत् ॰अपीडयत् ३९ ॰आर्दितः ॰निवृत्तः

द्वा

पद्भ्यां तालप्रमाणाभ्यां कम्पयन्नवनीतलम् सोऽभ्यधावद्वृतो भूतैर्द्वारकां प्रदहन् दिशः ३४ तमाभिचारदहनमायान्तं द्वार
कौकसः विलोक्य तत्रसुः सर्वे वनदाहे यथा मृगाः ३५ अक्षैः सभायां क्रीडन्तं भगवन्तं भयातुराः त्राहि त्रा
हि त्रिलोकेश वह्नेः प्रदहतः पुरं ३६ श्रुत्वा तज्जनवैक्लव्यं दृष्ट्वा स्वानां च साध्वसम् शरण्यः संप्रहस्या
ह माभैष्टेत्यवितास्म्यहम् ३७ सर्वस्यान्तर्बहिःसाक्षी कृत्यां माहेश्वरीं प्रभुः विज्ञाय तद्विघातार्थं पार्श्वस्थं
चक्रमादिशत् ३८ तत्सूर्यकोटिप्रतिमं सुदर्शनं जाज्वल्यमानं प्रलयानलप्रभम् स्वतेजसा खं ककुभोऽथ
रोदसी चक्रं मुकुन्दास्त्रमथाग्निमार्दयत् ३९ कृत्यानलः प्रतिहतः स रथाङ्गपाणेरस्त्रौजसा स नृप भग्न
मुखो निवृत्तः वाराणसीं परिसमेत्य सुदक्षिणं तं सर्त्विग्जनं समदहत्स्वकृतोऽभिचारः ४० चक्रं च विष्णो
स्तदनुप्रविष्टं वाराणसीं साट्टसभालयापणाम् सगोपुराट्टालककोष्ठसंकुलां सकोशहस्त्यश्वरथान्नशाला
म् ४१ दग्ध्वा वाराणसीं सर्वां विष्णोश्चक्रं सुदर्शनम् भूयः पार्श्वमुपातिष्ठत्कृष्णस्याक्लिष्टकर्मणः ४२ य ए
नं श्रावयेन्मर्त्य उत्तमश्लोकविक्रमम् समाहितो वा शृणुयात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ४३ इति श्रीभागवते महा
पुराणे दशमस्कन्धे काशीराजपौण्ड्रकवधः षट्षष्टितमोऽध्यायः ६६ राजोवाच

नवांसदाः ६ कृत्यानल इति महति निर्भङ्गे निवर्तमाने अभिचरयितैर्नैनं अभिचारः कृत्यानलः ४० अट्टादि
सहिताम् ॰अट्टा मञ्चाः ४१ ४२ ४३ इति दशमे षट्षष्टितमः ६६ सप्तषष्टितमे रामो गिरौ रैवतके मदात् ॥

स्वैरं युवतिभिः क्रीडन्नवधीद्द्विविदं खलम् १

मा०८६०७०

५० टंकाः सतोयविवृताणि नतसहितः २८ नगलोत्व्यतिकं लोकयावहतीति यावत् २९ २८ इति दशमे सप्तषष्टितमोऽध्या
यः ६७ अष्टषष्टितमे साम्बो निबद्धः कौरवैर्युधि तद्धेतोर्बलरामेण गजाह्वयविकर्षणम् १ साम्बचरित्रान्तरं निरूपयन्नाह

वक्षे पतेन पतता स टंकः स वनस्पतिः पर्वतः कुरुशार्दूल वायुना नौरिवाम्भसि २६ जयशब्दो नमःशब्दः साधुसाध्विति
चाम्बरे सुरसिद्धमुनीन्द्राणामासीत्कुसुमवर्षिणाम् २७ एवं निहत्य द्विविदं जगद्व्यतिकरावहम् संस्तूयमानो भ
गवान् जनैः स्वपुरमाविशत् २८ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे द्विविदवधो नाम सप्तषष्टितमोऽध्यायः
६७ श्रीशुक उवाच दुर्योधनसुतां राजन् लक्ष्मणां समितिंजयः स्वयंवरस्थामहरत्साम्बो जाम्बवतीसुतः १ ब
कौरवाः कुपिता ऊचुर्दुर्विनीतोऽयमर्भकः कदर्थीकृत्य नः कन्यामकामामहरद्बलात् २ बध्नीतेमं दुर्विनीतं किं क
रिष्यन्ति वृष्णयः येऽस्मत्प्रसादोपचितां दत्तां नो भुञ्जते महीम् ३ निगृहीतं सुतं श्रुत्वा यद्येष्यन्तीह वृष्णयः भग्न
दर्पाः शमं यान्ति प्राणा इव सुसंयताः ४ इति कर्णः शलो भूरिर्यज्ञकेतुः सुयोधनः साम्बमारेभिरे योद्धुं कुरुवृद्धा
नुमोदिताः ५ दृष्ट्वानुधावतः साम्बो धार्तराष्ट्रान्महारथः प्रगृह्य रुचिरं चापं तस्थौ सिंह इवैकलः ६ तं तेजि
घृक्षवः क्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति भाषिणः आसाद्य धन्विनो बाणैः कर्णाग्रण्यः समाकिरन् ७ सोऽपविद्धः कुरु
श्रेष्ठ कुरुभिर्यदुनन्दनः नामृष्यत्तदचिन्त्यार्भः सिंहः क्षुद्रमृगैरिव ८

समितिंजयः संग्रामजित् १ २ नोऽस्माकं महीं अस्माभिर्दत्तां न तु भूमिपतय इति भावः ३ यान्ति यास्यन्ति प्राणा इन्द्रिया
णि सुसंयताः प्राणायामादिभिर्दमिताः ४ कुरुवृद्धो भीष्मः तेनानुमोदिताः ५ तस्थौ स्थिताः षडेकत्वार्थः ६ कर्णो
ऽग्रणीर्येषां ते ७ नामृष्यदना सहत् अचिन्त्यस्य भगवतोऽर्भकः अचिन्त्यो वा सावर्भकश्चेति वा ८ ९ श्रीस्म श्रीराम
५०

जास्या स्वभावेनैव चापल्यं यासां ताः १२ हेलयामास अवजज्ञे । निरीक्षितो निरीक्ष्यमाणस्य तमनादृत्येत्यर्थः १३ १४ आ
स्फालयत् योषितां वासांसि आकृष्य पाटितवान् विप्रचक्रे विप्रचक्रे एवमपकृतवान् १५ १६ शालं वृक्षम् १७ मुन
[illegible] दुष्टःशाखामृगःशाखामारूढःकंप
यन्द्रुमान् चक्रे किलकिलाशब्दमात्मानं संप्रदर्शयन् ११ तस्य धार्ष्ट्यं कपेर्वीक्ष्य तरुण्यो जातिचापलाः हास्यप्रिया वि
जहसुर्बलदेवपरिग्रहाः १२ ताहेलयामास कपिर्भ्रूक्षेपैः संमुखादिभिः दर्शयन्स्वगुदं तासां रामस्य च निरीक्षितः १३
तं ग्राव्णा प्राहरत्क्रुद्धो बलः प्रहरतांवरः सवंचयित्वा ग्रावाणं मदिराकलशं कपिः १४ गृहीत्वा हेलयामास धूर्त
स्तं कोपयन्हसन् निर्भिद्य कलशं दुष्टो वासांस्यास्फालयन्बलम् १५ कदर्थीकृत्य बलवान्विप्रचक्रे मदोद्धतः
तं तस्याविनयं दृष्ट्वा देशांश्च तदुपद्रुतान् १६ क्रुद्धो मुसलमादत्त हलं चारिजिघांसया द्विविदोपि महावीर्यः
शालमुद्यम्य पाणिना १७ अभ्येत्य तरसा तेन बलं मूर्द्धन्यताडयत् तं तु संकर्षणो मूर्द्ध्नि पतन्तमचलो यथा १८
२५ प्रतिजग्राह भगवान्सुनन्देनाहनच्च तम् मुसलाहतमस्तिष्को विरेजे रक्तधारया १९ गिरिर्यथा गैरिकया प्रहारं
नानुचिन्तयन् पुनरन्यं समुत्क्षिप्य कृत्वा निष्पत्रमोजसा २० तेनाहनत्सुसंक्रुद्धस्तं बलः शतधाच्छिनत् ततो न्येन रुषा
जघ्ने तं चापि शतधाच्छिनत् २१ एवं युध्यन् भगवता भग्ने भग्ने पुनः पुनः आकृष्य सर्वतो वृक्षान्निर्वृक्षमकरोद्वन
म् २२ ततो मुञ्चच्छिलावर्षं बलस्योपर्यमर्षितः तत्सर्वं चूर्णयामास लीलया मुसलायुधः २३ स बाहू तालसं
काशौ मुष्टीकृत्य कपीश्वरः आसाद्य रोहिणीपुत्रं ताभ्यां वक्षस्यरूरुजत् २४ यादवेन्द्रोपि तं दोर्भ्यां त्यक्त्वा मुसललां
गुले जत्राव भ्यर्दयत्क्रुद्धः सोपतद्रुधिरं वमन् २५

न्देन मुसलेनाहनत् अहनदित्यर्थः तं वानरम् १८ मस्तिष्कं मस्तकान्तर्वर्ति विरोवा गैरिकया लोहितया धातुना नान्व

वीर्य्यप्रभावं० शौर्य्यउत्साहः बलंसत्त्वं तैउन्नतं उक्तबलम् आत्मनः शक्तेः सम्मं अनुरूपम् २३ उपानत्पादरु
गाशिर आरोढुमिच्छति हीनाः अस्माना सापयन्ती सद्यः २४ अस्मैवप्रपंचः एतद्वितिचतुर्भिः योनेनएष्यायाविवा

वीर्य्यशौर्य्यवलोन्नद्धमात्मपक्षि मममंवचः कुरवोवलदेवस्यनिशम्योचुःप्रकोपिताः २३ कुरवऊचुः अहोमह
हच्चित्रमिदंकालगत्यादुरत्ययाः आरुरुक्षत्युपानद्वैशिरोमुकुटसेवितम् २४ एतेयोनेनसम्बद्धाःसहश
य्यासनासनाः वृष्णयस्तुल्यतांनीताअस्मद्दत्तनृपासनाः २५ चामरव्यजनेशंखमातपत्रंचपाण्डरम्
किरीटमासनंशय्यांभुंजन्त्यस्मदुपेक्षया २६ अलंयदूनांनरदेवलांछनैर्दातुःप्रतीपैःफणिनामिवामृतं
ये पन्नप्रसादोपचिताहियादवाःप्रशासत्यद्यगतत्रपावत २७ कथमिन्द्रोपिकुरुभिर्भीष्मद्रोणा
र्जुनादिभिः अदत्तमवरुंधीतसिंहग्रस्तमिवारणः २८

हेन २५ किंच० चामरव्यजनेइति भुजन्तिउपभुंजन्तइत्यर्थः अस्मदुपेक्षया अस्माकमनाग्रहेण २६ अल
मिति अतःपरंतान्नपहरिष्यामइत्यर्थः २७ अवरुन्धीतस्वीकुर्य्यात् २८ श्रीगणेशायनमः श्रीरामनारायण कृष्ण
५१

तस्य पंकजति चतुर्भीरिति चतुर्भिश्च तुरङ्गत्यत्रवाप्यानुसंधेया तत्कर्मनते संमानितवंतः १० ११ स्वस्य दुर्योधनस्य कन्यां चनीतो
निशेषः २२ पतंः कलिंनेघत् । अतः सात्वयित्वा जगामेति २३ २४ धृतराष्ट्रप्रतिबुभुत्सयेति ग्रीनिप्राया जिज्ञासयेत्यर्थः २६ विजि

विस्फूर्ज्य ललितं चापं सर्वान्विव्याध सायकैः कर्णादीन्षड्यान्वीरस्तावद्भिर्युगपत्पृथक् ९ चतुर्भिश्च तुरो वाहानेकैकेन च
सारथीन् रथिनश्च महेष्वासांस्तस्य तत्तेऽभ्यपूजयन् १० तन्तु ते विरथं चक्रुश्चत्वारश्चतुरो हयान् एकस्तु सारथिं जघ्ने चिच्छेदा
न्यः शरासनम् ११ तं बद्ध्वा विरथीकृत्य कृच्छ्रेण कुरवो युधि कुमारं स्वस्य कन्यां च स्वपुरं जयिनो विशन् १२ तच्छ्रुत्वा ना
रदात्तेन राजन्सञ्जातमन्यवः कुरून्प्रत्युद्यमं चक्रुरुग्रसेनप्रचोदिताः १३ सान्त्वयित्वा तु तान्रामः सन्नद्धान्वृष्णिपुंगवा
न् नैच्छत्कुरूणां वृष्णीनां कलिं कलिमलापहः १४ जगाम हास्तिनपुरं रथेनादित्यवर्चसा ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च वृत
श्चन्द्र इव ग्रहैः १५ गत्वा गजाह्वयं रामो बाह्योपवनमास्थितः उद्धवं प्रेषयामास धृतराष्ट्रं बुभुत्सया १६ सोभिवंद्याम्बिका
पुत्रं भीष्मं द्रोणं च बाह्लिकम् दुर्योधनं च विधिवद्राममागतमब्रवीत् १७ तेऽतिप्रीतास्तमाकर्ण्य प्राप्तं रामं सुहृत्तम
म् तमर्चयित्वाभिययुः सर्वे मंगलपाणयः १८ तं संगम्य यथान्यायं गामर्घ्यं च न्यवेदयन् तेषां ये तत्प्रभावज्ञाः प्रणे
मुः शिरसा बलम् १९ बंधून्कुशलिनः श्रुत्वा पृष्ट्वा शिवमनामयम् परस्परमथो रामो बभाषेऽविक्लवं वचः २० उग्र रामो नाम २
सेनः क्षितीशेशो यद्व आज्ञापयत्प्रभुः तदव्यग्रधियः श्रुत्वा कुरुध्वमविलंबितम् २१ यद्यूयं बहवस्त्वेकं जित्वा
धर्मेण धार्मिकम् अबध्नीताथ तन्मृष्ये बंधूनामैक्यकाम्यया २२ ॥

वदन्निवं २७ तमभ्यर्चयित्वा सात्वतं मंगलपाणयः उपायनहस्ताः २८ वृद्धाः प्रणिपेतुः २९ १२ यद्यूयमि
त्यादि उग्रसेनस्य वाक्यम् मृष्ये सहे अबध्नीतमानीय समर्प्य यतिशेषः २२ श्रीगणेशाय नमः श्रीराधावल्लभो जयति ॥

लांगलाग्रेण दलितेन ... ॥ ४१ ॥ ४४ नीजी विष्वक् ... लोढ्वं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ द्वितीय पदे परिशिष्यमाणे
यः सबलमेवेति वा ॥ ४६ ॥ ... कोपस्त इति स्थितिपालने तत्परः । ... वान् कोपः पाठांतरे संबोधनं ॥ ४७ ॥ विश्वं कर्मेणा संप

लांगलाग्रेण नगरमुद्विदार्य गजाह्वयं । विचकर्ष स गंगायां प्रहरिष्यन्नमर्षितः ॥ ४१ ॥ जलयानमिवाघूर्णं गंगायां नगरं पत
त् । आकृष्यमाणमालोक्य कौरवाः जातसंभ्रमाः ॥ ४२ ॥ तमेव शरणं जग्मुः सकुटुंबा जिजीविषः । सलक्ष्मणं पुरस्कृत्य सांबं
प्रांजलयः प्रभुं ॥ ४३ ॥ राम रामाखिलाधार प्रभावं न विदामते । मूढानां नः कुबुद्धीनां क्षंतुमर्हस्यतिक्रमं ॥ ४४ ॥ स्थित्युत्पत्त्यप्ययाना
नां त्वमेको हेतुर्निराश्रयः । लोकान्क्रीडनकानीश क्रीडतस्ते वदंति हि ॥ ४५ ॥ त्वमेव मूर्ध्नीदमनंत लीलया भूमंडलं बिभर्षि सहस्र
मूर्धन् । अंते च यः स्वात्मनिरुद्धविश्वः शेषे द्वितीयः परिशिष्यमाणः ॥ ४६ ॥ कोपस्तेऽखिलशिक्षार्थं न द्वेषान्न च मत्सरात् । बिभ्रतो
भगवान् सत्त्वं स्थितिपालनतत्पर ॥ ४७ ॥ नमस्ते सर्वभूतात्मन् सर्वशक्तिधराव्यय । विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु त्वां वयं शरणं
गताः ॥ ४८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं प्रपन्नैः संविग्नैर्वेपमानायनैर्बलः । प्रसादितः सुप्रसन्नो माभैष्टेत्यभयं ददौ ॥ ४९ ॥ दुर्योधनः पारि
बर्हं कुंजरान् षष्टिहायनान् । ददौ च द्वादशशतान्यश्वानां नियुतानि षट् ॥ ५० ॥ रथानां षट्सहस्राणि रौक्माणां सूर्यवर्चसां । दासी
नां निष्ककंठीनां सहस्रं दुहितृवत्सलः ॥ ५१ ॥ प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं भगवान् सात्वतर्षभः । ससुतः सस्नुषः प्रायात् सुहृद्भिरभिनंदितः ॥
५२ ततः प्रविष्टः स्वपुरं हलायुधः समेत्य बंधूननुरक्तचेतसः । शशंस सर्वं यदुपुंगवानां मध्ये सभायां कुरुषु स्वचेष्टितं ॥ ५३ ॥ अद्यापि च
पुरं ह्येतत्सूचयद्रामविक्रमं । समुन्नतं दक्षिणतो गंगायामनुदृश्यते ॥ ५४ ॥ इति दशमे हस्तिनपुरकर्षे सांबलक्ष्मणाविजये नामाष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

ससत्त्वमिति संबोधनं ॥ ४७ ॥ वेपमानमयनं पुरं येषां तैः ॥ ४९ ॥ तुरंगमाश्च द्वादशायुतानि ॥ ५० ॥ सुहृद्भिः कौरवैः ॥ ५२ ॥ मध्ये सभायां सभामध्ये ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इति

जन्मना वंशेन श्रिया चोपलक्षितः यो मदस्तेनोन्नद्धाः तेषां ते दुर्वाच्यं पुरुषं वाक्यं असभ्या दुर्जनाः ॥ १९ ॥ २० ॥ नानामदनाभिजनादिमदैरुन्नद्धाः ॥ तेषां दंड एव प्रशमः शमकः पशूनां श
मयतीति तत्पाषाणालगुडो दंडः ॥ २१ ॥ २२ ॥ दुर्भाषान् अवाच्यवचनान् ॥ २३ ॥ भोजवृष्ण्यंधकानामीश्वरः किल विभुः नोग्रसेन इति विभुः आज्ञापयितुं समर्थः ॥ २४ ॥ अहोऽस्याः श्रीरुपासनं

शुक उवाच ॥ जन्मबंधुश्रियोन्नद्धमदास्ते भरतर्षभ ॥ आश्राव्य रामं दुर्वाच्यमसभ्याः पुरमाविशन् ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा कुरूणां दौःशील्यं ।
श्रुत्वावाच्यानि चाच्युतः ॥ अवोचत्कोपसंरब्धो दुष्प्रेक्ष्यः प्रहसन्मुहुः ॥ २० ॥ नूनं नानामदोन्नद्धाः शांतिं नेच्छंत्यसाधवः ॥ तेषां हि
प्रशमो दंडः पशूनां लगुडो यथा ॥ २१ ॥ अहो यदून्सुसंरब्धान्कृष्णं च कुपितं शनैः ॥ सांत्वयित्वाहमेतेषां शममिच्छन्निहाग
तः ॥ २२ ॥ त इमे मंदमतयः कलहाभिरताः खलाः ॥ तं मामवज्ञाय मुहुर्दुर्भाषान्मानिनोऽब्रुवन् ॥ २३ ॥ नोग्रसेनः किल विभुः भो
जवृष्ण्यंधकेश्वरः ॥ शक्रादयो लोकपाला यस्यादेशानुवर्तिनः ॥ २४ ॥ सुधर्माक्रम्य ते येन पारिजातोऽमरांघ्रिपः ॥ आनीय भुज्य
ते सोऽसौ न किलाध्यासनार्हणः ॥ २५ ॥ यस्य पादयुगं साक्षाच्छ्रीरुपास्तेऽखिलेश्वरी ॥ स नार्हति किल श्रीशो नरदेवपरिच्छदा
न् ॥ २६ ॥ यस्यांघ्रिपंकजरजोऽखिललोकपालैर्मौल्युत्तमैर्धृतमुपासिततीर्थतीर्थं ॥ ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कलाः कलायाः
श्रीश्चोद्वहेम चिरमस्य नृपासनं क्व ॥ २७ ॥ भुंजते कुरुभिर्दत्तं भूखंडं वृष्णयः किल ॥ उपानहः किल वयं स्वयं तु कुरवः शि
रः ॥ २८ ॥ अहो ऐश्वर्यमत्तानां मत्तानामिव मानिनां ॥ असंबद्धा गिरो रूक्षाः कः सहेतानुशासिता ॥ २९ ॥ अद्य निष्कौरवीं
पृथ्वीं करिष्यामीत्यमर्षितः ॥ गृहीत्वा हलमुत्तस्थौ दहन्निव जगत्त्रयं ॥ ३० ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

तिष्ठतीति पंक्तीति कृपितं आह सुधर्मेत्यादि ॥ २५ ॥ छिन्नि ॥ २६ ॥ मौल्युत्तमैः मौलिश्रेष्ठैरुत्तमांगैः उत्तमैर्मौलिभिरिति वा उपासितानि तीर्थानि येषां योगिभिः तेषामपि तीर्थं यस्या
पालितं तद्वै सेवितं तीर्थं तन्निमित्तं ब्रह्मा भवः श्रीश्चाहमपि उद्वहेम ॥ वयं यस्य कलायाः अंशस्य कलाः अंशाः ॥ २७ ॥ २८ ॥ मत्तानामिव मद्यादिना मत्ताः म
रूक्षा अनुशासिता दंडधरः सन् ॥ ३० ॥ ६० ॥

॥ओं॥
॥भा०टी०॥
॥५३॥

53

छत्राद्यामालंविलंवाः विविधा नितंवना नितिवितानेयेषु तैः मत्युत्तमैः परिस्तृतैर्भूषितैः १०।११ ईदृक्सभास्थलमनोमेघो यमितिवुद्धिर्येषां ते १२ अनुसवं सर्वकालं सालमानास
मानानिगुणरूपवयांसि सुवेषो लंकारश्च यस्याः तेन दासीसहस्रेण युतया गृहीण्या सह १३ स्त्रियः रुक्मिण्याः पर्यंकतः श्रीविरात इत्युपवेशयामास १४

वितानैर्निर्मितैस्तत्र मुक्तादामविलंबि[illegible]भिः ॥ शालैर्यासनपर्यंकैः मत्युत्तमपरिस्तृतैः ॥१०॥ दासीभिर्निष्ककंठीभिः सुवा-
सोभिरलंकृतं पुंभिः सकंचुकोष्णीषैः सुवस्त्रमणिकुंडलैः ॥११॥ रत्नप्रदीपनिकरद्युतिभिर्निरस्तध्वांतं विचित्रवलभीषु शि-
खंडिनीनां ॥ नृत्यंति यत्र विहितागुरुधूपमक्षैर्निर्यांतमीक्ष्य घनबुद्धय उन्नदंतः ॥१२॥ तस्मिन्समानगुणरूपवयःसुवेषदा-
सीसहस्रयुतयानुसवंगृहिण्या ॥ विप्रोहद्द्रौ च मरव्यजनेन रुक्मदंडेन सात्वतपतिं परिवीजयंत्या ॥१३॥ तंसन्निरीक्ष्य भग-
वान्सहसोत्थितः श्रीपर्यंकतः सकलधर्मभृतां वरिष्ठः ॥ आनम्य पादयुगलं शिरसा किरीटजुष्टेन सांजलिरवीवि-
शदासने स्वे ॥१४॥ तस्यावनिज्य चरणौ तदपः स्वमूर्ध्ना विभ्रज्जगद्गुरुतरोपि सतां पतिर्हि ॥ ब्रह्मण्यदेव इति यद्गुणनाम
युक्तं तस्यैव यच्चरणशौचमशेषतीर्थं ॥१५॥ संपूज्य देवऋषिवर्यमृषिः पुराणो नारायणो नरसखो विधिनोदितेन ॥
वाण्याभिभाष्य मितयामृतमिष्टया तं प्राह प्रभो भगवते करवाम हे किं ॥१६॥

अविभ्रत् अविभः दधारेत्यर्थः विभ्रदिति शत्रंतं वा तदपः तत्पादोदकं अभिभाष्य यशाहेस्तुतरेण नवयः इत्यर्थः तत् यस्य शौचं गंगा अशेषतीर्थं यस्य जगद्गुरुतरो-
अविभ्रत् अविभः दधारेत्यर्थः विभ्रदिति शत्रंतं वा तदपः इति तदापादोदकं शिरसा यद्यपि जगद्गुरुतरस्तथापि सतां पतिः धर्मे प्रवर्तनाय एवमाचरणमित्य-
पि सतां धर्मस्तां पति ब्रह्मण्यदेव इति यद्गुणनाम तस्यैव युक्तं सम्यग्धर्मं प्रवर्तनायैवमाचरणमिति
र्थः ॥१५॥ अभिभाष्य हितया वाचा गमनमिमादि प्रियमुक्त्वा ॥१६॥

॥श्री.ल०॥
॥५३॥

एकोनसप्ततितमे गार्हस्थ्यं प्रतिमंदिरं ॥ कृष्णस्य नारदो दृष्ट्वा विस्मितोगात ततः स्म वन् ॥ १ ॥ हिरण्यमित्यनेनाह चित्रमिति षसहस्रस्त्री उदावहत् परिणीतवान् ॥ २ ॥ तां द्वारव
तीमन्ववर्णयति मार्गेन्वयेन पुष्पितेति पुष्पितेषूपवनेषु आरामेषु च द्विजानां अलीनां च कुलानि तैर्नादिता ॥ ३ ॥ छुरितेषु व्याप्तेषु ॥ ४ ॥ महामरकतैः प्रख्यायंते प्रकाशंते रजततैः पात्रैः ॥ स्वर्ण
रत्नमयाः परिच्छदाः परिकरा येषु तैः ॥ ५ ॥ पतत्सः प्रचलंत्यः पताका येषु तैर्ध्वजैर्वारित आतपो यस्यां तां ॥ ६ ॥ तस्यां द्वारकायां सर्वैर्धिष्ण्यपैर्लोकपालैरर्चितं ॥ ७ ॥ षोडशभिः श

शुक उवाच ॥ नत्वं निहतं श्रुत्वा ततो हं चयोपितां हस्तेनैकेन वर्दीनां तद्विहस्तसभारत ॥ १ ॥ चित्रं वन्तैनदेवेन स्वपुष्पाकुलपल्लवं ॥
गृहेषु नृपसाहस्रं क्रियराम् उदावहत ॥ २ ॥ हस्तं नस्तोदारवतीं देवर्षिं ह्युमामगमत ॥ पुष्पितोपवनारामद्विजालिकुल
नादितां ॥ ३ ॥ उत्फुल्लेन्दीवरांभोजकल्हारकुमुदोत्पलैः ॥ छुरितेषु सरस्सुच्चैः कूजिता हंससारसैः ॥ ४ ॥ प्रासादलक्षैर्नवभि
र्जुष्टां स्फाटिकराजतैः ॥ महामरकतप्रख्यैः स्वर्णरत्नपरिच्छदैः ॥ ५ ॥ विभक्तरथ्यापथचत्वरापणैः शालासभाभिः रुचिरां
सुरालयैः ॥ संसिक्तमार्गांगणवीथिदेहलीं पतत्पताकाध्वजवारितातपां ॥ ६ ॥ तस्यामंतःपुरं श्रीमदर्चितं सर्वधिष्ण्यपैः ॥
हरेः स्वकौशलं यत्र त्वष्ट्रा कार्त्स्न्येन दर्शितं ॥ ७ ॥ तत्र षोडशभिः सद्मसहस्रैः समलंकृतं ॥ विवेशैकतमं शौरेः पत्नीनां भ
वनं महत् ॥ ८ ॥ विष्टब्धं विद्रुमस्तंभैर्वैदूर्यफलकोत्तमैः ॥ इन्द्रनीलमयैः कुड्यैर्जगत्या चाहतत्विषा ॥ ९ ॥ रामजी सहाय ॥

सहस्रैः समलंकृतं हरेरंतःपुरं विवेश तत्रच शौरेः पत्नीनां भवनं तेषु एकतमं विवेशेत्यन्वयः ॥ यत्र स्वकौशलं त्वष्ट्रा दर्शितमिति संतः ॥ एकतमं पोवेशो यत्रं ॥ ८ ॥ तद्
भवनं यतिचतुर्भिः विष्टब्धमिति विद्रुमस्तंभैर्विष्टब्धमिति वैदूर्यमया निपतलकोत्तमा निर्मलं भाजमानाः ॥ इन्द्रनीलमयैः ॥ कुड्यादिभिश्चोपलक्षि
तं जगत्या भूमिकया चेद्रंइन्द्रनीलमण्यानहता स्थिरत्विषा यस्या तया ॥ ९ ॥ ओं नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ श्रीकृष्णजी सदासहाय ॥

ॐ०
मा०ह०उ०
५७

वितानापीनाहवनीयादीनग्निहोत्रेणपंचमिमेवेमहापद्मेयजंतं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ काले तत्समयेविधिनाग्रपयापनेसापणांविवाहमितर्पः कस्यपंतं
दीपदर्यंतंविभूतिभिर्विभवैः ॥ ३२ प्रस्थापनंदुहितृजामाताादीनांचमहातत ॥ मदंभतिनयतंतदुहासुनरानयनतैर्महोत्सवानत्यपंतेयोगेश्वरेशासयेषां ॥ अ

गृहं तं चवितानान्नीमजंतं पंचभिर्मखैः ॥ भोजयंतं द्विजान्क्वापिभुंजानमवशेषितं ॥ २४ क्वापिसंध्यामुपासीनंजपंतंब्रह्मवाग्यतं
:एकत्रचासिचर्मभ्यां चरंतमसिवर्त्मसु ॥ २५ ॥ अश्वैर्गजैः रथैः क्वापिविचरंतंगदाग्रजं ॥ क्वचिच्छयानंपर्यंकेस्तूयमानंचबंदिभिः
२६ ॥ मंत्रयंतंच्चकुत्रचिन्मंत्रिभिश्चोद्धवादिभिः ॥ जलक्रीडारतंक्वापिवारमुख्याबलावृतं ॥ २७ कुत्रचिद्द्विजमुख्येभ्योददतंगाः
स्वलंकृताः ॥ इतिहासपुराणानिशृण्वंतंमंगलानि च ॥ २८ हसंतंहास्यकथयाकदाचित्प्रियपामहे ॥ धर्मंसेवमानमर्थंक्वा
मोक्षंक्वचित् ॥ २९ ॥ ध्यायंतमेकमासीनंपुरुषंप्रकृतेः परं ॥ शुश्रूषंतंगुरून्क्वापिकामैर्भोगैः सपर्यया ॥ ३० कुर्वंतंविग्रहंकैश्चित्संः
धिंचान्यत्रकेशवं ॥ कुत्रापिसहरामेणचिंतयंतंसतांशिवं ॥ ३१ पुत्राणांदुहितॄणां चकालेविध्युपयापनं ॥ दारैर्वरैस्तत्सदृशैः क
ल्पयंतंविभूतिभिः ॥ ३२ प्रस्थापनोपानयनैरपमानांमहोत्सवान् ॥ वीक्ष्ययोगेश्वरेशस्यये वालोका विसिस्मिरे ॥ ३३ यजंतंस
कलान्देवान्क्वापिक्रतुभिरूर्जितैः ॥ पूर्तयंतंक्वचिद्धर्मंकूपारामठादिभिः ॥ ३४ चरंतंमृगयांक्वापिहयमारुह्यसैंधवं ॥ घ्नंतंत
तःपशून्मेध्यान्परीतंयदुपुंगवैः ॥ ३५ अव्यक्तलिंगंप्रकृतिष्वंतःपुरगृहादिषु ॥ क्वचिच्चरंतंयोगेशंतत्तद्भावबुभुत्सया ॥ ३
६ ॥ अथोवाचहृषीकेशंनारदः प्रहसन्निव ॥ योगमायोदयंवीक्ष्यमानुषीमीयुषोगतिं ॥ २७ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय०

यमानांमहोत्सवानीसलीकाः ॥ सर्वेविसिस्मिरेभिसपंचजुः ॥ तथाप्यतान्कल्पयंतं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ अव्यक्तलिंगवेषांतरेणवृत्तं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ श्रीरामजीसहाय०

श्लो०
५७

भगवतस्तस्यार्हणं सनारदः अहं मन्यमानस्तत्संभावयन्नाह नैवेति॥ सर्वनियंतृत्वादेवं महार्हणं ननु मम गौरवान्॥ न हि त्वयं कर्मसाम्येन मैत्री तत्राह खलानां दमश्चैवाद्भुतमिति कि-
न जगतः स्थितिर्द्रक्षणं पालनं ताभ्यां सह तस्य निःश्रेयसाय तवायं स्वेच्छावतार इति च यं सुहृत्सम्यग्विद्मः॥ अतः खलदमः साधुसंमानं च युक्तमिति भावः॥१७

नीनरा ऊचाच॥ नैवाद्भुतं त्वयि विभोऽखिललोकनाथे मैत्री जनेषु सकलेषु दमः खलानां॥ निःश्रेयसाय हि जगत्स्थिति-
रक्षणाभ्यां स्वैरावतार उरुगाय विदाम नन्नु॥१७॥ दृष्टं तवांघ्रियुगलं जनतापवर्गं ब्रह्मादिभिर्हृदि विचिंत्यमगाधबोधैः॥ सं-
सारकूपपतितोत्तरणावलंबं ध्यायंश्चराम्यनुगृहाण यथा स्मृतिः स्यात्॥१८॥ श्रीशुक उवाच॥ ततोऽन्यदाविशद्गेहं कृष्णप-
त्न्याः सनारदः॥ योगेश्वरेश्वरस्यांग योगमायाविवित्सया॥१९॥ दीव्यंतमक्षैस्तत्रापि प्रियया चोद्धवेन च॥ पूजितः परया भक्त्या प्र-
त्युत्थानासनादिभिः॥२०॥ पृष्टश्चाविदुषेवासौ कदा यातो भवानिति॥ क्रियते किन्नु पूर्णानामपूर्णैरस्मदादिभिः॥२१
अथापि ब्रूहि नो ब्रह्मन् जन्मैतच्छोभनं कुरु॥ स तु विस्मित उत्थाय तूष्णीमन्यदगाद्गृहं॥२२॥ तत्राप्यचष्ट गोविंदं लालयंतं
सुतान् शिशून्॥ ततोऽन्यस्मिन् गृहेऽपश्यन्मज्जनाय कृतोद्यमं॥२३॥ श्रीमते रामानुजाय नमः॥ ओं नमो भगवते वासुदे०

यद्युक्तं श्रीगोविंदं रवा मेति॥ अत्राह दृष्टमिति। जनतापा अपवर्गो यस्मात् रूपं दर्शनं अतिदुर्लभं तथा ब्रह्मादिभिर्योगेश्वरैरपि हृदि विचिंत्यं संसारकूपे पतितानामुत्तरणाय अवलं-
बं आश्रयं॥ एवंभूतं तवांघ्रियुगलं मया दृष्टं॥ अतः कृतकृत्योऽस्मि तथापि तत्स्मृतिर्यथा स्यात्तथानुगृहाण॥ नमस्तथापन्नैव निरुत्य चरामीति॥१८॥ अन्यदैवीयं तत्प्रसादो दर्शितमिति॥

टी॰॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥

श्री०
भा०१०उ०
॥५५॥

ततस्सप्ततितमे कृष्णस्याह्निककर्मणि ॥ दूतनारदयोः कार्यं मंत्रविचारणं ॥ जगन्मंगलचारित्रमाह्निकं जगृहीशितुः ॥ नारदेन च वितर्कं विग्रहमाहयपाक्रमं ॥ अथ उषसि ॥
प्रभाते कामिनुः कुक्कुटान् कूजतो अशिपन् अनेनेति मत्वा तस्य श्रीकृष्णस्याह्निकाभिप्रायेणाह ॥ उपवृत्तायां आसन्नायां पतिभिः श्रीकृष्णैर्माधवो माधवस्य भार्याः ॥१॥ वंदिन इव श्रीकृष्णं बो
धयंतीति संति वयांसि पक्षिणो अरूरुवन् ॥ अतिशयेनाकूजन् मंदारवनवायुभिर्निमित्तैः अनिद्राणि वयांसि वैदर्भी मुहूर्तं तं परिरंभणविश्लेषात्तत्परं प्रियो नामृष्यत ॥२३

श्रीशुक उवाच ॥ अथोषस्युपवृत्तायां कुक्कुटान्कूजतोऽशपन् ॥ गृहीतकंठ्यः पतिभिर्माधव्यो विरहातुराः ॥१॥ वयांस्यरू
रुवन्कृष्णं बोधयंतीव वंदिनः ॥ गायत्स्वलिष्वनिद्राणि मंदारवनवायुभिः ॥२॥ मुहूर्तं तं तु वैदर्भी नामृष्यदतिशोभनं ॥ परि
रंभणविश्लेषात्प्रियबाह्वंतरं गता ॥३॥ ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय वार्युपस्पृश्य माधवः ॥ दध्यौ प्रसन्नकरण आत्मानं तमसः परं ॥४
एकं स्वयंज्योतिरनन्यमव्ययं स्वसंस्थया नित्यनिरस्तकल्मषं ॥ ब्रह्माख्यमस्योद्भवनाशहेतुभिः स्वशक्तिभिर्लक्षितभावनि
र्वृतिं ॥५॥ अथाप्लुतोंऽभस्यमले यथाविधि क्रियाकलापं परिधाय वाससी ॥ चकार संध्योपगमादि सत्तमो हुतानलो
ब्रह्म जजाप वाग्यतः ॥६॥ ॐनमोनमः ॥७॥

एवंभूतं स्वतनुहेतुः ॥ अनन्यं निरूपाधिं ॥ अतएव अव्ययं नित्यं स्वरूपं ज्योतिर्हेहेतुः ॥ नित्यनिरुपाधिं अतएव अव्ययं नित्यं स्वरूपं ज्योतिर्हेहेतुः नित्यनिरस्तकल्मषं अविद्यापगमात्तत्स्वरूप
माह ॥ अस्येति अस्य विश्वस्य स्थितिर्भावस्तथा सो निर्वृति अभावस्तत्ताविरहितेयानंद तयाहि स्वरूप शोभानं ॥ एवंभूतनामात्मं यः सदेवतो मे रम्य आसीदिमादि
ते ॥ सम्यग्वानंदस्य विहितानमानं इमिसारि स्मृते ॥ संलक्षाणं मिलर्षं ॥५॥ आप्लुतः स्नातः संध्योपगमं संध्योपासनं आदिर्यस्य आवश्यक क्रियाकलापं चकार स्ववाग्यतः

॥कृष्ण०॥
॥५५॥

हे योगेश्वर आत्मन् आत्मानि मम मनसि लत्वस्वरूपे वा नीर्भाता । प्रतीतास्तव योगमायाः देवलोकं विरामविघ्नः नतु तत्त्वर माकं मिति भावः ३८ त्वन्मानुषनाट्येन मुख्यामिश्रतो
मोघस्यापये साह । अनुजानीहि इति ३९ तत्रस्मा श्रीविकसित्वयन्निमं धर्ममास्थितः नतु न : हे पुत्र मा खिदमोहं मा मुहीति ४० इति एवमनुगृहीत स्तमेवेमेवं संतं ददर्शेति ४

विराम योगमायास्ते दुर्दर्शा अपि मायिनां । योगेश्वरात्मन्निर्भाता भवत्पादनिषेवया ॥ ३८ ॥ अनुजानीहि मां देव लोकांस्ते यशसाप्लु
तान् । पर्यटामि तवोद्गायन्लीला भुवनपावनीः ॥ ३९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ब्रह्मन्धर्मस्य वक्ताहं कर्ता तदनुमोदिता । त
च्छिक्षयल्लोकमिममास्थितः पुत्र मा खिदः ॥ ४० ॥ शुक उवाच ॥ इत्याचरंतं सद्धर्मान्पावनान्गृहमेधिनां । तमेव सर्वगेहेषु
संतमेकं ददर्श ह ॥ ४१ ॥ कृष्णस्यानंतवीर्यस्य योगमायामहोदयं । मुहुर्दृष्ट्वा ऋषिरभूद्विस्मितो जातकौतुकः ॥ ४२ ॥ इत्य
र्थकामधर्मेषु कृष्णेन श्रद्धितात्मना । सम्यक्सभाजितः प्रीतस्तमेवानुस्मरन्ययौ ॥ ४३ ॥ एवं मनुष्यपदवीमनुवर्तमा
नो नारायणोऽखिलभवाय गृहीतशक्तिः । रेमेंग षोडशसहस्रवरांगनानां सव्रीडसौहृदनिरीक्षणहासजुष्टः ॥ ४४ ॥ या
नीह विश्वविलयोद्भववृत्तिहेतुः कर्माण्यनन्यविषयाणि हरिश्चकार । यस्त्वंग गायति शृणोत्यनुमोदते वा भक्तिर्भवेद्भ
गवति ह्यपवर्गमार्गे ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ श्रीमन्नारायणार्पणम० ॥

१ मुहुर्मुहुर्दृष्ट्वा जातकौतुकोऽपि मुनिर्विस्मितोऽभूदिति ४२ श्रद्धितः श्रद्धापूर्णः आत्मा यस्य तेन ४३ नारदद्दृष्टां श्रीकृष्णलीलां निगमयति एवमिति अखिलस्य भवाय उद्भ
वाय गृहीता शक्तिर्येन नारायणेन सः सव्रीडं च तत्सौहृदं च तेन निरीक्षणं हासश्च ताभ्यां जुष्टः ४४ अनन्यविषयाणि असाधारणानि अपवर्गमार्गे मोक्षप्रदे मार्गे ४५

श्री०
भा०१०उ०७०
५६

सव्रीडप्रेमवीक्षितैरीक्षितः ॥ लब्धंस्मितलसाविलासैर्वीक्षितैः हृष्यद्भिस्सहोनिरगादिति ॥१६॥ एवं सर्वगृहेभ्यः पृथक् पृथक् निर्गतानंतरं स्वबलं सन् सुधर्मां प्राविशत् यन्निवि-
ष्टानां यत्र प्रविष्टानां ॥१७॥ नृसिंहैः नृपुङ्गवैः ॥१८॥ उपमन्त्रिणः परिहासवक्तारः पृथक् पृथक् स्वस्वलयसूत्रहावैः ॥१९॥ मृदङ्गं गायकः प्रसिद्धाः दरः शंखः सूतादयस्तुष्टुवुः ॥२०॥

56

इति लोकान्पुरस्त्रीणां सव्रीडप्रेमवीक्षितैः ॥ मध्याह्निस्सहोनिर्यातज्ञानहासो हरन्मनः ॥१६॥ सुधर्माख्यां सभां सर्वैर्वृष्णि-
भिः परिवारितः ॥ प्राविशद्यन्निविष्टानां न सन्त्यङ्ग षडूर्मयः ॥१७॥ तत्रोपविष्टः परमासने विभुर्बभौ स्वभासा ककुभोऽवभा-
सयन् ॥ वृतो नृसिंहैर्यदुभिर्यदूत्तमो यथोडुराजो दिवि तारकागणैः ॥१८॥ तत्रोपमन्त्रिणो राजन्नानाहास्यरसैर्वि-
भुं ॥ उपतस्थुर्नटाचार्या नर्तक्यस्ताण्डवैः पृथक् ॥१९॥ मृदङ्गवीणामुरजवेणुतालदरस्वनैः ॥ ननृतुर्जगुस्तुष्टुवुश्च
सूतमागधवन्दिनः ॥२०॥ तत्राहुर्ब्राह्मणाः केचिदासीना ब्रह्मवादिनः ॥ पूर्वेषां पुण्ययशसां राज्ञां चाकथयन्कथा-
ः ॥२१॥ तत्रैकः पुरुषो राजन्नागतोऽपूर्वदर्शनः ॥ विज्ञापितो भगवते प्रतीहारैः प्रवेशितः ॥२२॥ स नमस्कृत्य कृष्णाय
परेशाय कृताञ्जलिः ॥ राज्ञामावेदयद्दुःखं जरासन्धनिरोधजं ॥२३॥ ये च दिग्विजये तस्य संनतिं न ययुर्नृपाः ॥ प्रसह्य
रुद्धास्तेनासन्नयुते द्वे गिरिव्रजे ॥२४॥ कृष्ण कृष्णाप्रमेयात्मन्प्रपन्नभयभञ्जन ॥ वयं त्वां शरणं यामो भवभीताः पृथग्-
धियः ॥२५॥

ब्राह्मणान् ब्रह्म वेदं मार्गं मंत्रान् आचक्षते तत्पर्यः वादनः वदनः चतुराः ॥२१॥२२॥२३॥ गिरिव्रजे तत्संज्ञके दुर्गे रुद्धास्तेनासन्नते वां दुःखमावेदयदित्यन्वयः ॥२४॥ श्रीकृ- ॥ कृ०स०७ ॥
ष्ण कृष्णेति षट्श्लोकी राज्ञां विज्ञप्तिः ॥ तत्र प्रपन्नेन शरणागतं प्रयाणं त्रिभिर्भयानुवादः स्वधर्मार्थनमिति ॥२५॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमः ॥ रामजी० ॥ ५६ ॥

कृत्वा अशानान्देवान् ऋषीन् पितॄन् अतर्पयित्वा ॥ ७ ॥ गृहीनामपमसवत्सानां ॥ ८ ॥ रूप्यमितिहिरण्येन परिष्कृतान् कृतान् पुष्टान् दन्तोभगान्मस्तारिभरत्नेद्द्याः ॥ ९ ॥
तंवषानितप्रचेति अस्वानि सशीतरशा तं वक्तामे की रूसपुराणेचतुर्दशलक्षेन गणितानि यद्योतं भरतमेवाधिकृ सनवमत्त्वं येभ्यगान् सुखुन्देदन ॥ रूप्य
रस्युवर्णेन परिः कृतान् ॥ अग्रात्मकर्मणि मण्मरे निपुणानि चन्द्रदर्शोतित्वश्चेयं वक्संरव्यामोदेन संगृहीते चतुर्दशीनां लक्षाणां समाधिकृशानांशाक ॥ वरूच

उपस्थायार्कं सुधीस्तर्पयित्वात्मनः कृत्वा ॥ देवान् ऋषीन् पितॄन् कृत्वा न विप्रान् सर्वे चात्मवान् ॥ ७ ॥ येन केनाप्यसंगी
णां स्नात्वा धीनां गृह्णीत दस्यमां ॥ तपस्विनीनां गर्भिणीनां सवत्सानां सुवाससां ॥ ८ ॥ दद्यो रूप्यसुवर्णानां दोमाजिनतिलैः सह ॥
अलंकृतेभ्यो विप्रेभ्यो वर्षं वर्षं दिने दिने ॥ ९ ॥ गोविप्रदेवतावृद्धगुरून् अन्नानि सर्वशः ॥ नमस्कृत्यात्मसंभवतीर्थं गत्वानि
सर्मस्पृशान् ॥ १० ॥ आत्मानं भूषयीत मासनरालोकविभूषणं ॥ वासोभिर्भूषयेत्स्त्रीयैः दिव्यस्नगनुलेपनैः ॥ ११ ॥ अवे
क्षाज्यं तथादर्शं गोरक्षद्विजदेवताः ॥ कामं ग्रसन्नवर्णानामपो यान्तः पुरश्चारिणां ॥ ग्रहाय प्रकृतीः कामैः प्रतोष्य प्रसन्न
दृतः ॥ १२ ॥ संविभज्यागतान्विप्रान् सकृतां कृत्वानुलेपनैः ॥ सुहृदः प्रकृतीर्योतान् तुपापुंक्ततः स्वयं ॥ १३ ॥ ना वन्त्यस्त्यत्युप
नीय संदनेपरमाद्भुतं ॥ सुधीर्वाधीत येषुक्तं प्रणम्या वस्थितो ग्रतः ॥ १४ ॥ गृहीतापाणिना पाणिमारुपेत्तमयासहन
मासमुद्रुह्य संयुक्तः पर्वीद्विनि भास्करः ॥ १५ ॥

तुर्थीमन्त्रशाहस्त्रगेन योदर्शेति दिने दिने च प्रतिगृह्णंचेति ॥ ९ ॥ आत्मसंभवतीः हविर्भक्तिः मंगलानि कपिलादीनि ॥ १० ॥ नरलोकस्यविभूषणभूतमात्मानं स्त्रीयैः पी
तांबरकौशलादिभिः ॥ ११ ॥ कामान्मिलितानपीन ॥ १२ ॥ विप्रादीनर्ह्यमादिभिः संविभज्यास्तान् निवसेत पं ॥ उपायुक्तभोगार्थान्यहीन ॥ १३ ॥ १४ ॥ पाणिं गृहीतेन ज

टीका ॥ १५ ॥

ॐ
भा०द०स्कं०
५७

तस्मात्प्रणतलोकशोकहरं चरणयुगं यस्य स त्वं नो मोचय मगधोनराजेनाधं ॥ तत्कर्म पाशात् भवद्भिरेव विकृष्टात्तो निर्गम्यतामिति चेदत आह यइति ॥ अयुतगजानां वीर्यं बिभ्रत् स्वभवने भूभुजो रुरोध सिंहो मेषीरिव ॥ २९ ॥ किंच युष्मद्दर्शनाय अस्मान् रक्षेत्याह ॥ यो वा इति हे उदात्तचक्र यस्तव सुदर्शनयोद्धिनव कृत्वः अष्टादशवारान् तथा संग्रामे भग्नः पराजितः ॥ सकृदेव तावत् त्वां जित्वा प्राप्तदर्पः ॥ ...

तन्नो भवान्प्रणतशोकहराङ्घ्रियुग्मो बद्धान्वियुङ्क्ष्व मगधाह्वयकर्मपाशात् ॥ यो भूभुजोऽयुतमतङ्गजवीर्यमेको बिभ्रद्रुरोध भ-
वने मृगराडिवावीः ॥ २९ ॥ यो वै त्वया द्विनवकृत्व उदात्तचक्र भग्नो मृधे खलु भवन्तमनन्तवीर्यं जित्वा नृलोकनिरतं सकृदू-
ढदर्पो ॥ युष्मत्प्रजा रुजति नोऽजित तद्विधेहि ॥ ३० ॥ इति मागधसंरुद्धा भवद्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ प्रपन्नाः पादमूलं ते दीनानां शं
विधीयतां ॥ ३१ ॥ राजदूते ब्रुवत्येवं देवर्षिः परमद्युतिः ॥ बिभ्रत्पिङ्गजटाभारं प्रादुरासीद्यथा रविः ॥ ३२ ॥ तं दृष्ट्वा भग-
वान्कृष्णः सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥ ववन्द उत्थितः शीर्ष्णा ससभ्यः सानुगो मुदा ॥ ३३ ॥ सभाजयित्वा विधिवत्कृतास-
नपरिग्रहं ॥ बभाषे सूनृतैर्वाक्यैः श्रद्धया तर्पयन्मुनिं ॥ ३४ ॥ अपि स्विदद्य लोकानां त्रयाणामकुतोभयं ॥ ननु भूयान्भ-
गवतो लोकान्पर्यटतो गुणः ॥ ३५ ॥ न हि तेऽविदितं किंचिल्लोकेष्वीश्वरकर्तृषु ॥ अथ पृच्छामहे युष्मान्पाण्डवानां चिकी-
र्षितम् ॥ ३६ ॥

दूत उवाच
श्रीशुक उ०
श्रीकृष्ण उ०

के निरतं नरशरीरविनोदं भगवन्तं शत्रुजित्वा ऊढदर्पः प्राप्तगर्वः ॥ युष्मत्प्रजाः रुजति पीडयति तत्तस्मात् युक्तं तद्विधेहि सर्वं ॥ ३० ॥ इत्यत्राह इतीति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३-
४ ॥ भूयान्महान्गुणो लाभो यस्मात्त्वं सर्वलोकचरस्तत्सर्वं ज्ञातमिति ॥ ३५ ॥ ईश्वरस्य कर्तारो येषां तेषु ॥ ३६ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमः ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीभा०
५७

यथकुरर्शनालोकस्यप्रमयंविश्वग्त्वेनमंतिलोकइतिविकर्मनिषिद्धंकामंचतस्मिन्निरतं तैः ॥ खेकुलेधर्मेभवतोर्चनेत्यपाठइतिमतेपंचरात्रेक्तानतस्मगीमास्तु ॥ यत्तेषांविय
स्याशांतियत्हेविदशसियत्प्रतयस्यशिकौतेयनत्नस्यमरस्यलानिमिषशब्दोनवहितोपाकस्यलोकः ॥ तावदेवास्यलोकस्यपः ॥ सद्योजीवनाशांछिनत्तितस्मैतुभमः
निमिषश्चासौकालात्मनेनमइति ॥२६॥ लोकेपंलोकस्यगतिरुपंतत्त्वदक्त्वा ॥ अतोस्मान्कंकुनयतत्तदुःखमाषन्नमिताश्चर्यंपाद ॥ लोकइतिभोईशाजगत ॥ इनःईश्वरःत्वमिनः

लोकोविकर्मनिरतंकुशलेप्रमत्तःकर्मण्ययंत्वदुदितेभवदर्चनेस्वे ॥ यस्तावदस्यबलवानिहजीविताशांसद्यश्छिनत्त्यनिमिषा
यनमोस्तुतस्मै ॥२६॥ लोकेभवान्जगदिनःकलयावतीर्णःसद्रक्षणायखलनिग्रहणायचान्यः ॥ कश्चित्त्वदीयमति
यातिनिदेशमीशःकिंवाजनःस्वकृतमृच्छतितन्नविद्मः ॥२७॥ स्वप्नायितेन्नयसुखेनपरतंत्रमीशाशश्वद्भयेनमृतकेनधुरंवहा
मः ॥ हित्वातदात्मनिरतंत्वदनीहलभ्यंक्लिश्यामहेतिकृपणास्तवमाययेह ॥२८॥ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय ॥ ०॥

कुत्त्वणार्थंभवतीत्यर्थंविचेरत्याहेकुःखंस्मात्वतहिहिम्मकश्चिज्जरासंधादिस्त्वदाज्ञामभिसंधयतिदिंयत्वयारक्तमारणीयोजनःस्वकर्मजंदुःखंप्राप्नोसेवेतिनविद्मः ॥ नचैवदु
भयमपियुक्तमितिभावः ॥२७॥ किंदुःखंतत्राहस्वप्नायितमितित्वमवज्ञातंन्यपुरुषंस्वप्नोपितंसुखंयत्रपरतंत्रंविषयसाध्यंकिंचशोतिशश्वद्भयंयस्मिन्नतेनमृतकेन
शरीरेणधुरंकुटुम्बभारादिचिन्तांकेवलंवहामः ॥ अहोवयंत ॥ येयमिनःपूर्वंमेचनिःकामाःसंतःसोनाश्रिताःइत्याहुःहित्वेतित्वदनुतःत्वनीहेनिःकामैलभ्यंआत्मनि

स्वतःसि.६ प्र.४ नंतहित्वाक्लिश्यामः ॥२८॥

श्री० द० ७०

५८ तत्रागतास्ते सर्वे लदृशीनादिनाम्नतमभिविष्यन्तीत्याशः ॥ श्रवणादीति ॥ प्रत्नेत्वसायिनः स्वपचाः प्रीपि ब्रह्ममयस्य ब्रह्म
घनस्य तैः देहाद्व ॥ त्वाभिमर्शनं स्पर्शने चलादिदृतेयेषान्तै ॥४३॥ के मुख्यम जिमाधेनाह ॥ यस्येति हे भुवनानामंडलकूप
दिवि पाताले भूमौ च कथं प्राप्यते यस्य यशो विश्वं पुनाति ॥ कथं प्राप्यते दिग्वितानेर् भुवनानां वितानवदलंकरणम्
तपाचरणां वुचप्रथितं पुनाति ॥ कथं तत्प्राप्यते ॥ दिवि मन्दाकिनीति ॥ अधश्च भोगवतीति ॥ इह च भूमौ गङ्गेति ॥ तव
तत्रागमनान्तवं मंगलं पवित्रं भविष्यतीति भावः ॥४४॥ तत्रेव नारदेनोक्तेतेषु तत्र वर्तमानेषु ॥ आत्मीयपक्षे ॥ पादवेषु

श्रवणात्कीर्तनाद्ध्यानात्पूयन्तेन्तेवसायिनः ॥ तव ब्रह्ममयस्येश किमुतेक्षाभिमर्शिनः ॥४३॥ यस्यामलं दिवि यशः
प्रथितं रसायां भूमौ च ते भुवनमङ्गल दिग्वितानम् । मन्दाकिनीति दिवि भोगवतीति चाधो गङ्गेति चेह चरणां
बु पुनाति विश्वम् ॥४४॥ श्रीशुक उवाच ॥ तत्रेतिपात्मपक्षेषु अगृह्णत्सु जिगीषया ॥ वाचः पेशैः स्मयन्भृत्य
मुद्धवं प्राह केशवः ॥४५॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वं हि नः परमं चक्षुः सुहृन्मंत्रार्थतत्त्ववित् ॥ अथात्र ब्रूह्यनुष्ठे
यं श्रद्दधाः करवाम तत् ॥४६॥ इत्युपामन्त्रितो भर्त्रा सर्वज्ञेनापि मुग्धवत् ॥ निदेशं शिरसाधाय उद्धवः प्रत्यभा
षत ॥४७॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे भगवद्दर्शने सप्ततितमोऽध्यायः ॥७०॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युदी
रितमाकर्ण्य देवर्षेरुद्धवोऽब्रवीत् ॥ सभ्यानां मतमाज्ञाय कृष्णस्य च महामतिः ॥१॥ उद्धव उवाच ॥

जरासंधे ॥ स्वजिगीषया ॥ अगृह्णत्सु ॥ अवमन्यमानेषु ॥ वाचः पेशैः पेशलवाक्यैरित्यर्थः ॥४५॥ चक्षुरिव हेतुः ॥ कृष्ण
मंत्रार्थानां मंत्रसाध्यानां तत्त्वविन्परिणामवेदितो ॥४६॥४७॥ इति दशमे सप्ततितमः ॥७०॥ अथ एकसप्ततितमे उद्धवस्य ५८
नु मंत्रतः ॥ इंद्रप्रस्थे गतः कृष्णो पार्थानां परमोत्सवः ॥१॥

एवमविदुषेवसर्वज्ञेनजरासंधवधार्थंमयायोऽवचिकीर्षितम् एष्टोनारदोमायेयमितिज्ञात्वाह॰ दृष्टाइत्यादिनात्रिभिः विश्वसृजः
सृजः ब्रह्मणोपिमायिनामोहकस्यतेस्वशक्तिभिर्विद्यादिभिर्भूतेषुछन्नतयाभूतपाचरतोवर्तमानस्ययद्यहंभूतेष
वर्ततेतांहेत्वतांनिर्माकिंनुयत्ययन्नितमहा॰ वह्नेरिवछन्नरुचइत्यंशे॰ स्वशक्तिभिरवच्छिन्नाकंकाकाष्टस्थनस्य॰ऽप्रतस्य
वेदेत्यद्भुतादेनमद्भुतम् ३६ इदंजगत्कथंभूतमत॰ अमदेवयन्नवमाययाविद्यमानात्मतयाऽवभासते तज्जगत्सृजतः किंतु
केवलंनतुभ्यंनमः नमोऽवशक्यमित्याह तस्मैनमइति कुतः स्वेनरूपेणसर्वतोविलक्षणात्मने अविज्ञातात्मनेत्यर्थः ३७

नारदउवा॰ दृष्टामयातेबहुशोदुरत्ययामायाविभोविश्वसृजश्चमायिनः भूतेषुभूमंश्चरतःस्वशक्तिभिर्वह्नेरिवछन्न
रुचोनमेऽद्भुतम् ३६ तवेहितंकोर्हतिसाधुवेदितुंस्वमाययेदंसृजतोनियच्छतः यद्विद्यमानात्मतयावभा
सतेतस्मैनमस्तेस्वविलक्षणात्मने ३७ जीवस्ययःसंसरतोविमोक्षणंनजानतोऽनर्थवहाच्छरीरतः ॥
लीलावतारैःस्वयशःप्रदीपकंप्राज्वालयत्त्वातमहंप्रपद्ये ३८ अथाप्याश्रावयेब्रह्मनरलोकविडम्ब
नम् राज्ञःपैतृष्वस्रेयस्यभक्तस्यचचिकीर्षितम् ३९ यक्ष्यतित्वांमखेन्द्रेणराजसूयेनपाण्डवः पारमेष्ठ्य
कामोनृपतिस्तद्भवाननुमोदताम् ४० तस्मिन्देवक्रतुवरेभवन्तंवैसुरादयः दिदृक्षवःसमेष्यन्तिराजान
श्चयशस्विनः ४१

ननुवरंभक्तस्यकिंमयाचेष्टितमित्यतआह जीवस्येति अविद्यातमसावृतत्वेनअनर्थापकाच्छरीरात्संसरतस्तो
नेवतमसाच्छरीरादिभिमानोपायमजानतः प्राज्वलयत्प्रदीपितवान् तंत्वाहंप्रपद्ये श्रवणादिभिर्जीवस्यमोक्षः
स्यादित्यर्थः ३८ अथापि आश्रावयिष्यामि नरलोकविडम्बनंब्रह्मसाधनलानितपाठे हेब्रह्मन् परमात्म
न॰ नरलोकानुकारिणंत्वाश्रावयिष्यामीति ३९ ४० नवोत्रेवानुमोदनंकार्यंकिंतुतत्रगन्तव्यमित्या
प्रायेणाह तस्मिन्निति ४१

भा०द०उ०

५२ अतोऽनेकमोपायेनत्वयासम्यग्बुद्ध्वा तदुपायेनाह गायंतीति जरासंधध्वजा नो राज्ञां देव्यपत्न्यः ते विशदं कर्मस्वकरेषु
बालकतालनादीगायन्ति किं तत्कर्म॰ स्वपान्नोर्जरास न्धस्यवधं आत्मनांपतीनां विमोक्षणं एवं वत्समारोदीः श्री
कृष्ण एवं करिष्यतीति अत्रदृष्टान्तं गोप्य यथा ययः यथागोप्यः शंखचूडवधं स्वमोक्षणं गायन्ति अथवा तान्तरगतं
च कुंजरपते र्गजेन्द्रात जनकात्मजायाः स्वरावणात् पित्रोः कंसगृहान्मोक्षणम् अतएवं भक्तेनानाजासाकृपयानथे
वकर्तव्यामिति भावः १० किंच जरासंधवधमिति भूर्य्येषोपायेति ततः शिशुपालवधादयो पिसुखसाध्या भविष्यन्तीति

59 गायन्ति ते विशदकर्म गृहेषु देव्यो राज्ञां स्वशत्रुवधमात्मविमोक्षणं च गोप्यश्च कुंजरपतेर्जनकात्मजायाः
पित्रोश्च लब्धशरणा मुनयो वयं च १० जरासंधवधः कृष्ण भूर्य्यर्थायोपकल्पते प्रायः पाकविपाकेन तव
चाभिमतः क्रतुः ११ श्रीशुक उवाच इत्युद्धववचो राजन्सर्वतोभद्रमच्युतम् देवर्षिर्यदुवृद्धाश्च कृष्णश्च प्र
त्यपूजयन् १२ अथादिशत्प्रयाणाय भगवान्देवकीसुतः भृत्यान्दारुकजैत्रादीननुज्ञाप्य गुरून्विभुः १३
निर्गमय्यावरोधान्स्वान्ससुतान्सपरिच्छदान् संकर्षणमनुज्ञाप्य यदुराजं च शत्रुहन् १४ सूतोपनीतं स्वरथं
आरुह्य गरुडध्वजम् ततो रथद्विपभटसादिनायकैः करालया परिवृत आत्मसेनया मृदंगभेर्य्यानक
शंखगोमुखैः प्रघोषघोषितककुभो निराक्रमत् १५ नृवाजिकाञ्चनशिबिकाभिरच्युतं सहात्मजाः पतिमनु
सुव्रता ययुः वराम्बराभरणविलेपनस्रजः सुसंवृता नृभिरसिचर्मपाणिभिः १६
भावः एतच्च सर्वं भविष्यत्येवेति संभावयन्नाह आयइति प्रायः इति पाकः कर्म तस्य विपाकः फलं तेन राज्ञां पुण्यविपा
केन जरासंधादीनां पापविपाकेन पाठान्तरे जरासंधस्य पापविपाकेनेति॰ तेनायं क्रतुस्तवाभिप्रेतः अत्रगतेत्वयि स
र्वं भविष्यतीत्यर्थः ११ अच्युतं उपपन्नत्वाच्च्युतम् यदुवृद्धा इति बदन्ति तदादयस्तथा नापूजयन्निति सर्वितम् १२ अथ

नुज्ञाप्य अनुज्ञां प्राप्य गुरून् वसुदेवादीन् १३ अवरोधान् दारा
निर्ज्जग्मय्य प्रापय्य णिजकारयिता १४ भटाः पदा
कृष्ण
५२

रामस्य पांचजन्यं ध्मात्वा भीमदुर्योधनादिषु ॥ कृतेति मुक्ताघातं तत् हस्ताभ्यां मारमहरन्नमभुः ॥ ५ ॥ दैवैर्धर्म्मितं राजसूयगमनं सान्यानोमतं राजारहा
कामस्यांतं मयम ॥ ६ ॥ रम इस्पतः पाशं करितः येन सको यस्या पितः स्वसुः पुत्र स्पसा चिव्यं साहख्यम् ॥ तथा रारणार्थिनो रानामद्वाच
कर्त्तव्या ॥ ७ ॥ तत्र यस्य राजसूयार्थिं गंतव्यम् ततो राजा रदाकर्न्नैव्य सताद् ॥ यस्य व्यामित्सक्तिः ग्रतः देव जय हेतो ३ जयार्थः राजस्य
धार्थः रारणा गतार हासीत ॥ ८ ॥ अनुमृत्य केन वा लक्षणत्वं जरासंधं हनिष्यति तो यादवानां लोयाह ॥ भवाश्रुतिग्रन्यवांत तो वालिना
मापिपद्यापि समचरत एवं भीमसेनस्यापि तं विना भीमाद्वत्तस्य मृत्युर्विहितं तद्वतिनाव ॥ ९ ॥ अनुस्य बलं साम्यापि सेनो बलम् ॥ तस्याधिक

मर्द्वीगेनच्य मस्या मिरिंद्रप्रस्थामितः ऊभो ॥ तत्रैव तदनुज्ञातस्तदर्थं जरासंधमागधम् ॥ १० ॥ यदुक्तं महर्षिणा देवसान्निध्यं यद्यस्तत
स्तया ॥ ११ ॥ कापि पितस्वस्त्रेय यस्यरक्षा च शरणैषिणाम् ॥ १२ ॥ यस्य वैराजसूयेनादि यक्ष्ये जेविनारजो ॥ १३ ॥ यतो जरासुत जयउजया
र्थमितो मम ॥ १४ ॥ अस्माकतु महान्नर्थो होते नैव भविष्यति ॥ परान्यत्र तव गोविंद राज्ञो वक्तुं न मुंचत ॥ १५ ॥ सेवेडु बिषहो राजा नागा
युतसमो बले ॥ बलिनामपि चान्येषां भीमसेन बलो विना ॥ १६ ॥ देरूपसंयुजेत्वा मारा तो द्वादिन्युतः ॥ बलान्यपि भूयिष्ठो विशे
नैज्ञस्य ख्याति कर्हिचित् ॥ १७ ॥ बलवेधधरो गत्वा तेजे चृतेवृकोदरः ॥ इनिष्पत्तिनसंदेहो हृदस्ये तव सांनिध्यो ॥ १८ ॥ निमित्तं परमी
शस्य विश्वसर्गनिरोधयोः ॥ हिरण्यगर्भः सर्वस्यका लस्पारूपिनस्तव ॥ १९ ॥ श्रीगणेशाय नमः श्रीकृष्णाय नमः श्रीरामः

मिति वेदांतशास्त्र ॥ हरस्य इति तत्राह हंसस्य इति ताच्छानः दो हिरण्यमयुतो मां जितव्यानि त्यर्थः ॥ १६ ॥ अन्यत्र सोमसेनमेव कुडायनिपुंजी
त ॥ कृतत्कोनेद्वरण्यानि ति ॥ तत्रास्य ॥ ब्राह्मणं इति तत्र स्याख्याति नेत्रिराकर्षतिमिदेत ॥ हंद युद्धं यावत्तात् ॥ तथापि समबलत्वात्सान्यम
युस्या दत्तप्राप्त ॥ तवसान्निध्यादिति ॥ १८ ॥ तन्वत्किंचित्कुर्वतो मम सान्निध्याति स्याद्वत आह ॥ निमित्तमिति ॥ प्रथमसर्गः ॥ यथा तवारूप
स्य कालात्मनो विश्वसर्गनिमित्तं केवलो हिरण्यगर्भः तथा सर्वस्य तन्निरोधे तथा बलमेव सान्निध्यमात्रेणाहं ता भीमो निमित्त
मात्रमिति ॥ १९ ॥ श्रीकृष्णः

गणेन

भा०द०उ०

६० सस्वजेपरिरेभे २५ २६, रमायाअमलंनिर्दोषमालयंविस्मृतोलोकविभ्रमोलोकव्यवहारोयेनसः २७ २८

गीतवादित्रघोषेणब्रह्मघोषेणभूयसा अभ्ययात्सहृषीकेशंप्राणाःप्राणमिवादृताः २५ दृष्ट्वाविक्लि
न्नहृदयःकृष्णंस्नेहेनपाण्डवः चिराद्दृष्टंप्रियतमंसस्वजेथपुनःपुनः २६ दोर्भ्यांपरिष्वज्यरमामलाल
यंमुकुन्दगात्रंनृपतिर्हताशुभः लेभेपरांनिर्वृतिमश्रुलोचनोहृष्यत्तनुर्विस्मृतलोकविभ्रमः २७
तंमातुलेयंपरिरभ्यनिर्वृतोभीमःस्मयन्प्रेमजलाकुलेन्द्रियः यमौकिरीटीचसुहृत्तमंमुदाप्रवृद्धबाष्पाः
परिरेभिरेच्युतम् २८ अर्जुनेनपरिष्वक्तोयमाभ्यामभिवादितः ब्राह्मणेभ्योनमस्कृत्यवृद्धेभ्यश्चयथार्ह
तः २९ मानिनोमानयामासकुरुसृंजयकैकयान् सूतमागधगन्धर्वावन्दिनश्चोपमन्त्रिणः ३०

अर्जुनेनसमवयस्त्वात्परिष्वक्तः एवकेवलंपादेनमस्कुर्वन्नर्जुनंकृष्णेनभुजाभ्यांधृतइतिभावः यमाभ्यां
त्वभिवादितश्चेति २९ ३०

६०

नरोष्ट्रादिभिर्यानैः॥ अश्वतरीगर्दभ्यौ अश्वाजाला॥ ध्वनः शकटम्॥ करेणु गत्वी॥ परिजनयोषितो वारयोषितश्च क-
ठकुट्यः॥ सुगमी ... निर्मितलीरुहा॥ वस्त्रचलाम्बराम्रोपस्कराः॥ कुम्भादिकूपायासाश्च॥ ध्वधियुज्यवलीवर्द्दीदि-
षु तान् उपस्करान्कृत्वा सन्नह्य॥ १७॥ रवैर्मुभिश्च निर्ज्जितो विवाद्यभो॥ कथंभूतं तुमुलरवं आकुलस्वनं इन्द्रभिनेत्तिचि-
ड्.लैस्ते भ्रमी भतम॥ १८॥ मुनिर्नारदो विहायसा यया वितेपोथः॥ मानैष्ठ्यैनिवद्धत्ववराज्ञाभिप्रायेण॥ १९॥ प्रत्यद्द

नरोष्ट्रगोमहिषखरवाश्वतर्यनः करेणुभिः परिजनवारयोषितः॥ स्वलंकृताः कटकुटिकंबलाम्बराद्यु-
पस्करायपुरधियुज्यसर्वतः॥ १७॥ बलं बृहद्ध्वजपटछत्रचामरैर्वरायुधाभरणकिरीटवर्मभिः॥ दिवांशुभि-
स्तुमुलरवं बभौ रवेर्यथार्णवः क्षुभिततिमिङ्गिलोर्मिभिः॥ १८॥ अथो मुनिर्यदुपतिना सभाजितः प्रणम्य तं
हृदि विदधद्विहायसा॥ निशम्य तद्व्यवसितमाहृतार्हणो मुकुन्दसंदर्शननिर्वृतेन्द्रियः॥ १९॥ राजदूतमुवाचेदं
भगवान्प्रीणयन्गिरा॥ मा भैष्ट दूत भद्रं वो घातयिष्यामि मागधम्॥ २०॥ इत्युक्तः प्रस्थितो दूतो यथावदवदन्नृ- ५८
पान्॥ तेऽपि संदर्शनं शौरेः प्रत्यैक्षन्यन्मुमुक्षवः॥ २१॥ आनर्तसौवीरमरूंस्तीर्त्वा विनशनं हरिः॥ गिरीन्नदीरती-
याय पुरग्रामव्रजाकरान्॥ २२॥ ततो दृषद्वतीं तीर्त्वा मुकुन्दोऽथ सरस्वतीम्॥ पंचालान्सह मत्स्यांश्च शक्रप्रस्थ-
मथागमत्॥ २३॥ तमुपागतमाकर्ण्य प्रीतो दुर्दर्शनं नृणाम्॥ अजातशत्रुर्निरगात्सोपाध्यायः सुहृद्वृतः॥ २४॥

न प्रत्यैक्षन्त यत् यस्मान्मुमुक्षवः॥ २०॥ आनर्त्तादयो मार्ज्जय देशाः॥ नीवा॥ अतिक्रम्य विनशनं कुरुक्षेत्रं अती-
याय॥ अतिक्रम्य ययौ विति॥ २१॥ शक्रप्रस्थं इन्द्रप्रस्थम्॥ २३॥ प्राणा इन्द्रियाणि प्राणं मुख्यप्राणमिव॥ २५॥ श्रीराम

भा० द० उ०
६१

अभ्युपेतः अभिगमनेन सत्कृतः ॥ ३८ ॥ सस्नुषा द्रौपदी सहिता ॥ ३९ ॥ कृत्यं प्रकारविशेषं प्रमोदेनोपहतो विस्मृतः ४० गुरुस्त्री-
णां च कृष्णया च द्रौपद्या भगिन्या सुभद्रया ॥ ४१ ॥ आनर्च अर्चितवती ॥ ४२ ॥ अन्याः स्त्रियः कृष्णपत्न्योऽभ्यागताः ताश्चापि अत्यहं
नवं नवं यथा भवति तथा सुखं निवासयामास ॥ ४४ ॥ कथं भूतं यः प्रमाणितं फाल्गुनेन संयुक्तः अतएव तत्सहायेन ।

ततः पुरजनैः प्रीत्या मुकुन्दः फुल्ललोचनैः ॥ ससंभ्रमैरभ्युपेतः प्राविशद्राजमंदिरं ॥ ३८ ॥ पृथा विलोक्य भ्रात्रेयं
कृष्णं त्रिभुवनेश्वरं ॥ प्रीतात्मोत्थाय पर्यंकात्सस्नुषा परिषस्वजे ॥ ३९ ॥ गोविंदं गृहमानीय देवदेवेशमादृतः ॥ पू-
जायां नाविदत्कृत्यं प्रमोदोपहतो नृपः ॥ ४० ॥ पितृष्वसुर्गुरुस्त्रीणां कृष्णश्चक्रेऽभिवादनं ॥ स्वयं च कृष्णया राजन्भगि-
न्या चाभिवंदितः ॥ ४१ ॥ श्वश्र्वा संचोदिता कृष्णा कृष्णपत्नीश्च सर्वशः ॥ आनर्च रुक्मिणीं सत्यां भद्रां जांबवतीं तथा ॥ ४-
२ कालिंदीं मित्रविंदां च शैब्यां नाग्नजितीं सतीं ॥ अन्याश्चाभ्यागता यास्तु वासःस्रग्मंडनादिभिः ॥ ४३ ॥ सुखं नि-
वासयामास धर्मराजो जनार्दनं ॥ ससैन्यं सानुगामात्यं सभार्यं च नवं नवं ॥ ४४ ॥ तर्पयित्वा खांडवेन वह्निं फा-
ल्गुनसंयुतः ॥ मोचयित्वा मयं येन राज्ञे दिव्या सभा कृता ॥ ४५ ॥ उवास कतिचिन्मासान्राज्ञः प्रियचिकीर्षया ॥
विहरन्रथमारुह्य फाल्गुनेन भटैर्वृतः ॥ ४६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते दशमे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥

खांडवेन वह्निं तर्पयित्वा तत्र च मयं मोचयित्वा तं मयं प्रत्युपयुधिष्ठिराय दिव्या सभा कृता तं श्रीजनार्दनं अनेन राज्ञः कृतो-
पकारानुस्मरणं दिव्यत्वात् सभायायाय भ्रामनोरथं सर्वावकाशसंपादनं च दर्शितं ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति दशमे एकसप्ततितमोऽध्यायः
७१

६१

३१ चित्रध्वजादिभिर्विराजमानं ३२ प्रतिसद्मनदीसैरीपैर्वलिभिः पुष्पादिभक्तैरेभ्यस्तुष्टं जालेभ्यो गवाक्षेभ्यो निर्गतैर्धूपैरुच्चिरं
विलसत्पताका यस्मिन् तत् मूर्द्धन्याः मूर्द्धि भावाः हेमकलसा येषां तैरजतमयानि रूप्यमयानि रुरूणि स्थूलानि शृंगाणि
कलशाधस्तनभूमिका येषां तैर्नवैर्जुष्टं कुरुराजस्य धाम पुरं ददर्श ३३ नराणां लोचनानि तेषां पानस्य सारः रवीन्द्रण स्पपात्रं

मृदंगशंखपटहवीणापणवगोमुखैः । ज्ञातलक्ष्मारविंदास्तं तुष्टुवुर्नर्तुजेगुः ॥२०॥ एवं स सुहृद्भिः पर्यस्तपुष्पश्रो
कर्णिकाभूमिः । संस्तूयमानो नागवान् विवेश खं कुन्तेपुरं ॥२१॥ संसिक्तवर्त्मकरिणां मदगन्धतोयैश्चित्रध्वजैः कनक
तोरणपूर्णकुंभैः । मृष्टात्मभिर्नवदुकूलविभूषणस्रग्गंधैर्नृभिर्युवतिभिश्च विराजमानं ॥३२॥ उद्दीप्तदीपवलिभिः
प्रतिसद्मजालनिर्यातधूपरुचिरं विलसत्पताकं । मूर्द्धन्यहेमकलसैरजतोरुशृंगैर्जुष्टं ददर्श भवनैः कुरुराजधा
म ॥३३॥ प्राप्तं निशम्य नरलोचनपानपात्रमौत्सुक्यविश्लथितकेशदुकूलबन्धाः । सद्यो विसृज्य गृहकर्म पतींश्च तल्पे
द्रष्टुं ययुर्युवतयः स्म नरेन्द्रमार्गे ॥३४॥ तस्मिन्सुसंकुलइभाश्वरथद्विपद्भिः कृष्णं सभार्यमुपलभ्य गृहाधिरूढाः । नार्यो विकी
र्य कुसुमैर्मनसोपगुह्य स्वागतं विदधुरुत्स्मयवीक्षितेन ॥३५॥ ऊचुः स्त्रियः पथि निरीक्ष्य मुकुन्दपत्नीस्तारा यथोडुप
सहाः किमकार्यमूभिः । यच्चक्षुषां पुरुषमौलिरुदारहाससलीलावलोककलयोत्सवमातनोति ॥३६॥ तत्रतत्रोपसंगम्य पौ
राः मंगलपाणयः । चक्रुः सपर्यां कृष्णाय श्रेणीमुख्या हतैनसः ॥३७॥

विपर्ययं किं पुनर्नारीणामित्यर्थः ३४ सुहृत्स्वागतं तत्प्रश्नादिकं प्रियं उत्स्मयवीक्षितेनैव विदधुः ३५ उडुपसहाः चंद्रसहचराः
इत्यर्थः अमूभिः किं पुण्यमकारि ३६ श्रेण्यः एकशिल्पोपजीविनां संघास्तेषु मुख्याश्च ३७॥ ॥ ॥

गा०१०३० नतु रागादिरहितेमयिकथमिदं वैषम्यं स्यात्तत्राह नेतिद्वः परइति नेद्रमतिस्तव नस्यादेव कुतः ब्रह्मणो निरुपाधेः किंच सर्वस्या
६२ त्मनः अतः समदृशः किंच स्वसुखानुभूतेः अतो रागाद्यभावादितिभावः तथापि संसेवमानानामेव त्वत्प्रसादो नान्येषां तत्रापि सेवानुरू
पमुदयः फलं न तत्र विपर्ययो न्यूनाधिकः यथा कल्पद्रुमस्य रागादिरहितस्यापि संसेवकस्यैव फलजनकत्वेनान्येषु ६ सत्यमज्ञाना
मेवकैवल्यादिनान्येषामित्यनुमोदमानआह सम्यगिति ज्ञानुकर्षेनेतिसंबोधयन् सर्वराजविजययज्ञं किं संचारयति अनुम
नब्रह्मणः स्वपरभेदमतिस्तव स्यात्सर्वात्मनः समदृशः स्वसुखानुभूतेः। संसेवतांसुरतरोरिवतेप्रसादः सेवा
नुरूपमुदयो न विपर्ययोत्र॥६॥श्रीभगवानुवाच॥ सम्यग्व्यवसितं राजन्भवता शत्रुकर्शन॥ कल्याणी ये
न ते कीर्तिर्लोकाननु भविष्यति॥७॥ ऋषीणां पितृदेवानां सुहृदामपि नः प्रभो॥ सर्वेषामपि भूतानामीप्सितः क्र
तुराडयं॥८॥ विजित्य नृपतीन्सर्वान्कृत्वा च जगतीं वशे॥ संभृत्य सर्वसंभारानाहरस्व महाक्रतुं॥९॥ एते ते भ्रात
रो राजँल्लोकपालांशसंभवाः॥ जितोस्म्यात्मवता तेहं दुर्ज[illegible] योऽकृतात्मभिः॥१०॥ न कश्चिन्मत्परं लोके
तेजसा यशसा श्रिया॥ विभूतिभिर्वाभिभवेद्देवोपि किमु पार्थिवः॥११॥
[illegible]भविष्यति इत्यत्र सर्वलोकव्याप्ता न विष्यतीत्यर्थः ७८ किंच न मयान्येन वा संपादनीयं त्वं तु सुकरएव राजसूय इत्याह विजि
त्येति जगतीं सर्वां पृथिवीं संभारान्यज्ञोपस्करान्संभृत्य संपाद्य आहरस्व आहर अनुतिष्ठेत्यर्थः ९ ननु नृपतिविजयादिकथं सकास
त्तत्राह एत इति किंच आत्मवता जितेंद्रियेण त्वया अहं वशं जितोस्मि वशीकृतोस्मि अकृतात्मभिः अजितेंद्रियैः १० आस्तां तावद्देवभूतस
त्तवपरैरनभिभवनीयता अकिंचनमपि मत्परं कोपि नाभिसवितुं प्रभवतीत्याह न कश्चिदिति तेजसा प्रभावेन विभूतिभिः सैन्यादिसमृद्धिभिः॥११ ६२

ततोऽद्विसप्ततितमे राज्ञा कार्ये निवेदिते दुर्जयमागधं बुधा भीमेन घातयद्धरिः आस्थित आसनमिति शेषः २ अथ राजामेवेति
यत्सुसन्नः कृत्स्नं करोति न स दस्युः कश्चिदपि कर्तुं समर्थ इति निश्चित्य सर्वे नैव तान् अनाहत कृत्स्नं तु वा वेत्यर्थः आ नाष्प
वो नो कृत्स्नं न क्व वत्सले स्वं सेवाध्य २ विजृंतिः अग्रान् ३ एषः चक्रवर्त्तिनो मनोरथः कथं तया क्रियत इति चेत् अत
आह त्वत्पादुके इति परिये चरंतीति यच्छ एव वधानमार्गं ये परिचरंति दिन ध्यायंति मनसा अनद्रस्य नरानेनाशकेर

एकदा तु सभामध्ये आस्थितो मुनिभिर्वृतः ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैः वैश्यैः भ्रातृभिश्च युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ आचार्यैः कुलवृद्धैश्च ज्ञातिसंबंधबांधवैः ॥ अथ एतान् एव चैतेषां आनाष्परमुवाच ह ॥ २ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ क्रतुराजो न मे गोविंद राजसूयेन पावनीः ॥ यदि विजृंति नैव तस्तत्सपारयनः प्रभो ॥ ३ ॥ त्वत्पादुके अविरतं परिये चरंति ॥ ध्यायंत्यभद्रनशन शुचयो गृणंति ॥ विंदंति ते कमलनाभ भवापवर्गमाशासते यदि त आशिष ईश नान्ये ॥ ४ ॥ तद्देवदेव भगवत् अश्वरणारविंदसेवानुभावमिह पश्यतु लोक एषः ॥ ये त्वां भजंति न भजंत्युत वोभयेषां निष्ठां प्रदर्शय विभो कुरुसृंजयानां ॥ ५ ॥

णंति वा चाते न वस्माप वर्गमोक्षं विंदंति यद्यपि आशासते तर्हि आशिषो पि त एव विंदंति नान्ये चक्रवर्त्तिनोपि ४ भगवतो भक्ता
पक्षपातमाविष्कारयन्नाह तद्देवदेवेति तत्स्मात् पश्यतु सा तात् एवं निश्चितो पि येकर्माद्धिप्रधानाः केचित्कुरुसृंजया
: भागवद्भक्तिं न बहु मन्यंते तेषां मोहनि वृत्तये ये त्वां भजंति तेषां अभजतां येषां निष्ठां स्थितिं प्रदर्शय ५

भा०८०२०
६३

किंबहुनार्थिने धीरेण युक्त्वा हरिश्चन्द्रस्तस्मात् पिनद्धं वनीयाद्दत्वा स्त्रायेनाऽपि योनित्येनेति नाचिनोति न संपादयति स वाच्यः सनिंद्यः २० विश्वा
मित्राय ऋणाय हरिश्चन्द्रो नार्यात्मजादि सर्वं विक्रीय स्वयं चांडालतां प्राप्तोप्यनिर्विण्णः सहायोध्यावासिभिर्जनैः स्वर्गं गतः रंतिदेवः स
कुटुंबोष्टचत्वारिंशद्दिनान्यलब्धोदकोपि कथंचिल्लब्धान्नोदकाद्यर्थिभ्यो दत्वा ब्रह्मलोकं गतः उंछवृत्तिः मुद्गलः षण्मासं संसीदत्कुटुंबो
प्यातिथ्यदानेन ब्रह्मलोकं गतः शिबिः शरणागतकपोतरक्षणाय स्वमांसं दत्वा नायदत्वा दिवं गतः बलिः सर्वस्वं ब्राह्मणवेषधारिणे हरये

63

योनित्येन नश्वरीरेण सत्तां गेयं यशो ध्रुवं ॥ नाचिनोति स्वयं कल्पः स वाच्यः शोच्यः एव सः ॥२०॥ हरिश्चन्द्रो रंतिदेव उंछवृ
त्तिः शिबिर्बलिः ॥ व्याधः कपोतो बहवो ह्यध्रुवेण ध्रुवं गताः ॥२१॥ श्रीशुक उवाच ॥ भर्त्तैरा हृति मिस्तास्तुभ्र कोष्ठेज्यांहते
रपि ॥ राजन्यवंशजं विज्ञाय दृष्टपूर्वान् चिंतयत् ॥२२॥ राजन्यवंध्य वोह्येते ब्रह्मलिंगा निविष्कृतः ॥ इत्यामिसिज्जितं ते स
आत्मानमपि दुस्त्यजं ॥२३॥ बलेर्नु श्रूयते कीर्तिर्वितताद्विगकल्मषा ॥ ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्यापि विप्रव्याजेन विष्णु
ना ॥२४॥ श्रियं जिहीर्षतेंद्रस्य विष्णवे द्विजरूपिणे ॥ जानन्नपि महीं प्रादात्वार्यमाणोपि दैत्यराट् ॥२५॥

दत्वा तमेवात्मसाच्चकार कपोतश्चातिथये व्याधाय कपोत्या सहात्ममांसं दत्वा विमानेन दिवं गतः व्याधस्तयोः सत्त्वं वीक्ष्य स्वयमतिनिर्वि
ण्णो महारण्ये वनाग्निना दग्धदेहो निःकल्मषो दिवमारुरोह एवमन्येपि बहवोऽध्रुवेण शरीरेण ध्रुवं लोकं गता इति २१ ज्याहतेः
ज्याघातकिणांकितैः दृष्टपूर्वान् ... नीस्त्वयं वराशिषु २२ २३ इंद्रस्य श्रियं जिहीर्षता विप्रव्याजेन विष्णुना भ्रंशितस्यापि बलेर्नु भ्रंशो
मतिपाठे न श्रूयते किमपि श्रूयत इति २... नेविष्णवे इति श्रुक्रेन वार्यमाणोपि अत एव विष्णुरिति जानन्नपि २५ ६३

अयं कृत्ययुक्तवान् विष्णोस्तेजस
संस्थेन संबंधः १३ कथं भ्रातायर
ब्रहद्रथसुतो जरासंधः १७ गृहे

र तेजोपबृंहितानिति संधिरार्षः १३ नकुलादीनां मत्स्यादिभिः सहायैः यथा
४ आहोपायं हरिः श्रीकृष्णः १५ ब्रह्मलिंगधराः ब्राह्मणलिंगधारिणः यतः या
समयाचेरन् याचितवंतः १७ १८ नन्विदं कामयामह इति विशेषो निर्दिष्टस्तत्

॥श्रीशुक उवाच॥ निशम्य भगवद्गीतं प्रीतः फुल्लमुखांबुजः॥ भ्रातॄन् दिग्विजयेऽयुंक्त विष्णुतेजोपबृंहितान् १३ सह
देवं दक्षिणस्यामादिशत्सह सृंजयैः दिशि प्रतीच्यां नकुलमुदीच्यां सव्यसाचिनं॥१४॥ प्राच्यां वृकोदरं मत्स्यैः केकयैः
सह मद्रकैः॥१५॥ ते विजित्य नृपान् वीरा आजह्रुर्दिग्भ्य ओजसा॥ अजातशत्रवे भूरि द्रविणं नृप यक्ष्यते॥१६॥ श्रुत्वाजितं जरा
संधं नृपतेर्ध्यायतो हरिः॥ आहोपायं तमेवाद्य उद्धवो यमुवाच ह॥१५॥ भीमसेनोऽर्जुनः कृष्णो ब्रह्मलिंगधरास्त्रयः॥ जग्मुर्गिरिव्र
जं तात बृहद्रथसुतो यतः॥१७॥ ते गत्वातिथ्यवेलायां गृहेषु गृहमेधिनं॥ ब्रह्मण्यं समयाचेरन् राजन्या ब्रह्मलिंगिनः॥१८॥ राजन्विद्ध्य
तिथीन् प्राप्तानर्थिनो दूरमागतान्॥ तन्नः प्रयच्छ भद्रं ते यद्वयं कामयामहे॥१९॥ किं दुर्मर्षं तितिक्षूणां किमकार्यमसाधुभिः॥ किं न
देयं वदान्यानां कः परः समदर्शिनां॥२०॥

अन्यथा यस्य पुत्रादेर्वियोगो दुःसहः स कथं देयः तथा राजमंडलं किरीटाद्यदेयं यत् तत्राभिक्षुः कथं देयं तथातिरम्यं रत्नाभरणा
दि पुत्रादियोपि कथं परस्मै देयमिति चेत्तत्राह किं दुर्मर्षमित्यादि अत्र दृष्टांततले नार्थांतरमाह किमकार्यमिति तथा ऽसाधुना मका
र्यमिति यथा ऽसाधूनामकार्यं नास्ति तथा तितिक्षूणां दुर्मर्षं दुःसहं नास्ति वदान्यानामनुदारणमदेयं नास्ति समदर्शिनां परश्च नास्ति अतः
किं विशेषनिर्देशेनेत्यर्थः २०

अस्य कार्यो रीत्युपेत्य रीमम्नुपृथयोस्तयोर्द्विरदयोर्गजयोर्ऽर्कशाखामांसमम्बुध्वतोस्तेय यथा चूर्णीभवतस्तद्वत् ३७ अपीष्टां चूर्णीवक्र
तुः ३७ विंशाक्षमासः बलं सत्वं तेजः प्रभावः समानि तानि ययोस्तयोः ३९ ४१ अमसकलरूपामृतिपुनःशाकलीभाव इति विद्वान् ज्ञानन्
जरामामराज्ञसीनत् कृत आश्चिंतयत् कथमसौ शाकलीभवेदिति ४२ विटपं शाखां करेणाविटपं गृहीत्वाह स्निग्ध मस्य यथाहं विटपं

ते वैरा रैत्तु जलवेन निपात्यमानेऽश्मोन्पतौ शाकरिपादकरोरुजैर्नन ॥ चूर्णीवभूवतुरुपेत्य यथार्कशाखे संयुध्यतोर्द्विर
दयोरिव रीप्रमन्योः ॥ ३७ ॥ इत्थं तयोः प्रहृतयोः गरयोर्नवीरौ कुक्षौ समुष्टि निरयप्रसृतैरपिष्टौ ॥ शाश्वत्तयोः प्रहृतेर्गजयोरिवा
सीन्निर्घात वज्रपरुषस्त्वलताडनोत्थः ॥ ३८ ॥ नयोरेवं प्रहरतोः समसित्वाबलौजसोः ॥ निर्विशेष मभूद्युद्धमक्षीणजवयोर्नृप ॥ ३९ ॥
एवं तयोर्महाराजयुध्यतोः शरविंशतिः ॥ दिनानि निरीतानस्तु हृदन्निशि तिष्ठतोः ॥ ४० ॥ एकदा मातुलेयं वै प्राह राजन्वृकोदरः ॥
नशक्तोऽहं जरासंधं निर्जेतुं युधि माधव ॥ ४१ ॥ राज्ञो जन्ममृती विद्वान् जीवितं च जराकृतं ॥ पार्थमाप्याययस्त्वेनं तेजसा चिंत
यद्धरिः ॥ ४१ ॥ संचिंत्यारिवधोपायं भीमस्यामोघदर्शनः ॥ दर्शयामास विटपं पाटयन्निव संज्ञया ॥ ४२ ॥ तद्विज्ञाय महासत्वो भी
मः प्रहरतां वरः ॥ गृहीत्वा पादयोः शत्रुं पातयामास भूतले ॥ ४३ ॥ एकं पादं पदाक्रम्य दोर्भ्यामन्यं प्रगृह्य सः ॥ गुदतः पाटयाम
स शाखामिव महागजः ॥ ४४ ॥ एकपादोरुवृषणकटिपृष्ठस्तनांसके ॥ एकबाह्वक्षिभ्रूकर्णे शकले ददृशुः प्रजाः ॥ ४५ ॥ हाहा
कारो महानासीन्निहते मगधेश्वरे ॥ पूजयामासतुर्भीमं परिरभ्य जयाच्युतौ ॥ ४६ ॥ परिरब्धस्तु कृष्णेन विरुज्ञाप्य वृकोदरः ॥ ४६ ॥ सहे
दवं तत्तनयं भगवान्भूतभावनः ॥ अभ्यषिंचदमेयात्मा मगधानां पतिं प्रभुः ॥ मोचयामास राजन्यान् संरुद्धा मागधेन ये ॥ ४८ ॥ इति दि
रदरामस्कंधे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

२

पाटयामित यावत्समेनं विपाटयेति संज्ञया शंके तेन स्थिरवधोपायं दर्शयामासेत्यर्थः ४३ ४४ एकैकपादादिर्ययोस्ते शकले ४५ ४६
४७ दुर्ज्ञातावारस्येहतः नरान्मुक्तिरिवैजाबलेनोति दर्शयन्नाह सहदेवमिति ४८ ॥ इति द्विरदरामस्कंधे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥

64

पतमानेन पतता क्षत्रबंधुना देहेन ब्राह्मणार्थाय विपुलं यशो नेहता नेहमानेन असंपादयता को न्वर्थः न कोपीत्यर्थः २६ एवं निश्चित्य आह हे विप्रा इति २७ २८ राजन्यतामेव प्रपंचयति असाविति २९ ३० यतो मद्भिया समुद्रं शरणं गतः ३१ वयसाप्यतुल्यः नातिसत्वः अनतिबलश्च न च देहेन मया समः अतो अर्जुनो योद्धा न भवेत् भीमस्तु भवेत् यतो मम तुल्यबलः ३२ प्रादाय दत्वेत्यर्थः स

जीवता ब्राह्मणार्थाय को न्वर्थः क्षत्रबंधुना ॥ देहेन पतमानेन नेहता विपुलं यशः ॥ २६ ॥ इत्युदारमतिः प्राह कृष्णार्जुनवृकोदरान् ॥ हे विप्रा व्रियतां कामो ददाम्यात्मशिरोपि वः ॥ २७ ॥ किं देवा वीतां धर्वा किन्नरोरगराक्षसाः ईदृशं ब्राह्मणो तेजो नदृष्टं मया श्रुतं ॥ न विप्राणां मया दृष्टं धनुर्ज्याचिन्हितं भुजं ॥ इति श्रुत्वाह भगवान्प्रहस्य मगधाधिपं ॥ श्रीभगवानोवाच ॥ युद्धं नो देहि राजेंद्र द्वंद्वसो यदि मन्यसे ॥ युद्धार्थिनो वयं प्राप्ताः राजन्या नान्यकांक्षिणः ॥ २८ ॥ असौ वृकोदरः पार्थस्तस्य भ्राता र्जुनो ह्ययं ॥ अनयोर्मातुलेयं मां कृष्णं जानीहि ते रिपुं ॥ २९ ॥ एवमावेदितो राजा जहासोच्चैः स्म मागधः ॥ आह चामर्षितो मंदा युद्धं तर्हि ददामि वः ॥ ३० ॥ न त्वया भीरुणा योत्स्ये युधि विक्लवचेतसा ॥ मथुरां स्वपुरीं त्यक्त्वा समुद्रं शरणं गतः ॥ ३१ ॥ अयं तु वयसातुल्यो नातिसत्वो न मे समः ॥ अर्जुनो न भवेद्योद्धा भीमस्तुल्यबलो मम ॥ ३२ ॥ इत्युक्त्वा भीमसेनाय प्रादाय महतीं गदां ॥ द्वितीयां स्वयमादाय निर्जगाम पुराद्बहिः ॥ ३३ ॥ ततः समेखले वीरौ संयुक्तावितरेतरौ ॥ जघ्नतुर्वज्रकल्पाभ्यां गदाभ्यां रणदुर्मदौ ॥ ३४ ॥ मंडलानि विचित्राणि सव्यं दक्षिणमेव च ॥ चरतोः शुशुभे युद्धं नटयोरिव रंगिणोः ॥ ३५ ॥ ततश्चटचटाशब्दो वज्रनिष्पेषसन्निभः ॥ गदयोः क्षिप्तयो राजन् दंतयोरिव दंतिनोः ॥ ३६ ॥

मेखले युद्धांगणे ३४ मंडलानि गदायुद्धातिभेदान् सव्यं दक्षिणं च यथा भवति तथा रंगिणोः रंगगतयोः नटयोरिवेति निर्भयत्वेनोपमा ३५ चटचटेति गदयोः परस्पराघातजशब्दानुकरणं वज्रस्य निःष्पेषः पातः तत्सदृशः क्षिप्तयोः दंतिनोर्दंताघातशब्द इव शुशुभे २६ ३६

शां०श०टी०
६५

एतदेवव्यतिरेकेणोपपादयति राज्यैश्वर्येति राज्यैश्वर्यात् मम हस्तेनोनष्टं चंचल्त्वेन नित्या अचला अस्य संपदो मन्यते यद्वा अनित्याः सती :
अचलाचा स्वांतीमेन्यते १० किंच अवस्तु सद्वस्तुतयापश्यतीत्याह मृगतृष्णामिति वैकारिकी सृष्ट्यादिविकारापन्ना अयुक्ताः अवि
वेकिनः ११ राज्यस्य योगवियोगयोरनर्थार्थावहत्वमस्मास्वेव दृष्टमित्याह : बयमिति हा मां श्रीमदेन नष्टा दृष्टिर्येषां ते अस्याः पृथि
व्याः इतरेतरस्पृधः परस्परं स्पर्द्धमाना पुरः पुरतः लामस्तु मनविगणय्य पुरोये दुर्मेदा वयं १२ हे कष्टं तत एव वयमद्य विनष्टदर्पास्ते च

म

65

राज्यैश्वर्यमदेन नष्टान ज्ञेयो विद्विन्नेन्द्रपः ॥ त्वन्मायया मोहितो नित्यामुन्यंते संपदोचलाः ॥१०॥ मृगतृष्णां यथा बाला म
न्यंते उदकाशया । एवं वैकारिकी मायामयुक्ता वस्तुचक्षते ॥११॥ वयं पुरा श्रीमदनष्टदृष्ट्यो जिगीषयास्या इतरेतर
स्पृधः । घ्नतः प्रजाः स्वा अतिनिर्घृणाः प्रभो मृत्युं पुरस्त्वाविगणय्य दुर्मदाः ॥१२॥ त एव कष्टाद्य गभीररंहसा दुर
न्तवीर्येण विचालिताः श्रियाः । कालेन तन्वा भवतोनुकंपया विनष्टदर्पाश्चरणौ स्मरामते ॥१३॥ अथो न राज्यं मृग
तृष्णरूपितं देहेन शश्वत्पततारुजां भुवा ॥ उपासितव्यं स्पृहयामहे विभो क्रियाफलं प्रेत्य च कर्णरोचनं ॥१४॥

रणौ स्मरामस्तर्हि मा स्मरा महे कथं भूताः जवतस्तन्वा मूर्त्या कालेन श्रियो विचालिता: विभ्रंशिताः अतो राज्यच्युतिर्न वस्तुग्रहणे वेतसर्थः १३
अत एव अथो अनंतरं मृगतृष्णसदृशं राज्यं शश्वत्पतता प्रतीक्षणं क्षीयमाणेन तथा रुजां रोगाणां भुवा जन्मक्षेत्रेण देहेन उपासितव्यं सेव्यं न स्पृहा
महे प्रेत्य परलोके च क्रियाफलं स्वर्गादि भोगं उपासितव्यं न स्पृहामहे कथं भूतं कर्णयोः रोचनं रुचिजनकमात्रं तत्रगतसस्पृहा घनयामेन श्रुत्वा

ततस्त्रिसप्ततितमे मोचयित्वा नृपान्हरिः राजार्हभोगैः स्वान्देशान्प्रस्थाप्य पुनरागमत् १ अस्तु नद्धरासंधवधात् बुद्ध नृपतीन्
विमोक्षपकृपया कृष्णो निजरूपमदर्शयत् ये निर्जिता जरासंधेन निरुद्धाः गिरिद्रोण्यां ततो ते निर्गताः संतो घनश्यामं ददृशुरित्युत्तरे
णान्वयः १ क्षुधा क्षामाः कृशाः संरोधेन परिकर्शिताः क्लेशिता २ ४ भ्राजत् भ्राजमानो वरमणिः कौस्तुभो यस्यां ग्रीवायां तां निवी

॥ श्रीशुक उवाच ॥ अयुते द्वे शतान्यष्टौ नीलया युधि निर्जिताः ॥ ते निर्गता गिरिद्रोण्यां मलिना मलवाससः ॥ १ ॥ क्षु
त्क्षामाः शुष्कवदनाः संरोधपरिकर्शिताः ॥ ददृशुस्ते घनश्यामं पीतकौशेयवाससं ॥ २ ॥ श्रीवत्सांकं चतुर्बाहुं पद्म
गर्भारुणेक्षणं ॥ चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुंडलं ॥ ३ ॥ पद्महस्तं गदाशंखरथांगैरुपलक्षितं ॥ किरीटहारकटक
टिसूत्रांगदांचितम् ॥ ४ ॥ भ्राजद्वरमणिग्रीवं निवीतं वनमालया ॥ पिबंत इव चक्षुर्भ्यां लिहंत इव जिह्वया ॥ ५ ॥ जिघ्रं
त इव नासाभ्यां रंभंत इव बाहुभिः ॥ प्रणेमुर्हतपाप्मानो मूर्द्धभिः पादयोर्हरेः ॥ ६ ॥ कृष्णसंदर्शनाह्लादध्वस्तसंरोधन
क्लमाः ॥ प्रशशंसुर्हृषीकेशं गीर्भिः प्रांजलयो नृपाः ॥ राजान ऊचुः ॥ नमस्ते देवदेवेश प्रपन्नार्तिहराव्यय ॥ प्रपन्नान्
पाहि नः कृष्ण निर्विण्णान्घोरसंसृतेः ॥ ८ ॥ नैनं नाथानुसूयामो मागधं मधुसूदन ॥ अनुग्रहो यद्भवतो राज्ञां राज्यच्युतिर्विभो
॥ ९ ॥

तं कंठलंबितया आसं पिबंत इवेत्यादीनां हरेः पादयोः प्रणेमुरित्युत्तरेणान्वयः ५ रंभंतः परिरंभमाणा इव ६ श्रीकृष्णदर्शनाह्ला
देन ध्वस्तसंरोधनक्लमो येषां ते ७ संरोधोद्भवितान् अस्मान् घोरायाः संसृतेः रक्षिपाहि मोचय ८ ननु मे तो जरासंधात्सूया विष्टा इहामुत्र
भोगप्रकाशकं कथं संसृतेर्मोचनीयाः इत्याशंक्य संप्रति न वयं तथा भूता इत्याहुः नैनमिति द्वाभ्यां हे नाथ वयं एनं नानुसूयामः अन्वनुद्वेषं हृष्या
नपकरणमः कृत इत्यत आहुः अनुग्रह इति यतः यस्मात् ९

ॐ मांब्रह्मयास्यथ २३ स्त्रियश्चतेषांमज्जनकर्मणिअभ्यंगस्नानादौन्ययुंक्त २४ २५ सुस्नातान्सम्यगलंकृतान्भोगैश्चयुक्तान्वरेणान्नेनभो
भा० द० जयित्वापुनस्तेषांसपर्यांसहदेवेनकारयामास २६ ग्रहाश्चंद्रादयोयथा २७ प्रीणय्यआनंदयित्वा २८ २९ जगदुःऊचुः ३० ३१ खांडव

७ उदासीनाश्चदेहादावात्मारामाधृतव्रताः मय्यावेश्यमनःसम्यङ्मामंतेब्रह्मयास्यथ २३ श्रीशुकउवाच इत्यादिश्यनृ
६६ पान्कृष्णोभगवान्भुवनेश्वरः तेषांन्ययुंक्तपुरुषान्स्त्रियोमज्जनकर्मणि २४ सपर्यांकारयामाससहदेवेनभारत
नरदेवोचितैर्वस्त्रैर्भूषणैःस्रग्विलेपनैः २५ भोजयित्वावरान्नेनसुस्नातान्समलंकृतान् भोगैश्चविविधैर्युक्तान्तां
बूलाद्यैर्नृपोचितैः २६ तेपूजितामुकुंदेनराजानोमृष्टकुंडलाः विरेजुर्मोचिताःक्लेशात्प्रावृडंतेयथाग्रहाः २७ रथा
न्सदश्वानारोप्यमणिकांचनभूषितान् प्रीणय्यसूनृतैर्वाक्यैःस्वदेशान्प्रत्ययापयत् २८ तएवंमोचिताःकृ
च्छ्रात्कृष्णेनसुमहात्मना ययुस्तमेवध्यायंतःकृतानिचजगत्पतेः २९ जगदुःप्रकृतिभ्यस्तेमहापुरुषचेष्टितं
यथान्वशासद्भगवांस्तथाचक्रुरतंद्रिताः ३० जरासंधंघातयित्वाभीमसेनेनकेशवः पार्थाभ्यांसंयुतःप्रायात्
सहदेवेनपूजितः ३१ गत्वातेखांडवप्रस्थंशंखान्दध्मुर्जितारयः हर्षयंतःस्वसुहृदोदुर्हृदांचासुखावहाः ३२ तच्छ्रु
त्वाप्रीतमनसइंद्रप्रस्थनिवासिनः मेनिरेमागधंशांतंराजाचाप्तमनोरथः ३३ अभिवंद्याथराजानंभीमार्जुन
जनार्दनाः सर्वमाश्रावयांचक्रुरात्मनायदनुष्ठितं ३४ निशम्यधर्मराजस्तत्केशवेनानुकंपितं आनंदाश्रुक राम
लांमुंचन्प्रेम्णानोवाचकिंचन ३५ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेत्रिसप्ततितमोऽध्याय ७३ ६६

प्रस्थं ३२ शांतंमृतंराजाआप्तमनोरथोबभूव ३३ ३४ ३५ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमेत्रिसप्ततितमोऽध्याय ७३ ॐनमः

66

यद्येवंभूतायूयंतर्हिममचरणौस्मरतततोऽनायासेनमुक्तिर्भविष्यतीतिकिंमदंयेत्तंयेत्ततिचेदतआहुः तन्नइतित्वच्चरणस्मृतिरपित्वत्प्रसादफल
मेवतपथः १५ १६ श्लक्ष्णयामंजुलया १७ यथाभवद्भिराशंसितंतथावाढंनिश्चितंवोमयिभक्तिर्जायतेजायतामित्यर्थः १८ हेभूपाःमज्जनमेवक
मंत्यसितिभवद्भिर्व्यवसितंसंकल्पितंदिष्ट्याभद्रंभवद्भिरुक्तंचसत्यमेवेत्याहभवंतइतिश्रीश्चऐश्वर्यंचताभ्यांमदस्तेनोन्नाहंउद्बंधनंस्वैरचारमित्यर्थः पश्ये
पश्यामि १९ तदेवाहहैहयइतिहैहयःकार्त्तवीर्यश्चक्रवर्तिनरेश्वरःपितुःकामधेनुहरणात्परशुरामेणसपुत्रोहतः नहुषोदेवेंद्रतांप्राप्य

तन्नःसमादिशोपायंयेनतेचरणाब्जयोः स्मृतिर्यथानविरमेदपिसंसरतामिह २५ कृष्णायवासुदेवायहरयेपरमात्म
ने प्रणतक्लेशनाशायगोविंदायनमोनमः १६ श्रीशुकउवाच संस्तूयमानोभगवान्राजभिर्मुक्तबंधनैः तानाहकरुणस्ता
तशरण्यःश्लक्ष्णयागिरा १७ श्रीभगवानुवाच अद्यप्रभृतिवोभूपामय्यात्मन्यखिलेश्वरे सुदृढाजायतेजायतेभक्तिर्वाढमा १४
शंसितंयथा १८ दिष्ट्या व्यवसितंभूपाभवंतऋतभाषिणः श्रियैश्वर्यमदोन्नाहंपश्यउन्मादकंनृणां २९ हैहयोनहु हं
षोवेनोरावणोनरकोऽपरे श्रीमदाद्भ्रंशिताःस्थानाद्देवदैत्यनरेश्वराः २० भवंतएतद्विज्ञायदेहाद्युत्पाद्यमंतवत् मां छ
यजंतोऽध्वरैर्युक्ताःप्रजाधर्मेणरक्षथ २१ संतन्वंतःप्रजातंतून्सुखंदुःखंभवाभवौ प्राप्तंप्राप्तंचसेवंतोमच्चित्ताविचरि

उन्मत्तःसप्तर्षिसंगायब्राह्मणान्शिबिकांवाहयन्तैरेवततोभ्रंशितोऽजगरत्वमवापवेनोदुर्मतोब्राह्मणान्अधिक्षिपन्तैरेवहुंकृ
तेःहतःरावणोराक्षसेश्वरःसीतामभिलषन्राघवेणहतःनरकोदैत्येश्वरोदितिकुंडलाद्याहरणान्मयैवहतःअपरेपिश्रीमदात्
स्थानाद्भ्रंशिताः २० उत्पाद्यंदेहादिनदंतवत्एवंविज्ञाययुक्ताअप्रमत्तारक्षथरक्षतेत्यर्थः २१ प्रजातंतून्पुत्रादिसंततीःप्रा
प्तंप्राप्तंसमत्वेनसेवमानाः २२

ॐ
भा० द०
७
६७

67

यज्ञियेयज्ञोचितेवसंतादिकालेयुक्तान्अभियुक्तान्सयुधिष्ठिरः ऋत्विजोहोतृप्रमुखान्वव्रेवृतवान् ६ तानाहद्वैपायनइतित्रिभिः ७ ८
अकृतव्रणांतानेतान्विगुपकृष्णादिभेदेनवव्रे ९ अन्येचोपहूतायज्ञंदिदृक्षवस्तत्रेयुरित्यन्वयः १० ११ देवयजनंयज्ञभूमिंकृष्ट्वासंक
र्षणादिभिःसंशोध्यदीक्षयांचक्रिरेदीक्षासंस्कारयुक्तमकुर्वन् १२ उपकरणाःउपस्कराःवरुणस्येवराजसूयेयथाआसन्निति शेषः किं

श्रीशुकउवाच इत्युक्त्वायज्ञियेकालेवव्रेयुक्तान्सऋत्विजः कृष्णानुमोदितःपार्थोब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ६ द्वैपाय
नोभरद्वाजःसुमंतुर्गोतमोऽसितः वसिष्ठश्च्यवनःकण्वोमैत्रेयःकवषस्त्रितः ७ विश्वामित्रोवामदेवःसुमतिर्जैमिनिःक्र
तुः पैलःपराशरोगर्गोवैशंपायनएवच ८ अथर्वाकश्यपोधौम्योरामोभार्गवआसुरिः वीतिहोत्रोमधुच्छंदावीरसेनो
कृतव्रणः ९ उपहूतास्तथाचान्येद्रोणभीष्मकृपादयः धृतराष्ट्रःसहसुतोविदुरश्चमहामतिः १० ब्राह्मणाःक्षत्रियाः
वैश्याःशूद्रायज्ञदिदृक्षवः तत्रेयुःसर्वराजानोराज्ञांप्रकृतयोनृप ११ ततस्तेदेवयजनंब्राह्मणाःस्वर्णलांगलैः कृष्ट्वा
तत्रयथाम्नायंदीक्षयांचक्रिरेनृपं १२ हैमाःकिलोपकरणावरुणस्ययथापुरा इंद्रादयोलोकपालाविरंचिभवसंयु
ताः १३ सगणाःसिद्धगंधर्वाविद्याधरमहोरगाः मुनयोयक्षरक्षांसिखगकिन्नरचारणाः १४ राजानश्चसमाहूताःरा
जपत्न्यश्चसर्वशःराजसूयंसमीयुःस्मराज्ञःपांडुसुतस्यवै मेनिरेकृष्णभक्तस्यसूपपन्नमविस्मिताः १५ अयाजयन्म
हाराजंयाजकादेववर्चसः राजसूयेनविधिवत् प्राचेतसमिवामराः १६ राम

सः

पुनःइंद्रादयइति येइंद्रादयोदेवगणाः १३ १४ १५ येचराजन्यादयःसमाहूताःतत्रसमीयुःस्मतेसर्वेकृष्णभक्तस्यपांडुसुतस्यरा ६७
ज्ञोराजसूयमविस्मिताःसंतःसूपपन्नंमेनिरे इत्यन्वयःयाजकाःऋत्विजः १६

चतुर्युक्सप्ततितमे राजसूयक्रियाद्विजैः अग्रपूजाप्रसंगेनचैद्यघातादिवर्ण्यते राजसूयमुखेह्वाजरासंधंतदंतरे चैद्यंतदंतेकुर्वंतंवाजं
कलिमिवावपत् कृष्णस्यचानुभावमितिचकारात्तस्याज्ञाऽनुविधायित्वंचालक्ष्येत्यर्थः १ तदाहयेस्युरिति येत्रैलोक्यस्यापिगुरवः सु
सनकादयः सर्वेचलोकामहेश्वराः लोकपालाश्चतेशिरसैवतवानुशासनंवहंति दुर्लभंलब्ध्वेति भाग्येनैवलब्धमितिबहुमानेनेत्यर्थः २
सभवान्परमेश्वरोस्माकमनुशासनंधत्तेतदत्यंतविडंबनं अनुरूपमनुकरणंस्वतेजोहानिप्रसंगादित्यर्थः ३ अथवातवपरेषामाज्ञो
पनाशाधारणाभ्यांनतेजोहानिवृद्धीः अतः कृपयासर्वंसंगच्छत इत्याहनहीति एकस्याद्वितीयस्येतिसमानासमानरहितस्यब्रह्मणस्तवोभ

श्रीशुकउवाच एवंयुधिष्ठिरोराजाजरासंधवधंविभोः कृष्णस्यचानुभावंतंश्रुत्वाप्रीतस्तमब्रवीत् १ युधिष्ठिरउ
वाच येस्युस्त्रैलोक्यगुरवः सर्वेलोकमहेश्वराः वहंतिदुर्लभंलब्ध्वाशिरसैवानुशासनं २ सभवानरविंदाक्षोदीनाना
मीशमानिनां धत्तेनुशासनंभूमंस्तदत्यंतविडंबनं ३ नह्येकस्याद्वितीयस्यब्रह्मणःपरमात्मनः कर्मभिर्वर्धतेतेजोह्रस
तेचयथारवेः ४ नवैतेजितभक्तानांममाहमितिमाधव त्वंतवेतिचनानाधीःपशूनामिववैकृता ५

यंमायापरमात्मानइतिसर्वजीवनियंतृत्वनियम्यत्वसमत्वंनवास्तवंअतः परानुग्रहार्थैरेतैःकर्मभिस्तवतेजोनवर्धतेन
चह्रसतिरवेरिवोदयास्तमयादिकर्मभिरित्यर्थः तथाचश्रुतिः नकर्मणावर्धतेनोकनीयानिति ४ नन्वेवमप्यहंपरमेश्वरः
ममेदंनीचंकर्मायोग्यमितिमनसिकथंनभवेदतआहनवैतइति हेअजितत्वद्भक्तानामेवतावदियंनानाधीर्भेदमतिर्नास्ति
यथापशूनामज्ञानांवैकृताशरीरविषयात्तवतुनास्तीतिकिंपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ५

ॐ भा० द० उ ६८

68

आत्मना क्रियमाणमर्हणमात्मनः कथं स्यात्तत्राह सर्वभूतानामात्मभूताय अनन्यदर्शिने निरस्तभेदमतये २४ श्रीकृष्णानुभाववित्सहदेवस्तूष्णीमभूत् २५ द्विजेरितं साधु साध्विति वाक्यं श्रुत्वा हार्दं मनोभिप्रायं २६ २७ हे सदसस्पतयः सर्वे बालभाषितं मामन्यध्वं मा जानीत मा गणयत इति
किं तत् यत् यतः कृष्णोऽर्हणे संमतः तत्र ३२ ३३ अस्यैव वास्तवोर्थः स्फुटं वक्ष्यते गोपालः इति वेदपृथिव्यादिपालकः इत्यर्थः कुत्सितं वेदविप

सर्वभूतात्मभूताय कृष्णायानन्यदर्शिने देयं शांताय पूर्णाय दत्तस्यानंत्यमिछता २४ इत्युक्त्वा सहदेवोभूत्तूष्णीं कृष्णानुभाव
वित् तच्छ्रुत्वा तुष्टुवुः सर्वे साधु साध्विति सत्तमाः २५ श्रुत्वा द्विजेरितं राजा ज्ञात्वा हार्दं सभासदां समर्हयद्धृषीकेशं प्रीतः प्र
णयविह्वलः २६ तत्पादाववनिज्यापः शिरसा लोकपावनीः सभार्यः सानुजामात्यः सकुटुंबो वहन्मुदा २७ वासोभिः पीत
कौशेयैः भूषणैश्च महाधनैः अर्हयित्वाश्रुपूर्णाक्षो नाशकत्समवेक्षितुं २८ इत्थं सभाजितं वीक्ष्य सर्वे प्रांजलयो जनाः न
मो जयेति नेमुस्तं निपेतुः पुष्पवृष्टयः २९ इत्थं निशाम्य दमघोषसुतः स्वपीठादुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजातमन्युः उत्क्षिप्य बा
हुमिदमाह स[द]स्यमर्षी संश्रावयन्भगवते परुषाण्यभीतः ३० ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रुतिः वृद्धानाम
पि यद्बुद्धिर्बालवाक्यैर्विभिद्यते ३१ यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा मा मन्ध्वं बालभाषितं सदसस्पतयः सर्वे कृष्णो यत्सम्मतोर्हणे
३२ तपोविद्याव्रतधरान् ज्ञानविध्वस्तकल्मषान् परमर्षीन्ब्रह्मनिष्ठान् लोकपालैश्च पूजितान् ३३ सदसस्पतीनतिक्र
म्य गोपालः कुलपांशनः यथा काकः पुरोडाशं सपर्यां कथमर्हति ३४

रीतं लपंतीति कुलपाः पाखंडास्तान् अंसते समाघातयतीति तथा सः अकाकः कं च अकं च काके सुखदुःखे ते न विद्येते यस्य सः अ राम
काकः आप्तकामः इत्यर्थः यथा आप्तकामो दिव्यो गंधर्वैः केवलं पुरोडाशमात्रं नार्हति अपितु सर्वं यज्ञमपि तथायं श्रीकृष्णोपि ब्रह्मर्षि ६८
योग्यसपर्यामात्रं कथमर्हति किं त्वात्मसमर्पणमप्यर्हतीत्यर्थः ३४

सुत्येहनिसोमाभिषवदिने १७ अग्र्यार्हणंअग्रपूजातस्यार्हं योग्यं अनेकत्वात् योग्यानांबहुत्वेनैकस्यानिश्चयात् १८ १९ सांख्यंतत्त्वज्ञानंयोग
उपासना २० ननुसांख्यंकेवलात्मपरं योगः सविशेषणपरः कथमुभयोरेकपरत्वंतत्राह एकएवाद्वितीयोसौ अतःसांख्यस्यैवतत्परत्वंयुक्तं
विशेषणभूतस्यचसर्वस्यचतन्मयत्वात्सविशेषणविषयस्ययोगस्यापियुक्तमद्वितीयपरत्वमित्याह एतदात्म्यमिति एषःश्रीकृष्णः

सुत्येहन्यवनीपालोयाजकान्सदसस्पतीन् अपूजयन्महाभागान्यथावत्सुसमाहितः १७ सदस्याग्र्यार्हणार्हंवै
विमृशन्तःसभासदः नाध्यगच्छन्ननेकत्वात्सहदेवस्तदाब्रवीत् १८ अर्हतिह्यच्युतःश्रैष्ठ्यंभगवान्सात्वतांपतिःए
षवैदेवताःसर्वादेशकालधनादयः १९ यदात्मकमिदंविश्वंक्रतवश्चयदात्मकाः अग्निराहुतयोमन्त्रासांख्यं
योगश्चयत्परः २० एकएवाद्वितीयोसावैतदात्म्यमिदंजगत् आत्मनात्माश्रयःसभ्याःसृजत्यवतिहन्त्यजः २१
विविधानीहकर्माणिजनयन्यदवेक्षया ईहतेयदयंसर्वःश्रेयोधर्मादिलक्षणं २२ तस्मात्कृष्णायमहतेदी
यतांपरमार्हणं एवंचेत्सर्वभूतानामात्मनश्चार्हणंभवेत् २३

आत्मायस्यतत् एतदात्मतस्यभावऐतदात्म्यंभवितर्येवभावनिर्देशः एतदात्मकमिदंसर्वमितिफलितं अत्रहेतुः आत्मनेति
हेसभ्याः आत्माश्रयः अन्यनिरपेक्षःस्वयमजइदंजगत्सृजति अवतिहन्तिचेति २१ किंचविविधानीतियस्यावेक्षया अनुग्र
हेणविविधानिकर्माणितद्योग्यानिजनयन्कुर्वन् यतःयस्मात् अयंसर्वोपिजनोधर्मादिलक्षणंश्रेय ईहतेसाधयतिकर्मा
णितत्फलानिचयदधीनानीत्यर्थः २३

ॐ
भा० द०
७
६९

४१ ४३ तावदुत्थायेत्यस्यायमभिप्रायः एष महापार्षदो मत्तुल्यबलः सर्वानेतान् हन्यात् अतो मयैव शीघ्रं हन्तव्य इति तत्क्षणमेवास्याय शिरो जहारेति
तत्र एवं प्रवस्थाशिशुपालः स राजा तस्मिन् जन्मनि चतुर्भुजः तदा सर्वे सुहृदो दमघोषादयः उत्पातो यं शंकितचित्ता बभूवुः तदैवाकाशवाणी बभूव
महावीरोयमजरोमरो भविष्यति परं तु यस्योत्संगे प्रभुगतस्य वा तस्य लोचनमेकं भुजौ चोपतिष्यति तेन मृत्युर्भविष्यतीत्युवाच ततो दमघोष
एष पुत्रोत्सवे सर्वान्नृपतीन् सुहृदश्चाकार्य पृथक् २ सर्वेषामुत्संगे न्यस्तः यदा कृष्णोत्संगे मुक्तः तदा द्विभुजो द्विनेत्रश्च जातः मात्राया चितः

निंदां भगवतः श्रुत्वा तत्परस्य जनस्य वा ततो नापैति यः सोपि यात्यधः सुकृतात् च्युतः ४१ ततः पांडुसुताः क्रुद्धा मत्स्यके
कयसृंजया उदायुधाः समुत्तस्थुः शिशुपालजिघांसवः ४२ ततश्चैद्यस्त्वसंभ्रांतो जगृहे खड्गचर्मणी भर्त्सयन् कृष्णपक्षीयान्
रा[illegible]ज्ञः सदसि भारत ४३ तावदुत्थाय भगवान् स्वान्निवार्य स्वयं रुषा शिरः क्षुरांतचक्रेण जहारापततो रिपोः ४४ शब्दः को
लाहलोप्यासीत् शिशुपाले हते महान् तस्यानुयायिनो भूपा दुद्रुवुर्जीवितैषिणः ४५ चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिर्वासुदेवमुपावि
शत् पश्यतां सर्वभूतानामुल्केव भुवि खाच्च्युता ४६ जन्मत्रयानुगुणितवैरसंरब्धया धिया ध्यायंस्तन्मयतां जातो भावो
हि भवकारणं ४७ ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो दक्षिणां विपुलामदात् सर्वान् संपूज्य विधिवच्चक्रेवभृथमेकराट् ४८ साधयि
त्वा क्रतुं राज्ञः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः उवास कतिचिन्मासान् सुहृद्भिरभियाचितः ४९ ततोनुज्ञाप्य राजानमनिच्छतमपीश्व
रः ययौ सभार्यः सामात्यः स्वपुरं देवकीसुतः ५० वर्णितं तदुपाख्यानं मया ते बहुविस्तरं वैकुंठवासिनोर्जन्म विप्रशापात् पुनः
राजसूय १ पुनः ५१ वभृथेन स्नातो राजा युधिष्ठिरः ब्रह्मक्षत्रसभामध्ये शुशुभे सुरराडिव ५२

कृष्णः वत्समत्त्रायाभयं देहि कृष्णेनोक्तं अपराधानां शतं सोढास्मि अतः परं मे न दोषः अत एव राज्ञो युधिष्ठिरस्य राजसूये हतः ४४ ४६ राम
नन्वेवं निंदकस्य कृष्ये वासुदेवे प्रवेशः कुत आह जन्मत्रयेष्वनुगुणितमनुवर्तितं यद्वैरं तेन संरब्धया आविष्टया तन्मयतां तत्स्वरूपतां यातः ६९
पुनः पार्षदो बभूवेत्यर्थः अत्र हेतुः भावो हीति भावो भावना अनुध्यानं भवस्य ध्येयाकारजन्मनः कारणं पेशस्कारीध्यानेन कीटस्येव तथा
दृष्टत्वादित्यर्थः ४७ ५२

69

वर्णाश्रमकुलेभ्योऽपेतो ब्रह्मत्वात् अनामगोत्रमिति श्रुतिः अत एवानधिकारित्वात् सर्वैः धर्मैः बहिः कृतः स्वैरवर्त्ती परमेश्वरत्वात् अत एव
निर्गुणः तमआदिरहितः एवंभूतो जीवानां योग्यं तुच्छं सपर्यामात्रं कथमर्हतीत्यर्थः ३६ अपि च कथं वर्णनीयो मादृशेरेषाय दुनाम हिमाय
स्मादेषां कुलं ययातिना शप्तमयि किं सद्भिर्बहिः कृतं अपि तु शिरसा धृतं किं च अस्मदादिकुलवत् किं वृथापानरतं अपि त्वति निपाताचार
मित्यर्थः अहो यदूनामेव तावदीदृशां महात्म्यं ये दुष्कुलत्वं दृष्ट्वा ययातिः शापेन प्राभृदिगादि अयं तु साक्षादीश्वरः अतः सपर्यामात्रं कथमर्ह
तीत्यर्थः ३७ किं च ये राजानो दुष्टा नुच्चाटयंति तन्नद्यर्थे कीकटादिदेशानप्याश्रयंति एते तु ब्रह्मर्षिसेवितानि वदेशान्नाश्रित अब्रह्मवर्चसे

वर्णाश्रमकुलापेतः सर्वधर्मबहिः कृतः स्वैरवर्त्ती गुणैर्हीनः सपर्यां कथमर्हति ३६ ययातिनैषां हि कुलं शप्तं सद्भिर्बहिः
कृतं वृथापानरतं शश्वत्सपर्यां कथमर्हति ३७ ब्रह्मर्षिसेवितान्देशान्हित्वैतेऽब्रह्मवर्चसं समुद्रं दुर्गमाश्रित्य बाधंते दस्य
वः प्रजाः ३८ एवमादीन्यभद्राणि बभाषे नष्टमंगलः नोवाच किंचिद्भगवान्यथा सिंहः शिवारुतं ३९ भगवन्निंदनं श्रुत्वा दुः
सहं तत्सभासदः कर्णौ पिधाय निर्जग्मुः शपंतश्चेदिपं रुषा ४०

समुद्रं दुर्गमपि हित्वा शापयित्वेत्यर्थः वा ? धंति तपायाः दस्यवः प्रजाः ताश्च अयमर्थः वेदतद्धर्मियोगो ब्रह्मवर्चसं तत् विरुद्धम् अब्रह्मवर्च
सं समुद्रं मुद्रा त्रिलिंगतत्सहितं समुद्रं वेदविरुद्धलिंगधारिणां पाषंडमित्यर्थः तल्लिंगं त्याजयित्वा वा धंते दंडयंति कथंभूतं दुर्गं धर्मवित्
प्रतीतिरधर्मितया दुर्ज्ञेयमित्यर्थः तथा दस्यवः दस्यवनपि प्रजाः ये वर्णा वर्तमाना नदंडयंति अतो यदुभ्यो न्यः को नाम धार्मिकोऽस्तीति
पारुष्यं तत्त्वानार्थमेव ३८ शिवा फेरुस्तस्या रुतं अश्लाघ्यं यथा सिंहो न किंचिन्ब्रूते तद्वत् ३९ ४०

ऋत्विजश्च सदस्याश्च सभासदः बहुविदश्च तेषु स्विष्टेषु सम्यक्पूजितेषु सूनृतं प्रियवाक् समर्हणमलंकारादि दक्षिणाश्च प्रसिद्धास्ताभि
: द्युनद्यां गंगायां ८ ९ १० चित्राणि ध्वजपताकाग्राणि येषु तैरिभेंद्रैः स्यंदनैः अर्वभिश्चाश्वैः भटैः एवं चतुरंगैः सैन्यैर्निर्ययुः ११ यजमानो
युधिष्ठिरः पुरःसरो येषां ते १२ सदस्या ऋत्विजोऽन्ये च द्विजश्रेष्ठाः निर्ययुः १३ किं च गंधादिभिः स्वलंकृताः नरा नार्यश्च मिथो विजह्रुः १४

ऋत्विक्सदस्यबहुवित्सु सुहृत्तमेषु स्विष्टेषु सूनृतसमर्हणदक्षिणाभिः चैद्ये च सात्वतपतेश्चरणं प्रविष्टे चक्रुस्ततस्त्ववभृथ
स्नपनं द्युनद्यां ८ मृदंगशंखपणवधुंधुर्यानकगोमुखाः वादित्राणि विचित्राणि नेदुरावभृथोत्सवे ९ नर्तक्यो ननृतु
र्हृष्टाः गायका यूथशो जगुः वीणावेणुतलोन्नादस्तेषां स दिवमस्पृशत् १० चित्रध्वजपताकाग्रैरिभेंद्रस्यंदनार्व
भिः स्वलंकृतैर्भटैर्भूपा निर्ययू रुक्ममालिनः ११ यदुसृंजयकांबोजकुरुकेकयकोशलाः कंपयंतो भुवं सैन्यैर्यज
मानपुरःसराः १२ सदस्यर्त्विग्द्विजश्रेष्ठा ब्रह्मघोषेण भूयसा देवर्षिपितृगंधर्वास्तुष्टुवुः पुष्पवर्षिणः १३ स्वलंकृ
ता नरा नार्यो गंधस्रग्भूषणांबरैः विलिंपंत्योऽभिषिंचंत्यो विजह्रुर्विविधै रसैः १४ तैलगोरसगंधोदहरिद्रासांद्र
कुंकुमैः पुंभिर्लिप्ताः प्रलिंपंत्यो विजह्रुर्वारयोषितः १५ गुप्ता नृभिर्निरगमन्नुपलब्धुमेतद्देव्यो यथा दिवि विमान
वरैर्नरेंद्र्यः ता मातुलेयसखिभिः परिषिच्यमानाः सव्रीडहासविकसद्वदना विरेजुः १६

रसानेवाह तैलेति किंच सांद्रकुंकुमादिभिः पुंभिर्लिप्ताः तान्प्रलिंपंत्यो वारयोषितश्च विजह्रुः १५ नृभिर्गुप्ता रथादियानैः नरेंद्रस्य
राजपत्न्यो निरगमन् निरगुः एतदुपलब्धुं विमानवरैर्देव्यो यथा तद्वत् मातुलेयैः सखिभिः स्वपतिभिः सिच्यमानाः सव्रीडेन हासेन
विकसंति वदनानि यासां ताः १६

70

सुराःमानवाःखेचराःप्रमथाश्चयथायथंपूजिता ५३ पापंधर्मद्विषंअत्रहेतुःकलिंकलेरंशं अतएवकुरुकुलस्यामयंव्याधिंनाशकं ५४ विता
नंयज्ञंच ५५ इतिदशमेचतुःसप्ततितमः ७४ पंचसप्ततितमेयज्ञावभृथसंभ्रमः सुयोधनस्यचात्रापमानमोहशिभ्रमात् १ दुर्योधन
स्यैकस्यैवदुःखकारणंप्रभुमुक्तामनुवदति अजातशत्रोरिति १ इतिअतःतत्वन्मुखादेवार्थः २ दुर्योधनस्यासहनकारणत्वेनया

राज्ञासभाजिताःसर्वेसुरमानवखेचराः कृष्णंक्रतुंचशंसंतःस्वधामानिययुर्मुदा ५३ दुर्योधनमृतेपापंकलिंकुरुकुला
मयं योनसेहेश्रियंस्फीतांदृष्ट्वापांडुसुतस्यतां ५४ यइदंकीर्तयेद्विष्णोःकर्मचैद्यवधादिकं राजमोक्षंवितानंचसर्वपापैः
प्रमुच्यते ५५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेशिशुपालवधोनामचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ७४ राजोवाच अजात
शत्रोस्तंदृष्ट्वाराजसूयमहोदयं सर्वेमुमुदिरेब्रह्मन्नृदेवायेसमागताः १ दुर्योधनंवर्जयित्वाराजानःसर्षयःसु
राः इतिश्रुत्वाततोभगवंस्तत्रकारणमुच्यतां २ ऋषिरुवाच पितामहस्यतेयज्ञेराजसूयेमहात्मनः बांधवाःपरि
चर्यायांतस्यासन्प्रेमबंधनाः ३ भीमोमहानसाध्यक्षोधनाध्यक्षःसुयोधनः सहदेवस्तुपूजायांनकुलोद्रव्य
साधने ४ गुरुशुश्रूषणेजिष्णुःकृष्णःपादावनेजने परिवेषणेद्रुपदजाकर्णोदानेमहामनाः ५ युयुधानोविकर्णश्च
हार्दिक्योविदुरादयः बाह्लीकपुत्राभूर्याद्यायेचसंतर्दनादयः ६ निरूपितामहायज्ञेनानाकर्मसुतेतदा प्रव
र्तंतेस्मराजेंद्रराज्ञःप्रियचिकीर्षया ७

गमहोत्सवमेवपुनःसिंहावलोकनेननिरूपयतिपितामहस्येत्यादिना एकदांतःपुरेतस्येत्यतः भक्तेनेनयंयेनप्रेमबंधनाःप्रे
मयंत्रिताः ३ पूजायांसम्माननेद्रव्यसाधनेनानावस्तुसंपादने ४ गुरुशुश्रूषणेचंदनालेपादौ ५ ६ निरूपितानियुक्ताःसंतो
नानाकर्मसुप्रवर्त्तंतेस्म ७

भाट॰ उ॰ २८।२९।गतज्वरः निश्चिंतः आसीत् ३० अच्युते आत्मा यस्य तस्य ३१ नरेंद्रादीनां लक्ष्म्यः विभूतयः विश्वसृजा मयेन उपक्लृप्ताः विरचिताः
७१ ताभिः सह कुरुराट् दुर्योधनोऽतप्यत् ३२ महिषीसहस्रमिति बहुत्वोपलक्षणं क्वणद्भिरंघ्रिभिः शोभा यस्य मध्ये सुचारु सुचारुमध्यमित्य
र्थः कुचकुंकुमैः शोणा हारा यस्य तत् श्रीमंति मुखानि यस्य तत् चलैः कुंडलैः कुंतलैश्चाढ्यं संपन्नं शोभते इति शेषः क्वापि कदाचित् विराजेदिति

ततो युधिष्ठिरो राजा सुहृत्संबंधिबांधवान् प्रेम्णा निवारयामास कृष्णं च त्यागकातरः २८ भगवानपि तत्रांग न्यवात्सीत्तत्प्रियंक
रः प्रस्थाप्य यदुवीरांश्च सांबादींश्च कुशस्थलीं २९ इत्थं राजा धर्मसुतो मनोरथमहार्णवं सुदुस्तरं समुत्तीर्य कृष्णेनासीद्गत
ज्वरः ३० एकदांतःपुरे तस्य वीक्ष्य दुर्योधनः श्रियं अतप्यद्राजसूयस्य महित्वं चाच्युतात्मनः ३१ यस्मिन्नरेंद्रदितिजेंद्रसुरेंद्रल
क्ष्मीर्नानाविभांति किल विश्वसृजोपक्लृप्ताः ताभिः पतीन्द्रुपदराजसुतोपतस्थे यस्यां विषक्तहृदयः कुरुराडतप्यत् ३२
यस्मिंस्तदा मधुपतेर्महिषीसहस्रं श्रोणीभरेण शनकैः क्वणदंघ्रिशोभं मध्ये सुचारुकुचकुंकुमशोणहारं श्रीमन्मुखं प्र
चलकुंडलकुंतलाढ्यं ३३ सभायां मयक्लृप्तायां क्वापि धर्मसुतोऽधिराट् वृतोऽनुगैर्बंधुभिश्च कृष्णेनापि स्वचक्षुषा ३४ आ
सीनः कांचने साक्षादासने मघवानिव पारमेष्ठ्यश्रिया जुष्टः स्तूयमानश्च वंदिभिः ३५ तत्र दुर्योधनो मानी परीतो भ्रातृभि
र्नृप किरीटमाली न्यविशदसिहस्तः क्षिपन् रुषा ३६ स्थलेऽभ्यगृह्णाद्वस्त्रांतं जलं मत्वा स्थलेऽपतत् जले च स्थलवद्भ्रांत्या मयमायाविमो
हितः ३७

शेषः स्वस्य चक्षुषा हिताहितज्ञापकेन ३४।३५ मानी साहंकारः किरीटं च माला च विद्येते यस्य सः न्यविशत् विवेश क्षिपन् रुषा द्वाःस्था
दीन् आधिक्षिपन् ३६ तत्र स्थले वस्त्रांतमभ्यगृह्णात् आकुंचितवान् कुतः तस्मिन् स्थल एव भ्रांत्या तस्मिन् जले च अपतत् कुतः जलं मत्वा ७१
स्थलवद्भ्रांत्या ३७

भा.र.७५. देवरान्पतिभ्रातॄन्उतसखीनपितृतीर्दृतिभिरुदकसेचकचर्मयंत्रैः सेचनपात्रैः मलधियां कामिनां १७ क्रियाभिरंगक्रियाभिः क्रतुराट् ससारीरो
राजसूयश्च १८ पत्नीसंयाजो यागविशेषः अवभृथसंबंधि आवभृथ्यं चते श्चरित्वा तान् अनुष्ठायेत्यर्थः १९ २० अर्हति नजने आनर्च आर्चितवान् २२

तादेवरानुतसखीनसिषिचुर्दृतिभिःक्लिन्नांबरा विवृतगात्रकुचोरुमध्याः औत्सुक्यमुक्तकवराच्च्यवमानमाल्याः क्षोभंद
धुर्मलधियांरुचिरैर्विहारैः १७ ससम्राड्रथमारूढःसदश्वंरुक्ममालिनं विरोचतस्वपत्नीभिःक्रियाभिःक्रतुराडिव १८ पत्नीसंया
जावभृथ्यैश्चरित्वातेतमृत्विजः आचांतंस्नापयांचक्रुर्गंगायांसहकृष्णया १९ देवदुंदुभयोनेदुःनरदुंदुभिभिःसमं मुमुचुः
पुष्पवर्षाणिदेवर्षिपितृमानवाः २० सस्नुस्तत्रततःसर्वेवर्णाश्रमयुतानराः महापातक्यपियतःसद्योमुच्येतकिल्बिषात्
२१ अथराजाहतेक्षौमेपरिधायस्वलंकृतः ऋत्विक्सदस्यब्रह्मादीनानर्चाभरणांबरैः २२ बंधुज्ञातिनृपान्मित्रसुहृदोन्यांश्च
सर्वशः अभीक्ष्णंपूजयामासनारायणपरोनृपः २३ सर्वेजनाःसुररुचोमणिकुंडलस्रगुष्णीषकंचुकदुकूलमहार्घ
हाराः नार्यश्चकुंडलयुगालकवृंदैराराजानोयेसमागताः २५ देवर्षिपितृभूतानिलोकपालाःसहानुगाः पूजितास्तम
नुज्ञाप्यस्वधामानिययुर्नृप २६ हरिदासस्यराजर्षेराजसूयमहोदयं नैवातृप्यन्प्रशंसंतःपिबन्मर्त्योमृतंयथा २
जुष्टवक्त्रश्रियःकनकमेखलयाविरेजुः २४ अथर्त्विजोमहाशीलाःसदस्याःब्रह्मवादिनः ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्र २

२२।२३ सुराणामिवरुक्कांतिर्येषांतेमणिकुंडलैःसहिताःस्रगुष्णीषादयोयेषांतेकुंडलयुगेनालकवृंदेनचजुष्टावक्त्रेलक्ष्मीर्या
सांताः २४।२५।२६।२७ ॐनमोभगवतेवासुदेवायनमः

तथेति प्रतिज्ञाय गिरिशेनादिष्टः अयस्मयं लोहमयं पुरं सौभसंज्ञं निर्माय रचयित्वा प्रादात् ७ तमसो धकारस्य धाम आश्रयं अन्यैर्दुरासदं दुःप्राप्यं ८।९
प्रासाद गृहाः अट्टालानि तदुपरिगृहाः तोलिकास्तत्पर्यन्तकुड्यानि ताः विहारान् क्रीडास्थानानि चसव भंज किंच विमानाग्र्यान् तस्मात् शस्त्रवृष्ट्यादयः

देवासुरमनुष्याणां गंधर्वोरगरक्षसां अभेद्यं कामगं वव्रे स यानं वृष्णिभीषणं ६ तथेति गिरिशादिष्टो मयः परपुरंजयः पुरं निर्माय
शाल्वाय प्रादात्सौभमयस्मयं ७ स लब्ध्वा कामगं यानं तमोधाम दुरासदं ययौ द्वारवतीं शाल्वो वैरं वृष्णिकृतं स्मरन् ८ निरुध्य
सेनया शाल्वो महत्या भरतर्षभ पुरीं बभंजोपवनान्युद्यानानि च सर्वशः ९ सगोपुराणि द्वाराणि प्रासादाट्टालतोलिका विहा
रान्स विमानाग्र्यान्निपेतुः शस्त्रवृष्टयः शिलाद्रुमाश्चाशनयः सर्पा आसारशर्कराः प्रचंडश्चक्रवातोभूद्रजसाच्छादिता दि
शः ११ इत्यर्द्यमानाः सौभेन कृष्णस्य नगरी भृशं नाभ्यपद्यत शं राजंस्त्रिपुरेण यथा मही १२ प्रद्युम्नो भगवान्वीक्ष्य बाध्यमाना
निजाः प्रजाः मा भैष्टेत्यभ्यधाद्वीरो रथारूढो महारथः १३ सात्यकिश्चारुदेष्णश्च सांबोक्रूरः सहानुजः हार्दिक्यो भानुविंदश्च शुक गदश्च
सारणौ १४ अपरे च महेष्वासा रथयूथपयूथपाः निर्ययुर्दंशिता गुप्ता रथेभाश्वपदातिभिः १५ ततः प्रववृते युद्धं शाल्वा
नां यदुभिः सह यथासुराणां विबुधैस्तुमुलं लोमहर्षणं १६ ताश्च सौभपतेर्माया दिव्यास्त्रैः रुक्मिणीसुतः क्षणेन नाशयामा
स नैशं तम इवोष्णगुः १७

72

पेतुः १० आसारसर्कराः धारासंपातवज्रोपमाः ११ शं सुखं नाभ्यपद्यत १२।१५ तुमुलं व्याकुलं लोमहर्षणं रौद्रं १६ नैशं निशि भवं तमः उष्णगुः सूर्यः
रवि १७

३८ भुवो भारं जिहीर्षुरिति। अघसंपादितेन कल्महवाजेन कुरूणां संहारं करिष्यामीति मत्वेति किंचयस्य दृशा दृष्टिमात्रेण दुर्योधनो भ्रमातिस्म भ्रांतिप्रा
पमायानुनिमित्तमात्रं सः भूभारहरणे बीजं दुर्योधनभ्रमं भीमादिहास्येन च तस्य परानभवं विधाय तत्तूष्णीमासीदित्यर्थः ३८।४०॥ इति श्री भागवते दशमे पंचसप्त
तितमोऽध्यायः ७५ ततः षट्सप्ततितमे शाल्वमहामृधे द्युमद्गदाप्रहारेण रणात्प्रद्युम्ननिर्गमः १ संपाद्य धर्मराजस्य राजसूयमहोदयं त्विह स

जहास भीमस्तं दृष्ट्वा स्त्रियो नृपतयोऽपरे निवार्यमाणा अप्यंग राज्ञा कृष्णानुमोदिताः ३८ सव्रीडितोऽवाग्वदनो रुषा ज्वलन्
निष्क्रम्य तूष्णीं प्रययौ गजाह्वयं हाहेति शब्दः सुमहानभूत्सताम् अजातशत्रुर्विमनास्त्वाभवत् बभूव तूष्णीं भगवान्भुवो भरं
समुज्जिहीर्षुर्भ्रमति स्म यद्दृशा तेनैव कृष्णः प्राग्नरदेहमोहिनीमायानिमित्तं मतमेव केवलं ३९ एतत्तेऽभिहितं राजन्यत्पृष्टोऽ
हमिह त्वया सुयोधनस्य दौरात्म्यं राजसूये महाक्रतौ ४० इति श्री भागवते महापुराणे दशमस्कंधे दुर्योधनस्य मानभंगो ना
म पंचसप्ततितमोऽध्यायः श्रीशुक उवाच अथान्यदपि कृष्णस्य शृणु कर्माद्भुतं नृप क्रीडानरशरीरस्य तिर २
यथा सौभपतिर्हतः १ शिशुपालसखः
शाल्वो रुक्मिण्युद्वाह आगतः यदुभिर्निर् ३
जितः संख्ये जरासंधादयस्तथा २ शाल्वः प्रतिज्ञामकरोत्
शृण्वतां सर्वभूभुजां अयादवां क्ष्मां करिष्ये पौरुषं मम पश्यत ३ इति मूढः प्रतिज्ञाय देवं पशुपतिं विभुं आराधयामास नृपः पांशुमु
ष्टिं सकृद्ग्रसन् ४ संवत्सरान्ते भगवानाशुतोष उमापतिः वरेण छन्दयामास शाल्वं शरणमागतं ५

सौभराजादीन यो पारमद्च्युतः २ प्रत्यहं सकृत्पांशुमुष्टिमेकोऽश्नन्नभक्षयन् ४ संवत्सरान्त इति आशुतोषोऽपि भगवानुमापतिः आकृष्य विहितमिशा
ल्वेवरस्यैव कत्वं मन्यमानो न शीघ्रं प्रादुरभूत् तस्यापि निर्बंधमालक्ष्य संवत्सरान्ते वरेण छन्दयामास इच्छां कारितवान् वरं वृणीष्वेत्सुवाचेत्यर्थः
५

भा॰द॰उ॰ अपोवाह अपनीतवान् २७।२८ मत् मत्तो विना क्लीबं चित्तं यस्य तेन त्वया सूतेन २९ पितरौ रामकृष्णौ अभिसंगम्य नत्वा संगत्वा ताभ्यां पृष्टः
७३ स्वयोग्यं किं तु वक्ष्यामि इति २९ भ्रातृजामयो भ्रातृभार्याः व्यक्तं निश्चितं मत्तः क्लैब्यं कथयिष्यन्ति किं कथनमनुकरोति कथं कथमिति ३१ विभो
हे समर्थ एतत् अपसर्पणं धर्मं माहं कृतम् इति अपोवाहितः अपनीतः उपसृष्टः उपसर्गं पीडां प्राप्त इति कृत्वा यतः परेण शत्रुणा गदया

प्रद्युम्नं गदया शीर्णवक्षःस्थलमरिंदमम् अपोवाह रणात्सूतो धर्मविद्दारुकात्मजः २७ लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन कार्ष्णिः सारथिमब्रवीत् अहो असाध्विदं सूत यद्रणान्मेऽपसर्पणम् २८ न यदूनां कुले जातः श्रूयते रणविच्युतः विना मत्क्लीबचित्तेन सूतेन प्राप्तकिल्बिषात् २९ किं नु वक्ष्येऽभिसंगम्य पितरौ रामकेशवौ युद्धात्सम्यगपक्रान्तः पृष्टस्तत्रात्मनः क्षमम् ३० व्यक्तं मे कथयिष्यन्ति हसन्त्यो भ्रातृजामयः क्लैब्यं कथं कथं वीर तवान्यैः कथ्यतां मृधे ३१ सारथिरुवाच धर्मं विजानतायुष्मन्कृतमेतन्मया विभो सूतः कृच्छ्रगतं रक्षेद्रथिनं सारथिं रथी ३२ एतद्विदित्वा तु भवान्मयापोवाहितो रणात् उपसृष्टः परेणेति मूर्च्छितो गदया हतः ३३ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ७६ श्रीशुक उवाच स उपस्पृश्य सलिलं दंशितो धृतकार्मुकः नय मां द्युमतः पार्श्वं वीरस्येत्याह सारथिम् १ विधमन्तं स्वसैन्यानि द्युमन्तं रुक्मिणीसुतः प्रतिहत्य प्रत्यविध्यन्नाराचैरष्टभिः स्मयन् २ चतुर्भिश्चतुरो वाहान्सूतमेकेन चाहनत् द्वाभ्यां धनुश्च केतुं च शरेणान्येन वै शिरः ३

हतः सन् मूर्छितो नितः संज्ञतां गतो भवानिति ३३ इति दशमे षट्सप्ततितमः ७६ सप्तसप्ततितमे नानामायाविचक्षणः कृष्णेनागत्य
शाल्वस्तु हतः सौभं च चूर्णितं दंशितः सन्नद्धः १ विधमन्तं नाशयन्तं प्रतिहत्य प्रत्यविध्यत् २ अष्टाभिर्नाराचैः इति योग्यमाह चतुर्भिरिति ३।३॥ ७३

किंच विद्याधेति स्वर्णमयानि पुखानि प्रांता येषां तैः अयो लोहं तन्मयानि मुखान्यग्राणि येषां तैः ध्वजिनीपालं सेनान्यं संनतानि निम्नानि पर्वाणि
ग्रंथयो येषां तैः १८ सैनिकान् भटान् नेतॄन् सारथीन् १९ स्वपरसेनयोर्वर्त्तमानाः सर्वे पूजयामासुः संमानितवंतः २० कदाचिद्बहुरूपं कदाचिदेक
रूपं क्वचित् दृश्यते क्वचिन्न दृश्यते एवं दुर्विभाव्यं दुर्वितर्क्यमभूत् २१ किंच क्वचिदिति एवं तत् दुरवस्थितं अनवस्थितं चाभ्रमत् २२।२३ अग्नि

विद्याधः पंचविंशत्या स्वर्णपुंखैरयोमुखैः शाल्वस्य ध्वजिनीपालं शरैः सन्नतपर्वभिः १८ शतेनाताडयच्छाल्वमेकैकेनास्य सैनि
कान् दशभिः दशभिर्नेतॄन् वाहनानि त्रिभिस्त्रिभिः १९ तदद्भुतं महत्कर्म प्रद्युम्नस्य महात्मनः दृष्ट्वा तं पूजयामासुः सर्वे स्वपर
सैनिकाः २० बहुरूपैकरूपं तत् दृश्यते न च दृश्यते मायामयं मयकृतं दुर्विभाव्यं परैरभूत् २१ क्वचिद्भूमौ क्वचिद्व्योम्नि गिरिमू
र्ध्नि जले क्वचित् अलातचक्रवद्भ्राम्यत्सौभं तत् दुरवस्थितं २२ यत्र यत्रोपलक्ष्येत ससौभः सहसैनिकः शाल्वस्ततस्ततो मुंचन्
शरान् सात्वतयूथपाः २३ शरैरग्न्यर्कसंस्पर्शैराशीविषदुरासदैः पीड्यमानपुरानीकः शाल्वो मुह्यत्परेरितैः २४ शाल्वानी
कपशस्त्रौघैर्वृष्णिवीरा भृशार्दिताः आसाद्य गदया मौर्व्या व्याहत्य व्यनदद्बली २६

नतत्यजू रणं स्वं स्वं लोकद्वयजिगीषवः २५ शाल्वामात्यो द्युमान्नाम प्रद्युम्नं प्राक् प्रपीडितः २

वह्न्यर्कवत् युगपत् सर्वतः संस्पर्शो येषां तैः आशीविषवत् एकदेशस्पर्शमात्रेण मारकत्वात् दुरासदैः दुःसहैः पीड्यमानं पुरं अनीकानि च यस्य
सः परैः प्रेरितैः मुमुक्षेः २४ ... शार्दितापि स्वं स्वं रणं लोकद्वयजिगीषवो न तत्यजुः प्रद्युम्नमासाद्य गदया व्याहत्य व्यनदत् २६ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

भा०१०उ० तंचशाल्वंशरसंजालैः स्वंसूर्यइवरश्मिभिरितिसूनील्वत्वविपुलत्वादिभिराकाशोपमासौभस्यअप्यंतवेगवत्त्वादितिरागोरश्मिसादृश्यं
७४ अयत्नेनेवरश्मिवत्शरजालप्रसारणात्सूर्यतुल्यः आरुरुधइति १४ दोर्बाहुं १५।१६ सख्युः शिशुपालस्यइच्छतामस्माकं प्रमत्तः

तंचघोरतराभिर्विध्यावाणैः सौभंचखेभ्रमत् अविध्यच्छरसंदोहैः खंसूर्यइवरश्मिभिः १४ शाल्वः शौरेस्तुदोःसव्यंसशार्ङ्गंशार्ङ्गध
न्वनः विभेदन्यपतद्धस्तात्शार्ङ्गमासीत्तदद्भुतं १५ हाहाकारोमहानासीद्भूतानांतत्रपश्यतां विनद्यसौभराडुच्चैरिदमाहजना
र्दनं १६ यत्त्वयामूढनःसख्युर्भ्रातुर्भार्याहृतेक्षतां प्रमत्तःससभामध्येत्वयाव्यापादितःसखा १७ तंत्वाद्यनिशितैर्बाणैरपराजित
मानिनं नयाम्यपुनरावृत्तिंयदितिष्ठेर्ममाग्रतः १८ श्रीभगवानुवाच वृथात्वंकत्थसेमंदनपश्यस्यंतकेंतकं पौरुषंदर्शयं
तिस्मशूरानबहुभाषिणः १९ इत्युक्त्वाभगवान्शाल्वंगदयाभीमवेगया तताडजत्रौसंरब्धःसचकंपेवमन्नसृक् गदायां
संनिवृत्तायांशाल्वस्त्वंतरधीयत २० ततोमुहूर्तआगत्यपुरुषःशिरसाच्युतं देवक्याप्रहितोस्मीतिनत्वाप्राहवचोरुदन्
२१ कृष्णकृष्णमहाबाहोपिताते पितृवत्सल बध्वापनीतःशाल्वेनसौनिकेनयथापशुः २२ निशम्यविप्रियंकृष्णोमा
नुषींप्रकृतिंगतः विमनस्कोघृणीस्नेहात्बभाषेप्राकृतोयथा २३ कथंराममसंभ्रांतंजित्वाजेयंसुरासुरैः शाल्वेनाल्पीयसा
नीतःपितामेबलवान्विधिः २४ इतिब्रुवाणेगोविंदेसौभराट्प्रत्युपस्थितः वसुदेवमिवानीयकृष्णंचेदमुवाचह। २५

अनवहितःव्यापादितःनिहतः १७ अपराजितोहमितिमानवंतं अपुनरावृत्तिंमृत्युंतिष्ठेःस्थास्यसि १८ घृणीदयावान् १९।२०।२१।२२।२३।२४।२५। ७४

सौभेयाः सौभस्थाः ४ नवानां रात्रीणां समाहारो नवरात्रं त्रयाणां नवरात्रीणां समाहारस्त्रिणवरात्रं शप्तविंशति रहोरात्राणीत्यर्थः तुमुलमाकुलं उल्ब
णं घोरं ५ परमतमुपन्यस्याति इंद्रप्रस्थं गतः इत्यादिना ६।७ आहूयेति युगांतमेव याधि चिंता विजृंभितमाभाषणं आर्यमित्राभिसंगतो बलभ

गदसात्यकिसांबाद्या जघ्नुः सौभपतेर्बलं पेतुः समुद्रे सौभेयाः सर्वे संछिन्नकंधराः ४ एवं यदूनां शाल्वानां निघ्नतामितरेतरं
युद्धं त्रिनवरात्रं तदभूत्तुमुलमुल्बणं ५ इंद्रप्रस्थं गतः कृष्णमाहूतो धर्मसूनुना राजसूयेऽथ निर्वृत्ते शिशुपाले च संस्थिते
६ कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य मुनींश्च ससुतां पृथां निमित्तान्यतिघोराणि पश्यन् द्वारवतीं ययौ ७ आह चाहमिहायात आर्यमि
त्राभिसंगतः राजन्याश्चैद्यपक्षीयाः नूनं हन्युः पुरीं मम ८ वीक्ष्य तत्कदनं स्वानां निरूप्य पुररक्षणं सौभं च शाल्वराजं च दा
रुकं प्राह केशवः ९ रथं प्रापय मे सूत शाल्वस्यांतिकमाशु वै संभ्रमस्ते न कर्तव्यो मायावी सौभराडयं १० इत्युक्तश्चोदयामास
रथमास्थाय दारुकः विशंतं ददृशुः सर्वे स्वे परे चारुणानुजं ११ शाल्वश्च कृष्णमालोक्य हतप्रायबलेश्वरः प्राहरत्कृष्णसूता
य शक्तिं भीमरवां मृधे १२ तामापतंतीं नभसि महोल्कामिव रंहसा भासयंतीं दिशः शौरिः सायकैः शतधाछिनत् १३

द्यादिसहितः ८ दुर्निमित्तदर्शनाकुलचित्तः एवं चिंतयन् द्वारकामागत्य स्वानां कदनं वीक्ष्य सौभं च शाल्वराजं च वीक्ष्य रामं पुररक्षणं प्रति निरूप्यानयु
ज्य दारुकं प्राहेत्यन्वयः ९ तेत्वया। १० आस्थाय सम्यगधिष्ठाय अरुणानुजं ध्वजे यस्य तं प्रधानं गरुडं ११ हतप्रायस्य बलस्येश्वरः १२।१३।

किंच यस्य पादसेवयाऽर्जितया पुरुषस्यात्मा आत्मविद्यातया अनादिरात्मनो विपर्य्ययग्रहः अहं कृशः सुखी दुःखीत्यादिलक्षणः तं निरस्यंतिना
शयंति संतस्तमेश्वरं परं च तस्य सतां गतेः कुतो नु मोह इति अतो नैतद्वचनं सत्यमित्यर्थः ३२ किं तर्हि सत्यं तदाह तं शस्त्रपूगैरिति वर्म कवचं ह

75

यत्पादसेवोर्जितयात्मविद्यया हिन्वंत्यनाद्यात्मविपर्य्ययग्रहं लभंत आत्मीयमनंतमैश्वरं कुतो नु मोहः परमस्य सद्गतेः ३२ तं
शस्त्रपूगैः प्रहरंतमोजसा शाल्वं शरैः शौरिरमोघविक्रमः विध्वाछिनद्वर्म धनुः शिरोमणिं सौभं च शत्रोर्गदया रुरोज ह
३३ तत्कृष्णहस्तेरितया विचूर्णितं पपात तोये गदया सहस्रधा विसृज्य तद्भूतलमास्थितो गदामुद्यम्य शाल्वोऽच्युतमभ्य
गात् द्रुतं ३४ आधावतः सगदं तस्य बाहुं भल्लेन छित्वाथ रथांगमद्भुतं वधाय शाल्वस्य लयार्कसन्निभं बिभ्रद्बभौ सार्क इवोद
याचलः ३५ जहार तेनैव शिरः सकुंडलं किरीटयुक्तं पुरुमायिनो हरिः वज्रेण वृत्रस्य यथा पुरंदरो बभूव हाहेति वचस्तदा
नृणां ३६ तस्मिन्निपतिते पापे सौभे च गदया हते नेदुर्दुंदुभयो राजन् दिवि देवगणेरिताः सखीनामपचितिं कुर्वन् दंतवक्त्रो रु
षाभ्यगात् ३७ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे सौभवधो नाम सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ७७ श्रीशुक उवाच शिशुपालस्य शा
ल्वस्य पौंड्रकस्यापि दुर्मतिः परलोकगतानां च कुर्वन् पारोक्ष्यसौहृदं १ एकः पदातिः संक्रुद्धो गदापाणिः प्रकंपयन् पद्भ्यामिमां महाराज महासत्वो

रोज बभंज ३३।३४ लयार्कसन्निभं प्रलयकालीनसूर्यसदृशं ३५।३६ देवगणेरिताः किं च सखीनामिति ३७ इति दशमे सप्तसप्ततितमः ततोऽष्टसप्ततितमे
दंतवक्त्रविदूरथौ हत्वा हरिः पुरे रेमे रामस्तु तं ततोऽवधीत् १ सखीनामपचितिं कुर्वन्निस्युक्तं तदेवाह शिशुपालस्येति पारोक्ष्यसौहृदं परोक्षे करणीयं सु
हृत्कृत्यं ।१।२। ७५

जनिता जनपिता ईशश्चेत्त शक्तः चेत् २६।२७ स्वबोधः स्वतः सिद्धज्ञानवानपि स्वजनस्नेहतः प्रकृतौ मानुषत्वभावे उपप्लुतः निमग्नः आसीत् ग्र
तिष्ठत् ततः तत्सर्वमासुरीं मायामबुध्यत मायैषेति ज्ञातवान् ३० स्वाप्नं च स्वप्नप्रपंचं यथा २९ एवं परमतमुपन्यस्तं निराकरोति
एवमिति। केचित् केचन नान्विताः अनन्विताः पूर्वापरानुसंधानरहिताः तदाह यत्स्ववाचः इति तन्नानुस्मरंतीत्यर्थः अयमभिप्रायः तं नता

एष ते जनिता तातो यदर्थमिह जीवसि विधिष्ये वीक्षतस्तेऽमुमीशश्चेत्पाहि बालिशः २६ एवं निर्भर्त्स्य मायावी खड्गेनानकदुन्दुभेः उ
त्कृत्य शिर आदाय खस्थं सोमं समाविशत् २७ ततो मुहूर्तं प्रकृतावुपप्लुतः स्वबोध आस्ते स्वजनानुषंगतः महानुभावस्तदबुध्यदासु
रीं मायां स शाल्वप्रसृतां मयोदितां २८ न तत्र दूतं न पितुः कलेवरं प्रबुद्ध आजौ समपश्यदच्युतः स्वाप्नं यथा चांबरचारिणं रिपुं सौ
भस्थमालोक्य निहंतुमुद्यतः २९ एवं वदंति राजर्षे ऋषयः के च नान्विताः यत्स्ववाचो विरुद्ध्येत नूनं ते न स्मरंत्युत ३० क्व शोकमोहौ
स्नेहो वा भयं वा येऽज्ञसंभवाः क्व चाखंडितविज्ञानज्ञानैश्वर्यस्त्वखंडितः ३१

वस्त्रानुसार्यर्थः रामेण सह गतः श्रीकृष्णः संकर्षणमनुज्ञाप्येति पूर्वमुक्तत्वात् ३० असंभावितं चेत्याह क्व शोकमोहाविति भयं वा दुर्निमित्त
दर्शनकृतं न नूनं हन्मः पुरोऽस्मेति यदुक्तं यच्च हस्तात्क्वाद्गं न्यपतदिति उक्तं तद्रूपं वा क्वेति अज्ञेषु संभवो येषां अखंडितानि विज्ञानज्ञानैश्वर्याणि यस्य सः
तत्र विज्ञानं स्वस्वविषयं ज्ञानं बाह्यविषयं ३१

एवं श्रीकृष्णो महाबलानपि लीलया जयत्येवेति तत्त्वा सकृदवित् जरासंधादिभिः निर्जित इति पशुदृष्टीनामीयते तन्निरसनायैवं तव? योगेश्वरः भग
वान्जगदीश्वर इति विहरतां तमामध्य पूतनादिः दनोः कुलं हत्वा स्वपारमन्ता राज्ञामोह स्वतवत्वलं ततश्च संगमा हस्तावेति प्रतिश्रोतं प्रतितो

गदया निहतो व्रजेन चापि कुरूद्वह कृष्णोपितमहन्गुर्व्या कौमोदक्या स्तनांतरे ८ गदानिर्भिन्नहृदय उद्वमन्रुधिरं मुखा
त् प्रसार्य केशबाह्वंघ्रीन्धरण्यां न्यपतदसुः ९ ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदद्भुतं पश्यतां सर्वभूतानां यथा चैद्यवधे नृप
१० विदूरथस्तु तद्भ्राता भ्रातृशोकपरिप्लुतः आगच्छदसिचर्माभ्यामुच्छ्वसन्स्तज्जिघांसया ११ तस्य चापततः कृष्णश्चक्रेण क्षु
रनेमिना शिरो जहार राजेंद्र सकिरीटं सकुंडलं १२ एवं सौभं च साल्वं च दंतवक्त्रं महानुजम् हत्वा दुर्विषहानन्यैरीडितः सुरमा
नवैः १३ मुनिभिः सिद्धगंधर्वैर्विद्याधरमहोरगैः अप्सरोभिः पितृगणैर्यक्षैः किंनरचारणैः १४ उपगीयमानविजयः कु
सुमैरभिवर्षितः वृतश्च वृष्णिप्रवरैर्विवेशालंकृतां पुरीं १५ एवं योगेश्वरः कृष्णो भगवान्जगदीश्वरः ईयते पशुदृष्टीनां
निर्जितो जयतीति सः १६ श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः कुरूणां सह पांडवैः तीर्थाभिषेकव्याजेन मध्यस्थः प्रययौ किल १७
स्नात्वा प्रभासे संतर्प्य देवर्षिपितृमानवान् सरस्वतीं प्रतिस्रोतं ययौ ब्राह्मणसंवृतः १८ पृथूदकं त्रितकूपं सुदर्श बिंर
नं विशालं ब्रह्मतीर्थं च चक्रं प्राचीं सरस्वतीं १९ यमुनामनु यान्येव गंगामनु च भारत जगाम नैमिषं यत्र ऋषयः सत्रमास
ते २०

तो पश्चिमवाहिनीम सुदर्शनं तीर्थं चक्रतीर्थं यमुनामनु यानि तीर्थानि गंगामनु च यानि तानि सर्वाणि गत्वा नैमिषारण्यं जगाम ः २० २० २०

प्रत्यधात् प्रतिरुरोध मुकुंदं प्राह दुर्मद इत्यादेराधिरेव परलोकदैव परमार्थाः दुर्मदः गतमदः प्राह मुकुंदं तृतीयेन न्यनिमुक्तिदानार्थमागतं इत्युक्ते तिनमत्र
ये प्यन्विष्यमाणो यत्र स्वेन शापावसाने भवान् मम स्वामी दृष्टिपथं गतः प्राप्तः एतत् दिष्ट्या मह्यं मह्यं अतिहर्षवीप्सा किं च हे श्री कृष्ण त्वमस्माकं मातुलेयो व
धुः एवमपि मित्रध्रुक् मित्राणि घातितवान् स मुक्तिदानार्थं न च मित्राणां मां च जिघांससि तस्मात् दस्माकं त्वत्तो मत्स्य सनकाद्यनुग्रहप्राप्तो न त्वं दुर्वारः अ
तस्त्वां मंदाज्ञानां नमहे या चे किं च तदाह हे अमंद सर्वसहनसमर्थ एतत् धर्मेणैव सेविनु गदया ताह निष्ये प्रहरिष्यामि तामेकवारे रूपया सह स्वेति

तंतथायांतिमालोक्यगदामादायसत्वरः अवप्लुत्यरथात्कृष्णः सिंधुंवेलेवप्रत्यधात् ३ गदामुद्यम्यकारूषो
मुकुंदंप्राहदुर्मदः दिष्ट्यादिष्ट्याभवानद्यममदृष्टिपथंगतः ४ त्वंमातुलेयोनःकृष्णमित्रध्रुङ्मांजिघांससि
अतस्त्वांगदयामंदहनिष्येवज्रकल्पया ५ तर्ह्यानृण्यमुपैम्यज्ञ मित्राणांमित्रवत्सलः बंधुरूपमरिंहत्वाव्या
धिंदेहचरंयथा ६ एवंरूक्षैस्तुदन्वाक्यैः कृष्णंतोत्रैरिवद्विपं गदयाताडयन्मूर्ध्निसिंहवद्व्यनदच्चसः ७

ननु वक्रतुल्यां त्वत् गदां को वा सहेत तेनैव मित्याह अवज्ञकल्पया अत्यल्पया भावदति केवलया नो न्वर्थः ननेवं हननेन कस्तव पुरुषार्थः तदाह तर्हीति अत्र
न विद्यते ज्ञो यस्मात् तत्र सर्वज्ञ इत्यर्थः परमार्थतः स्वामिनं एतद्देहसंबंधेन बंधकत्वं अलक्षणेन शत्रुत्वेन प्रतीतं त्वां हत्वा मित्राणाम् आनृण्यमुपैमि प्राप्नोमि उप
प्यामि विरोधेन अधीयते मनसि चिंत्यत इति व्याधिः तं देहचरं तत्र पीडाजनकत्वात् तथा तं भीष्मं रहत्वा धर्मेण राध्य हत्तेः स्वार्थस्पष्टार्थत्वात् ज्ञाते
ति वातेन यथा पिशाचादीनामार एषस्तुवचनाति तद्विदितत्वात् सैरिसादि प्रतीतमपि प्रायेण तोत्रैरंकुशादिति ७

मा०द०३० वृत्तवधेपिकिं ममेश्वरस्येति चेत्तस्य त्वमेवं तथापि सायाम्नु तं कल्पयिष्यसीत्याशयेनाह ऊः योगेश्वरस्येति मार्कण्डेन आम्नायो ब्रह्मलोकेन ह
७७ तब्रह्मत्वादि तु रूपेणः तथापि तस्यः ब्रह्मस्त्वायाः पावनं प्रायश्चित्तं चेह लोकपावन अनन्तस्त्वोदितः स्वयमेव नवा मम यद्यपि कदि प्यतितर्हिलो
कसंग्रहे ग्रविष्यसि नान्यथेति च यस्मान्निर्वेशं गायश्चित्तं प्रथमे कल्पे मुख्ये कल्पे विधीयमानं उपदिस्यतां किं च वर्तते मन यदेतस्यदीर्घमा
युसत्वबलं इंद्रियं तमाख्याश्च मम यत्र वर्द्धिताम्नासित मपेर्दितं तत्र भूतसर्वं स्वं साधये अस्मादौ अस्मा नाम पाभवेत् अस्माकं च

यथेतद्ब्रह्मस्त्वायाः पावनं लोकपावन । चरिष्यति भवान्लोकसंग्रहो नान्यतोदितः ३२ श्रीभगवानुवाच चरि
ष्ये वधनिर्वेशं लोकानुग्रहकाम्यया । नियमः प्रथमे कल्पे यावान्स तु विधीयतां ३३ दीर्घमायुर्बतैतस्य
य सत्वमिंद्रियमेव च आशासितं यत्तद्भूतं साधयेयोगमायया ३४ ऋषय ऊचुः अस्य त्वमेत
वीर्यस्य नेतोरस्माकमेव च । यथा भवेद्वचस्तंतथा रामविधीयतां ३५ श्रीभगवानुवाच आत्मा वै पुत्र उ
त्पन्न इति वेदानुशासनं तस्माद्स्य भवेद्वक्ता आयुरिंद्रियसत्ववान् ३६ किं वः कामो मुनिश्रेष्ठा ब्रूताहं करवाण्य
थ अज्ञानतस्त्वपचितिं यथा मे चिंत्यतां बुधाः ३७

चसत्वं यथा भवेत्तथा विधीयतामित्यर्थः तथा संपादयन्नाह आत्मा वा इति अंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि सं
जीव शरदः शतमिति सादिवेदानुशासनं वेदवचनं तस्मादस्मरो मदर्थे लमपुत्रः उ यथा वा भवतो प्राणप्रवक्ता भवेत् आयुरादिमांश्च भवेत् अ
नतरा होदजीवनादस्मत्सम तो सत्वताप्रुत्ररूपेणायुरादिसिद्धेः पुत्र स्वनुस्यापि मन्यतां स्याहितिभावः प्रथमे ब्रवदं तु अर्थं ... दपेक्षितं
कथयत तदहं करिष्यामीत्याहः किं वः कामस्त्विति किं विषयो वः कामो वर्तते तद्ब्रूतेति अथानंतरं अस्मद्ग्रहीत्वा अपचितिं निःकृतिमज्ञानतो मे

ऊर्ध्वः पवनाचार्यमहाविवेकविवरणे १९

अतिमेस्यश्रीरामहर्षणमिति ज्ञात्वा महर्षेर्व्यासस्य सूतं प्रतिलोमजं न कृतं प्रह्वणमंजलिश्च येन तं अध्यासीनं उच्चस्थानस्थं तेभ्यः उच्चासीनमित्यर्थः अजानन्नेवाध्या
स्त इति चकारेण वयमित्याह ऋषेरिति मन्त्रव्याख्या कथं भवं कुर्वन्तत आह अदान्तस्येति गुणाय श्रेयसे चित्तानुशिक्षायै विभाव्य नैधान्तां अन्यथा किं चित्करो तु कं

तमागतमभिप्रेत्य मुनयो दीर्घसत्रिणः अजिनं च यथान्यायं प्रणम्योत्थाय चार्चयन् २१ सोऽर्चितः सपरीवारः कृतास
नपरिग्रहः रोमहर्षणमासीनं महर्षेः शिष्यमैक्षत २२ अप्रत्युत्थायिनं सूतमकृतप्रह्वणाञ्जलिम् अध्यासीनं च ता
न्विप्रांश्चुकोपोद्वीक्ष्य माधवः २३ कस्मादसाविमान्विप्रानध्यास्ते प्रतिलोमजः धर्मपालांस्तथैवास्मान्वधमर्हति दुर्म
तिः २४ ऋषेर्भगवतो भूत्वा शिष्योऽधीत्य बहूनि च सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः २५ अदान्तस्याविनी
तस्य वृथा पण्डितमानिनः न गुणाय भवन्ति स्म नटस्येवाजितात्मनः २६ एतदर्थो हि लोकेऽस्मिन्नवतारो मया कृतः
वध्या मे धर्मध्वजिनस्ते हि पातकिनोऽधिकाः २७ एतावदुक्त्वा भगवान्निवृत्तोऽसद्वधादपि भावित्वात्तं कुशाग्रेण
करस्थेनाहनत्प्रभुः २८ हाहेति वादिनः सर्वे मुनयः खिन्नमानसाः ऊचुः संकर्षणं देवमधर्मस्ते कृतः प्रभो २९
अस्य ब्रह्मासनं दत्तमस्माभिर्यदुनंदन आयुश्चात्माक्लमं तावद्यावत्सत्रं समाप्यते ३० अजानतैवाचरितस्त्व
या ब्रह्मवधो यथा योगेश्वरस्य भवतो नाम्नायोऽपि नियामकः ३१

नवतिस्वैरम् अतस्मात् एतदर्थ इति धर्मध्वजिनः कुल्याभिमानिनः धार्मिका इति आविध्यादिति न हि भावितं केनापि परिहर्तुं शक्यत इत्यर्थः अहनत् अ
हनत् तस्य आधार्मिकत्वमनिशं तत्र कायमनं इति च तत्राह अस्येति गुणाय प्रवचनाय आत्मनः शरीरस्य नास्ति क्लमो यस्मिन् तद्यथा
दत्तमिति ३१

भा·द·उ·
७८

किंलक्षणः सरः तदाह यतः सरित् आस्रवत् उद्गात् अनुस्रोतेन अनुलोमतः पुलहाश्रमं — महेंद्रे शैले गोमतीगंडकीविपाशायां स्नात्वा शोणे चाप्लुतः

78

ऋषिभिरभ्यनुज्ञातः कौशिकीमेत्य ब्राह्मणैः स्नात्वा सरोवरमगाद्यतः सरयुरास्रवत् ९ अनुस्रोतेन सरयूं प्रयागमुपगम्य
सः स्नात्वा संतर्प्य देवादीन्जगाम पुलहाश्रमम् १० गोमतीं गंडकीं स्नात्वा विपाशां शोण आप्लुतः गयां गत्वा पितॄनि
ष्ट्वा गंगासागरसंगमे ११ उपस्पृश्य महेंद्राद्रौ रामं दृष्ट्वाभिवाद्य च सप्तगोदावरीं वेणीं पंपां भीमरथीं गतः १२ स्कंदं दृ
ष्ट्वा ययौ रामः श्रीशैलं गिरिशालयं द्रविडेषु महापुण्यं दृष्ट्वाद्रिं वेंकटं प्रभुः १३ कामकोष्णीं पुरीं कांचीं कावेरीं च सरि
द्वराम् श्रीरंगाख्यं महापुण्यं यत्र संनिहितो हरिः १४ ऋषभाद्रिं हरेः क्षेत्रं दक्षिणां मथुरां तथा समुद्रसेतुमगमन्महा
पातकनाशनं १५ तत्रायुतमदाद्धेनूर्ब्राह्मणेभ्यो हलायुधः कृतमालां ताम्रपर्णीं मलयं च कुलाचलं १६ तत्राग
स्त्यं समासीनं नमस्कृत्याभिवाद्य च योजितस्तेन चाशीर्भिरनुज्ञातो गतोऽर्णवम् १७ दक्षिणं तत्र कन्याख्यां दुर्गां देवीं दद
र्श सः ततः फल्गुनमासाद्य पंचाप्सरसमुत्तमम् १८ विष्णुः संनिहितो यत्र स्नात्वास्पर्शद्गवायुतम् ततोऽभिव्रज्य भग
वान्केरलांस्तु त्रिगर्तकान् १९ गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सान्निध्यं यत्र धूर्जटेः आर्यां द्वैपायनीं दृष्ट्वा शूर्पारकमगाद्बलः
२० तापीं पयोष्णीं निर्विंध्यामुपस्पृश्याथ दंडकं प्रविश्य रेवामगमद्यत्र माहिष्मती पुरी २१ मनुतीर्थमुपस्पृश्य प्रभासं
पुनरागमः २२

दृष्ट्वा संस्पृश्य श्रीशैलं श्रीपर्वतं कांचीपुरीं दक्षिणमथुरां विष्णुलोलं अनंतपुरं पंचाप्सरसं सरः अस्पर्शयत् केरलादीन्देशान् द्वैपायनीं यस्मात्तां मनुती
र्थमुपस्पृश्य प्रभासं पुनरागमत् २२

प्रथमं तावदेवेति तं कर्त्तुं कथयंति इत्युक्तस्येति ह्याम्नायाख्ये तमाहुः ततश्च तिपरीत्य सद्रि शोध्य सप्तसमा धानादिगुणा चित्तोध्या ह्येका ह्यमत्रप्रकाम
त्यवेताधः सुसमाहितः कामक्रोधादिरहितः ४० इति श्रीम० भाग० दशम टीका० ७८ ऊनाशीतितमे भागे बल्वलदैत्यवधे निरूप्य तीर्थस्नानादि सूतहत्या

ऋषय ऊ० इल्वलस्य सुतो घोरो बल्वलो नाम दानवः स दूषयति नः सत्रमेत्य पर्वणि पर्वणि ३८ तं पापं जहि दाशार्ह तन्नः शुश्रूषणं परं पूयशोणितविण्मूत्रसुरामांसाभिवर्षिणं ३९ ततश्च भारतं वर्षं परीत्य सुसमाहितः चरित्वा द्वादशमासांस्तीर्थस्नायी विशुध्यसे ४० इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे बलदेवतीर्थयात्रायां सूतवधो नाम अष्टसप्ततितमोऽध्याय श्रीशुक उ० ततः पर्वण्युपावृत्ते प्रचंडः पांशुवर्षणः भीमो वायुरभूद्राजन्पूयगंधस्तु सर्वशः १ ततोऽमेध्यमयं वर्षं बल्वलेन विनिर्मितं अभवद्यज्ञशालायां सोऽन्वदृश्यत शूलधृक् २ तं विलोक्य बृहत्कायं भिन्नांजनचयोपमम् तप्ततास्रशिखाश्मश्रुं दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीमुखं ३ सस्मार मुशलं रामः परसैन्यविदारणं हलं च दैत्यदमनं ते तूर्णमुपतस्थतुः ४ तमाकृष्य हलाग्रेण बल्वलं गगनेचरम् मुशलेनाहनत्क्रुद्धो मूर्द्ध्नि ब्रह्मद्रुहं बलः सोऽपतद्भुवि निर्भिन्नललाटोऽसृक्समुत्सृजन् मुंचन्नार्त्तस्वरं शैलो यथा वज्रहतोऽरुणः ६ संस्तुत्य मुनयो रामं प्रयुज्यावितथाशिषः अभ्यषिंचन्महाभागा वृत्रघ्नं विबुधा यथा ७ वैजयंतीं ददुर्मालां श्रीधामाम्लानपंकजां रामाय वाससी दिव्ये दिव्यान्याभरणानि च ८

मथानृदत १ उपावृत्ते प्राप्ते अमेध्यो विट्लेपं जनयत्यः पूयमायुस्पतम् अतिकृष्णतरमित्यर्थः तप्ततास्र वह्निरिवाश्मश्रूणि यस्य तं दंष्ट्राभिः उग्रं
भ्रुकुटीयुतं मुखं यस्य तं अरुणः रुधिरलिप्तदेहः शैलो धातुभिः श्रियो धामानि अम्लानानि पंकजानि यस्यां तां ८

अथासीत्तित्मेकृष्णः श्रीदामानं गुहागं तं संपूज्य पृच्छति हि भगवन्कोत्तमित्यादि दुर्थे संगृह्य वासकथां मुदा १ मुरारिसारको हरिः
पुरा चकार संसत्ता अतः पुरं विनैव ते निजोपकारमन्वदते २ राज चोदितो नु श्रुत्वा पुनर्मुकुंदवीर्याणि पृच्छतीह भगवन्नयानीति मिच्छामि सन्न
यः ३ उत्तमश्लोकस्य सत्यो मनोहराः विषयवैतृष्ण्यजनकाः कथाः विशेषज्ञः सारवित् विषादेशानः काममार्गणैः कथाश्रवणेभ्यो वत् दृश्यते चान्या

राजोवाच भगवन्यानि चान्यानि मुकुंदस्य महात्मनः वीर्याण्यनंतवीर्यस्य श्रोतुमिच्छामहे प्रभो १ को नु श्रुत्वासकृ
द्ब्रह्मन्नुत्तमश्लोकसत्कथाः विरमेत विशेषज्ञो विषण्णः काममार्गणैः २ सा वाक् यया तस्य गुणान्गृणीते करौ
न च तत्कर्मकरौ मनश्च स्मरेद्वसंतं स्थिरजंगमेषु शृणोति तत्पुण्यकथाः स कर्णः ३ शिरस्तु तस्योभयलिंगमान
मेत्तदेव यत्पश्यति तद्धि चक्षुः अंगानि विष्णोरथ तज्जनानां पादोदकं यानि भजंति नित्यं ४ सूत उवाच विष्णुरा
तेन संपृष्टो भगवान्बादरायणिः वासुदेवे भगवति निमग्नहृदयोऽब्रवीत् ५ श्रीशुक उवाच कृष्णस्यासीत्स
खा कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः विरक्त इंद्रियार्थेषु प्रशांतात्मा जितेंद्रियः ६ यदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानो
गृहाश्रमी तस्य भार्या कुचैलस्य क्षुत्क्षामा च तथाविधा ७

नर्थमाह सा वाग्गिति तावेव करौ यौ तत्कर्मकरौ तदेव मनः यत् स्थिरजंगमेषु वसंतं स्मरेत् यः तस्य पुण्याः कथाः शृणोति स एव कर्णः उभयलिंगं स्थिरजंग
मं वत्तस्यैव लिंगमिति मत्वा आनमेत् भगवत्तद्देव शिरः तदेव तत्त्व लिंगमित्येव चक्षुः तान्येवांगानि यानि पादोदकं भजंतीति तन्न यथाविधः कुचैलाकिंचनत्व
त् क्षामा किंचित्तदंप्ययन्नमल्लं तस्यैव परिवेष्टसमं रुधाजीर्णः ८

विनसनं कुरुक्षेत्रे विवक्षुः वक्तुमिच्छुः किं च करिष्यतीति निर्यातः तूष्णीमासन्निति अन्यः पराजयो वा रणः संग्रामः अन्यो वा ... इदं प्राचीनं कर्मस

कि॰ २

श्रुत्वा द्विजैः कथ्यमानं कुरुपांडवसंयुगं सर्वराजन्यनिधनं भारं मेने हृतं भुवः २२ स भीमदुर्योधनयोर्गदाभ्यां युध्यतोर्मृ ७२
धे वारयिष्यन् विनसनं जगाम यदुनंदनः २३ युधिष्ठिरस्तु तं दृष्ट्वा यमौ कृष्णार्जुनावपि अभिवाद्याभवंस्तूष्णीं किं वि
वक्षुरिहागतः २४ गदापाणी उभौ दृष्ट्वा संरब्धौ विजयैषिणौ मंडलानि विचित्राणि चरंताविदमब्रवीत् २५ युवां तुल्यबलौ
वीरौ हे राजन् हे वृकोदर एकं प्राणाधिकं मन्ये उतैकं शिक्षयाधिकम् २६ तस्मादेकतरस्येह युवयोः समवीर्ययोः न ल
क्ष्यते जयोऽन्यो वा विरमत्वफलो रणः २७ न तद्वाक्यं जगृहतुर्बद्धवैरौ नृपार्थवत् अनुस्मरंतावन्योन्यं दुरुक्तं दुःकृता
नि च २८ दिष्टं तदनुमन्वानो रामो द्वारवतीं ययौ उग्रसेनादिभिः प्रीतैर्ज्ञातिभिः समुपागतः २९ तं पुनर्नैमिषं प्राप्तम्
ऋषयोऽयाजयन्मुदा क्रत्वंगं क्रतुभिः सर्वैर्निवृत्ताखिलविग्रहं ३० तेभ्यो विशुद्धं विज्ञानं भगवान्व्यतरद्विभुः येनैवात्म
न्यदो विश्वमात्मानं विश्वगं विदुः ३१ स्वपत्न्यावभृथस्नातो ज्ञातिबंधुसुहृद्वृतः रेजे स्वज्योत्स्नयेवेंदुः सुवासाः सुष्ठ्वलंकृ
तः ३२ ईदृग्विधान्यसंख्यानि बलस्य बलशालिनः अनंतस्याप्रमेयस्य मायामर्त्यस्य संति हि ३३ यो नुस्मरेत रामस्य
कर्माण्यद्भुतकर्मणः सायं प्रातरनंतस्य विष्णोः स दयितो भवेत् ३४ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे एकोनाशी
तितमः ७९

मुपागतः संगतः क्रत्वंगं यज्ञमूर्तिं ... आत्मनि अधिष्ठाने विश्वगं सर्वानुस्यूतं येनैव विदुः पश्यंति तद्विशुद्धं विज्ञानं व्यतरद्दत्तवान् ३४ इति दशमे एकोनाशीतितमः ७९

समर्हणं उपायनं परुत्स भर्पीपाद्यवनेजनीः धमनिभिः शिराभिः सततं व्याप्तं अवधूतं मलिनं विस्मयमार किमनेनेति हास्यांसम्भ्याः
सम्मानितः सतोः वसतो भस्य पुरी स्वामार्याकृदपरिलीनानवेलिंग हस्यालिंगदर्शनात भोगादर्शनात वसंनायादिवत सन्ः अप्रतिज्ञः

अथोपवेश्य पर्यंके स्वयं सख्युः समर्हणं २० उपहृत्यावनिज्यास्य पादौ पादावनेजनीः अग्रहीच्छिरसा राजन्भ
गवान्लोकपावनः २१ व्यलिंपद्दिव्यगंधेन चंदनागुरुकुंकुमैः धूपैः सुरभिभिर्मित्रं प्रदीपावलिभिर्मुदा २२ अर्चि
त्वावेद्य तांबूलं गां च स्वागतमब्रवीत २३ कुचैलं मलिनं क्षामं द्विजं धमनिसंततम् देवी पर्यचरत्स्वे आमचामरव्य
जनेनवै २४ अंतःपुरजनो दृष्ट्वा कृष्णेनामलकीर्त्तिना विस्मितोऽभूदतिप्रीत्या अवधूतं सभाजितम् २४
किमनेन कृतं कर्म अवधूतेन निःस्वता श्रियाहीनेन लोकेस्मिन्गर्हितेनाधनेन च २५ योसौ त्रिलोकगु
रुणा श्रीनिवासेन संस्कृतः पर्यंकस्थां श्रियं हित्वा परिष्वक्तोग्रजो यथा २६ कथयांचक्रतुर्गाथाः पूर्वाः गुरु
कुलेसतो आत्मनोर्ललिताराजन्करौ गृह्यपरस्परम् २७ श्रीभगवानुवाच अपि ब्रह्मन्गुरुकुलाद्भवव
तालब्धदक्षिणात् समावृत्तेन धर्मज्ञः भार्योढा सदृशी नवा २८ प्रायो गृहेषु ते चित्तमकामविहतं तथा नै
वातिप्रीयसे विद्वन्धनेषु विदितं हि मे २९

धाउद्वाहमनुमतेमत्यस्वहश्रायशतिते चित्ते नूनमकामविहतं कामैविरहितं न भवतीति मे विदितं तथा हि धने पुत्रकलत्रादिषु नैवातिप्रीयसे हे वि ॥ हितिविपुण्यस्लवेलपुत्रकमिति भावः २९

म्लायता शुष्यता सीदमाना अवर्त्तुं नाग संपादना क्लान्त्या च सीदन्ती वेपमाना नवेन च कंपमाना भोजवृष्ण्यंधकेश्वर इति तत्वीकारमात्रेण स
र्वं तदास्यतीति भावः नात्यभीष्टान्नपरिपाकविरसत्वात् अपि तु किमस्तीति प्रश्नः महामगुल्मानि रक्षार्थसैन्यस्थानानि कक्षाः अतोऽ

पतिव्रता पतिं प्राह म्लायता वदनेन सा दरिद्रा सीदमाना वा वेपमानाभिगम्य च ८ ननु ब्रह्मन् हि भगवतः सखा साक्षा
च्छ्रियः पतिः ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च भगवान् सात्वतर्षभ ९ तमुपैहि महाभाग साधूनां च परायणं दास्यति द्रविणं भूरी
सीदते ते कुटुंबिने १० आस्ते धुना द्वारवत्यां भोजवृष्ण्यंधकेश्वरः स्मरतः पादकमलमात्मानमपि यच्छति ११
किं त्वर्थकामान् भजतो नात्यभीष्टान् जगद्गुरुः स एवं भार्यया विप्रो बहुशः प्रार्थितो मुहुः १२ अयं हि परमो ला
भ उत्तमश्लोकदर्शनं इति संचिंत्य मनसा गमनाय मतिं दधे १३ अप्यस्त्युपायनं किंचित् गृहे कल्याणि दीयतां
याचित्वा चतुरो मुष्टीन् द्विजान् पृथुकतंडुलान् १४ चैलखंडेन तान् बध्वा भर्त्रे प्रादादुपायनं स तानादाय विप्रा
ग्र्यः प्रययौ द्वारकां किल १५ कृष्णसंदर्शनं मह्यं कथं स्यादिति चिंतयन् इति ध्यानपरो विप्रः कृष्णेन द्वारकां प्रियात्
त्रीणि गुल्मानि तीयाय तिस्रः कक्षाश्च सद्विजः १६ विप्रागम्यांधकवृष्णीनां गृहेष्वच्युतधर्मिणां गृहं द्व्यष्टसहस्राणां
महिषीणां हरेर्द्विजः १७ विवेशैकतमं श्रीमद्ब्रह्मानंदं गतो यथा तं विलोक्याच्युतो दूरात् प्रियापर्यंकमास्थित
१८ सहसोत्थाय चाभ्येत्य दोर्भ्यां पर्यग्रहीन्मुदा सख्युः प्रियस्य विप्रर्षेरंगसंगातिनिर्वृतः प्रीतो व्यमुंचदब्बिंदून्नेत्रा
भ्यां पुष्करेक्षणः १९

अतीताय अतिक्रम्य जगाम सद्विजः द्विजोत्तमः ततश्च आगम्य अंधकवृष्णीनां गृहेषु अंधकारस्य यः स्थितिः ... गृहेषु अच्युतधर्मिणां हरेः द्व्यष्टसहस्राणां
महिषीणां ये गृहाः तेषु च मध्ये श्रीमदेकतमं गृहं विवेश सत्सद्विजो ब्रह्मानंदं गतो यथा तावन्नेवतिरोधः पर्यग्रहीत् परिरंभनं कृतवान् इह

७८

भा० द० ३
८१

किंच अस्माकं गुरुशुश्रूषणं किमपि दैवादेव संपन्नं तदत् किं त्वया स्मर्यत इति पृच्छति अपि न इति गुरौ निवसतामस्माकं यत् १
किमपि वृत्तं तदत् क्वचित् कदाचित् अपर्तौ अपगते ऋतौ अकाल इति वातश्च वर्षं च तयोः समाहारः तदत् स्तनयित्नवो
गर्जितानि चाभवन् निम्नं कूलं नतमुन्नतं च स्थानं अम्बूनां संप्लवे व्याप्तिभ्रमणं यस्मिन्नेकोदके तस्मिन् वने इत्यर्थः परिव

अपि नः स्मर्यते ब्रह्मन् वृत्तं निवसतां गुरौ गुरुदारैश्चोदितानामिन्धनानयने क्वचित् ३५ प्रविष्टानां महारण्य
मपर्तौ सुमहद्द्विजः वातवर्षमभूत्तीव्रं निष्ठुराः स्तनयित्नवः ३६ सूर्यश्चास्तंगतस्तावत्तमसा चावृता दिशः नि
म्नं कूलं जलमयं न प्राज्ञायत किंचन ३७ वयं भृशं तत्र महानिलाम्बुभिर्निहन्यमाना मुहुरम्बुसंप्लवे दिशोऽ
विदंतोऽथ परस्परं वने गृहीतहस्ताः परिबभ्रिमातुराः ३८ एतद्विदित्वा उदिते रवौ सांदीपनिर्गुरुः अ
न्वेषमाणो नः शिष्यानाचार्योऽपश्यदातुरान् ३९ अहो हे पुत्रिकाः यूयं अस्मदर्थेऽतिदुःखिताः आत्मा वै
प्राणिनां प्रेष्ठस्तमनादृत्य मत्पराः ४० एतदेव हि सच्छिष्यैः कर्त्तव्यं गुरुनिष्कृतं यद्वै विशुद्धभावेन सर्वा
र्थात्मार्पणं गुरौ ४१ तुष्टोऽहं भो द्विजश्रेष्ठाः सत्याः संतु मनोरथाः छंदांस्ययातयामानि भवंत्विह परत्र
च इत्थंविधान्यनेकानि वशतां गुरुवेश्मसु ४२॥

भ्रिम भ्रमणं अभ्रमरणे इत्यस्माज्ज्ञातो परिपरितो वभ्रिम इडागमश्छांदसः आतुरान् दुःखितवेत इत्यर्थः उवाच कृपया एतां कृत
ज्ञी यथावयं कृतार्थाः इत्याह आत्मा देह इति गुरोर्निःकृतिं प्रत्युपकारः सर्वे अर्था यस्मात्स आत्मा देहं तस्यार्पणं विनियो
गः अयातयामानि यातो याता यामो यस्य पक्वस्यान्नस्य तत् कृतसारं भवति तद्वदन्यदपि गतसारं गौण्या वृत्त्या यातयाम
मित्युच्यते अगतसाराणि छंदांसि मत्तोऽध्ययमानानि भवंत्वित्यर्थः इत्थंविधानि एवंप्रकाराणि अनेकानि वृत्तानि किं

राम
८१

कामहतत्वाभावे किं गृहधर्मक्लेशेनेत्याशंक्याह केचिदिति दैवीरीश्वरमायारचिताः प्रकृतीर्विषयवासनाः त्यजंतः कामैरनाकृष्ट
चेतसामपि कर्मकरणे दृष्टांतः यथाहमिति लोकसंग्रहं लोकस्य संग्रहो ग्रहणं यथा भवति तथाहमीश्वरोपि कर्माणि यथा करोमि
तद्वत् नौ आवयोः यतो गुरोर्विज्ञेयं परमात्मतत्वं तमसः संसारस्य तत्रात्मज्ञानप्रदस्य गुरोरत्यंतं पूज्यत्वं वक्तुं पुरुषस्य त्रीन्
गुरूनाह सवा इति इह संसारे यत्र संभवो जन्ममात्रं स पिता तावदाद्यः प्रथमो गुरुः पूज्यः कर्मविद्याप्रदं गुरुमाह द्विजातेः सतः
पुंसः सत्कर्मणां यत्र संभवः उपनीय वेदाध्यापक इत्यर्थः यथाहमीश्वरः तथा प्रथमादपि पूज्यः इत्यर्थः तद्द्वितीयो गुरुः ब्रह्म

केचित्कुर्वंति कर्माणि कामैरहतचेतसः त्यजंतः प्रकृतीर्दैवीर्यथाहं लोकसंग्रहम् ३० कच्चिद्गुरुकुले वासं ब्रह्म
न्स्मरसि नौ यतः द्विजो विज्ञाय विज्ञेयं तमसः पारमश्नुते ३१ स वै सत्कर्मणां साक्षाद्द्विजातेरिह संभवः आ
द्योंग यत्राश्रमिणां यथाहं ज्ञानदो गुरुः ३२ नन्वर्थकोविदा ब्रह्मन्वर्णाश्रमवतामिह ये मया गुरुणा वाचा
तरंत्यंजो भवार्णवं ३३ नाहमिज्याप्रजातिभ्यां तपसोपशमेन च तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथा ३४

विद्याप्रदं गुरुमाह आद्य इति अंग आश्रमिणां सर्वेषामपि ज्ञानदो यः स गुरुः साक्षादहमेवेति अतः तज्ज्ञानप्रदं गुरुरूपं मामाश्रित्य
ये संसारं तरंति ते बुद्धिमंत इत्याह नन्विति हे ब्रह्मन् तेन नु वर्णाश्रमवतां मध्ये अर्थकोविदाः इह मनुष्यजन्मनि तत्रापि वर्णा
श्रमत्वे सति ये मया गुरुणा गुरुरूपेण वक्त्रा वाचा उपदेशमात्रेणांजः सुखेनैव भवार्णवं तरंति ज्ञानप्रदाद्गुरोरधिकः से
व्यो नास्तीत्युक्तं अत एव तद्भजनादधिको धर्मो नास्तीत्याह नाहमिति ईज्या गृहस्थधर्मः प्रजातिः प्रकृष्टं जन्म उपन
यनं तेन ब्रह्मचारिधर्म उपलक्ष्यते तपसा वानस्थधर्मेणोपशमेन यतिधर्मेण वा अहं परमेश्वरस्तथा न तुष्येयं
यथा सर्वभूतात्मापि गुरुशुश्रूषयेति ३४

भा॰द॰उ॰ ऽतिजीर्णत्वाद्वसनस्य पुनस्तन्मध्ये चीरेण बद्धान् ऽअंगहे स्वे ऽपि विश्वं मां विश्वात्मानं इति वदन्नेको मुष्टिं जग्धा तस्मै ऽतिप्र
८२ यं भावः एतावता पुंस इहामुत्र चमत्कृत्या हि विलासभृतानां सर्वसंपदां समृद्धये ऽलं ऽअतः परं द्वितीयमुष्ट्यदनेन मामेतदधीनां
करोषि किं त्वत्तोषकारणं नवतो ऽस्य कारणं यथा भवेत्तथा सर्वसंपत्समृद्धये यां भक्तस्य स्वसमृद्धिं दत्वा त्वं तुष्टोऽसि स्पर्धः स्वर्गतं स्व

इत्थं विचिंत्य वसनात्चीरबद्धान्द्विजन्मनः। स्वयं जहार किमिदमिति पृथुकतंडुलान् ८ नन्वेतदुपनीतं मे परमप्रीण
नं सखे। तर्पयंत्यंग मां विश्वमेते पृथुकतंडुलाः ९ इति मुष्टिं सकृज्जग्ध्वा द्वितीयां जग्धुमाददे। तावच्छ्रीर्जगृहे
हस्तं तत्परा परमेष्ठिनः १० एतावतालं विश्वात्मन् सर्वसंपत्समृद्धये। अस्मिंल्लोकेऽथवामुष्मिन् पुंसस्त्व
त्तोषकारणं ११ ब्राह्मणस्तां तु रजनीमुषित्वाच्युतमंदिरे। भुक्त्वा पीत्वा सुखं मेने ऽात्मानं स्वर्गतं य
था १२ श्वोभूते विश्वभावेन स्वसुखेनाभिवंदितः। जगाम स्वालयं तात पथ्यनुव्रज्य नंदितः १३॥
स चालब्ध्वा धनं कृष्णान्न तु याचितवान् स्वयं। स्वगृहान्व्रीडितो गच्छन् महद्दर्शननिर्वृतः १४॥
अहो ब्रह्मण्यदेवस्य दृष्टा ब्रह्मण्यता मया। यद्दरिद्रतमो लक्ष्मीमाश्लिष्टो बिभ्रतोरसि १५ क्वाहं द॰
रिद्रः पापीयान् क्व कृष्णः श्रीनिकेतनः। ब्रह्मबंधुरिति स्माहं बाहुभ्यां परिरंभितः १६॥श्रीहरिहरः।

गवासिनं स्वीकृते उद्दिते रवौ विश्वं भावयतीति विश्वभावः तेन इति पुरतो भाविनमिदं दुर्लभं विभवं सूचयति स्वसुखेन स्वानंद
पूर्णेनेति दानेऽदीनतां दर्शयति नंदितो विनयोक्तिभिः व्रीडितः स्वचित्ते कार्पण्यरूपेन लज्जितः महतः श्रीकृष्णस्य दर्शनेन नि
र्वृतः निर्वृतिमेवाह अहो इति चतुर्भिः यतः लक्ष्मीमुरसि बिभ्रता ऽाश्लिष्टोऽहं पापीयान् नीचः १६ श्रीराधाहरिःजी। राम॰
८२

फलितमुपसंहरति गुरोरिति ४३ अस्माभिः किमनिर्वृत्तं असंपन्नं येषामस्माकं भवता सहवासोऽभूत् तत्र भवतस्तु सर्वमेतद्विडंब
नमात्रमित्याह यस्येति छंदोमयं वेदाख्यं ब्रह्म तत्पाप्त्येयस्य आवपनं उद्भवस्थानं देहो मूर्त्तिर्यस्य तस्य तत्र ४५ इति दश
मेऽशीतितमोऽध्यायः एकाशीतितमे सख्युः आह्वाय पृथुकतंडुलान् श्रियं निर्मितवान्निंद्रदुर्लभां तु तदाश्रमे १ संकथय

गुरोरनुग्रहेणैव पुमान्पूर्णः प्रशांतये ॥ ४३ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ किमस्माभिरनिर्वृत्तं देवदेव जगद्गुरो भवता
सत्यकामेन येषां वासो गुरावभूत् ४४ यस्यच्छंदोमयं ब्रह्म देह आवपनं विभो श्रेयसां तस्य गुरुषु वासो
ऽत्यंतविडंबनम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे भगवद्ब्राह्मणसंवादेऽशीतितमोऽध्यायः
॥ ८० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स इत्थं द्विजमुख्येन सह संकथयन्हरिः सर्वभूतमनोभिज्ञः स्मयमान उवाच तं १
ब्रह्मण्यो ब्राह्मणं कृष्णो भगवान्प्रहसन्प्रियं प्रेम्णा निरीक्षणेनैव प्रेक्षन्खलु सतां गतिः २ श्री
भगवानुवाच ॥ किमुपायनमानीतं ब्रह्मन्मे भवता गृहात् अण्वप्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्य्येव मे भवेत् ३ भूर्य्य
प्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ४ तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्म
नः इत्युक्तोपि द्विजस्तस्मै व्रीडितः पतये श्रियः ५ पृथुकप्रसृतिं राजन्न प्रायच्छदवाङ्मुखः सर्वभूतात्मदृक् साक्षी
तस्यागमनकारणं ६ विज्ञायाचिंतयन्नायं श्रीकामो माभजत्पुरा पत्न्याः पतिव्रतायास्तु सखा प्रियचिकीर्षया प्रा
प्तो मामस्य दास्यामि संपदोऽमर्त्यदुर्लभाः ७ ॥

न्सुखगोष्ठीं कुर्वन्सर्वभूतानां मनसोऽभिज्ञः मदर्थं पृथुकानानीय दातुं लज्जित इति जानन्निस्मर्थः प्रहसन्स्वे
त्वीकुर्वन्लज्जया अकथयतस्तामपनुदन्नाह अण्वपीति द्वाभ्यां सर्वभूतानामात्मदृक् अंतःकरणसाक्षी अमर्त्या
नां देवानामपि दुर्लभाः ७ ॥

वुध्यात्मयमेवंवंपद्इति निश्चयेन मनसा संकल्पेन यत्र मंदिरे पयःफेननिभाः शय्याः आस्तरणानीत्यादि
संपदः तत्र सर्वसंपदां समृद्धिं विलोक्य तर्कयामासेति च तुर्थेनान्वयः यत्र च पीताः गजदंतमयाः पर्यंकाः।

।पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा प्रेमोत्कंठाश्रुलोचना मीलिताक्ष्यनमद्बुद्ध्या मनसा परिषस्वजे २७ पत्नीं वी
क्ष्य विस्फुरंतीं देवीं वैमानिकीमिव दासीनां निष्ककंठीनां मध्ये भातीं सविस्मितः २८ प्रीतः स्वयं तया
युक्तः प्रविष्टो निजमंदिरं मणिस्तंभशतोपेतं महेंद्रभवनं यथा २९ पयःफेननिभाः शय्याः दांताः
रुक्मपरिच्छदाः पर्यंका हेमदंडानि चामरव्यजनानि च ३० आसनानि च हैमानि मृदूपस्त
रणानि च मुक्तादामविलंबीनि वितानानि द्युमंति च ३१ स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामरकते
षु च रत्नदीपा भ्राजमाना ललना रत्नसंयुताः ३२ विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र समृद्धीः सर्वसं
पदां तर्कयामास निर्व्यग्रः स्वसमृद्धिमहैतुकीम् ३३ नूनं बतैतन्मम दुर्भगस्य
शश्वद्दरिद्रस्य समृद्धिहेतुः महाविभूतेरवलोकतोन्यो नैवोपपद्येत यदूत्तमस्य ३४॥

यत्र आसनानि च मृदूनि उपस्तरणानि तुलादिमयानि येषु तानि यत्र च मुक्तादामविलंबंति द्युमंति च वि।
तानानि निर्व्यग्रः संस्थिरः सन् अहैतुकीमाकस्मिकीं स्वस्य समृद्धिं तर्कयामास कुत एषा समृद्धि
रागतेति निश्चिनोति नूनमिति एतन्मे तिरेषचासावहं च तस्य एतन्ममहमहती विभूतिर्यस्य तस्यावलो

पूजितश्चंदनलेपनादिभिः एवं संपूज्यापि धनस्यादाने कारणं कल्पयति स्वर्गापवर्गयोरिति द्वाभ्यां स्वर्गादीनां यद्यपि तस्य चरणार्चनमेव कारणं तथापि कारुण्यकत्वाद् भूर्यपि धनं मह्यं नाददात् निजगृहस्यांतिकं प्राप्तः तस्य विशेषणं सूर्येति विचित्रोपवनादिभिश्च वृतम् कथंभूतैः कूजद्भिर्द्विजकुलैः पक्षिसमूहैः आकुलैः आप्तैः तथा प्रोत्फुल्लानि कुमुदादी

निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यंके ऽनरीयथा महिष्यावीजितः श्रान्तो वालव्यजनहस्तया १८ शुश्रूषयापरमया
पादसंवाहनादिभिः पूजितो देवदेवेन विप्रदेवेन देववत् १९ स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायां भुवि संपदां स
र्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनं २० अधनोऽयं धनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरेत् इति कारुणि
को नूनं धनं मेऽभूरि नाददात् २१ इति तच्चिंतयन्नंतः प्राप्तो निजगृहांतिकं सूर्यानलेंदुसंकाशैः विमानैः स
र्वतो वृतम् २२ विचित्रोपवनोद्यानैः कूजद्द्विजकुलाकुलैः प्रोत्फुल्लकुमुदांभोजकह्लारोत्पलवारिभिः
२३ जुष्टं स्वलंकृतैः पुंभिः स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभिः किमिदं कस्य वा स्थानं कथं तदिदमित्यभूत् २४ ए
वं मीमांसमानं तं नरा नार्योऽमरप्रभाः प्रत्यगृह्णन् महाभागं गीतवाद्येन भूयसा २५ पतिमागतमाकर्ण्य पत्न्यु
द्धर्षातिसंभ्रमा निश्चक्राम गृहात्तूर्णं रूपिणी श्रीरिवालयात् २६ ॥

नियेषु तानि वारीणि येषु तानि तथा तैः किंच जुष्टमिति हरिणीनामिवाक्षीणि यासां ताभिः तदैश्वर्यं दृष्ट्वा वितर्कितवान् तदाह किमिदमिति प्रत्यगृह्णन् जनाः पूजां चक्रुः किमिदमिति पश्चाद्विमानानि दृष्ट्वा कस्य वेति स्थानं च स्वीयमिति ज्ञात्वा कथं तदिदं स्थानं इति एवंरूपमभूदिति अमरप्रभाः तत्तुल्यकांतयः प्रत्यगृह्णन् उपायनादिभिरादृतवंतः उद्धर्षा उद्गतो हर्षो यस्याः सा अतिसंभ्रमः आदरो यस्याः सा आलयात् कमलवनात् रूपधारिणी श्रीरिव स्वर्गस्य तत्र भगवता आनीतत्वात् स्वर्गिणीमि
वतयोः रूपं वभूवेति भावः २६

भा॰द॰उ॰ ८५ ष्टन्नद्र शनैः शनैः। सा गमम्भस्पन्नत तज्ञा यथास ह बुभुजे श्रीकृष्णस्यैवं ब्रह्मण्यता नातिचित्रमित्याह। तस्येति। अन्यैरजित।
अपि स्वभक्तैः पराजितं द्रष्टा तस्य ध्यानं तस्यैव गरूतो दूषितमात्मबंधनं महंकारो यस्य सः। गतिमत्वा विष्णलिंगं धामवि
शेषयरणं सतां ब्रह्मविदां प्राप्यमिति स्पर्थः। एतत्मणुकोपाख्यानं श्रुत्वा तत्र ब्रह्मण्यतां विशेषतः श्रुत्वेति ४२ इति दशमे एका

इत्थं सवसितो बुध्याभक्तोतीवजनार्दने। विषयान्मार्ययास्पतन्नबुभुजे नातिलंपटः ३९ तस्यैव देवदेवस्य हरे
र्यज्ञपतेः प्रभोः। ब्राह्मणाः प्रभवो दैवं न तेभ्यो विद्यते परं ४० एवं स विप्रो भगवत्सुहृत्तदा दृष्टा स्वभृत्यैरजितं
पराजितं। तद्ध्यानवेगोद्ग्रथितात्मबंधनस्तद्धामलेभेचिरतः सतां गतिः ४१ एतद्ब्रह्मण्यदेवस्य श्रुत्वा
ब्रह्मण्यतां नरः। लब्धभावो भगवति कर्मबंधाद्विमुच्यते ४२ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्क
न्धे भगवन्मित्रब्राह्मणे भगवद्ब्राह्मणसंपत्तुपलब्धिर्नामएकाशीतितमोऽध्यायः। श्रुक उवाच।
अथैकदा द्वारकायां वसतोः रामकृष्णयोः। सूर्योपरागः सुमहानासीत्कल्पक्षये यथा १ तं
ज्ञात्वा मनुजाः राजन्पुरस्तादेव सर्वशः। स्यमंतपंचकं क्षेत्रं ययुः श्रेयो विधित्सया २ निः
क्षत्रियां महीं कुर्वन्रामः शस्त्रभृतां वरः। नृपाणां रुधिरौघेण यत्र चक्रे महाहृदान् ३॥

शीतितमे द्व्यशीतितमे। आगत्य कुरुक्षेत्रं रविग्रहे वृष्णीन्द्रष्टा मुदा भूपाः श्रुकृष्ण कथामिथः १ श्रीरामसुहृदे
कृष्णः प्रकल्पं द्रुपदं सुविनं दादि सुहृदानंदी कुरुक्षेत्रं जगाम सः २ कल्पक्षयेयथा सर्वग्रासइत्यर्थः ज्योतिर्विद्भिः कथ्य
मानमादावेवज्ञात्वा स्यमंतपंचकं कुरुक्षेत्रं अब्रह्मण्यक्षत्रियवधस्थानत्वेन परशुरामस्याघापनुत्तिस्थानत्वेन च क्षे राम॰ ८५
त्रस्य पापनिराशकत्वमाह निःक्षत्रियामिति द्वाभ्यां ३

ननु स चेद्दर्शनमात्रेण महदैश्वर्यं दत्तवान् तर्हि दत्तं तुभ्यं दत्तमिति किं नावोचदत आह नन्विति ननु मे सखा समक्षमब्रुवाण एव या
चिष्णवे याचकाय भूरि बह्वपि दिशति ददाति अत्र हेतुः भूरिभोजः स्वयं यत्र देयं पर्जन्यवदीक्षमाण इति अयमर्थः स्वयं तावद्भूरि
भोजः बहुभोगः प्राप्तकामत्वात् लक्ष्मीपतित्वाच्च अतोयपापारावारपरिपूरकोतिवदान्यः पर्जन्यः कदाचिद्बह्वपि वर्षमल्पमे
व मन्यमानो लज्जयेव समक्षमवर्षन् रात्रौ निद्राणे कर्षके तत्क्षेत्रमाप्लावयति एवं श्रीकृष्णोपि स्वभोगापेक्षया तद्देयमिंद्रादि
पदमिति तुच्छं मन्वानः तस्य च भजने बहु मन्यमानः समक्षमब्रुवाण एव ददातीति तत्र देवाह किंचिदिति उरु बह्वपि स्वदत्तं यत्किं

नन्वब्रुवाणो दिशते समस्तं याचिष्णवे भूर्यपि भूरिभोजः पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणो दाशार्हकाणामृषभः स
खा मे ३५ किंचित्करोत्युर्वपि यत्स्वदत्तं सुहृत्कृतं फल्ग्वपि भूरिकारि मयोपनीतं पृथुकैकमुष्टिं प्रत्यग्रहीत्प्री
तियुतो महात्मा ३६ तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्रीदास्यं पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यात् महानुभावेन गुणालयेन
विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसंगः ३७ भक्ताय चित्रा भगवान् हि संपदो राज्यं विभूतीर्न समर्द्धयत्यजः अदीर्घबो
धाय विचक्षणः स्वयं पश्यन्निपातं धनिनां मदोद्भवं ३८

चित्करोति अल्पं मन्यते सुहृत्कृतं तु फल्गु अतितुच्छमपि भूरिकारि बहु मन्यत इत्यर्थः अत एव मयोपनीतं समीपं नीतं प्रीतियु
तः स्वयमेव प्रतिगृहीतवान् श्रीकृष्णस्य भक्तवात्सल्यं दृष्ट्वा तद्भक्तिं प्रार्थयते तस्येति सौहृदं प्रेम च तत्र सख्यं हिताशंसनं मैत्रीउ
पकारकत्वं च दास्यं सेवकत्वं तत्समाहारैकवचनं तस्यात्संबंधिनो मे मम स्यान्नतु विभूती किं च महानुभावेन तेनैव विषज्ज
तो विशेषेण संगं प्राप्नुवतस्तद्भक्तेषु पुरुषः संगस्स्यादिति ननु भक्तेः फलं संपदं प्राप्य पुनर्भक्तिं किमिति प्रार्थयसे अत आह भक्ता
येति संपदः कोशादीन् राज्यमैश्वर्यं विभूतीः कलत्रपुत्रादींश्च न समर्द्धयति न ददाति अपि तु दृढां भक्तिमेव कुतः अदीर्घबो
धाय अविवेकिने मम तु गर्वाभावादेव जातं अतस्तद्भक्तिरेव स्यादिति भावः ३८ ॥

भा॰द॰उ॰ ८५

ऽतिसौहृदेन यत् स्मितं तेन ऽमला अपांगे दृशो दृष्टयो यासां ताः मिथः संवीक्ष्य दोर्भिरेभिरे ऽऽलिंगनं कृतवत्यः १६
संकथया मिथः सप्रेमगोष्ठ्या तामेव वसुदेवपृथयोः संकथामाह ऽऽर्य ईर्ष्यादिचतुर्भिः ऽअकृताशिषमपूर्णमनोरथम् १९

स्त्रियश्च संवीक्ष्य मिथोतिसौहृदस्मितामलापांगदृशोभिरेभिरे स्तनैः स्तनान्कुंकुमपंकरूषितान्निहत्य दोर्भिः।
प्रणयाश्रुलोचनाः १६ ततोभिवाद्य ते वृद्धान्यविष्ठैरभिवादिताः स्वागतं कुशलं पृष्ट्वा चक्रुः कृष्णकथां मिथः १७
पृथा भ्रातॄन्स्वसॄर्वीक्ष्य तत्पुत्रान्पितरावपि भ्रातृपत्नीर्मुकुंदं च जहौ संकथया शुचः १८ ॥कुंत्युवाच॥ ऽआर्य
भ्रातरहं मन्ये ऽआत्मानमकृताशिषं यद्वा ऽऽपत्सु मद्वार्तां नानुस्मरथ सत्तमाः १९ सुहृदो ज्ञातयः पुत्रा भ्रा
तरः पितरावपि नानुस्मरंति स्वजनं यस्य दैवमदक्षिणं २० ॥वसुदेव उवाच॥ ऽअम्ब मास्मानसूयेथा दैवक्रीडन
कान्नरान् ईशस्य हि वशे लोकः कुरुते कार्यतेथवा २१ कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता दिशं दिशं एतर्ह्येव पुनः
स्थानं दैवेनासादिताः स्वसः २२ ॥श्रीशुक उवाच॥ वसुदेवोग्रसेनाद्यैर्यदुभिस्तेर्चिता नृपाः ऽआसन्नच्युतसंदर्श
परमानंदनिर्वृताः २३ भीष्मो द्रोणोंबिकापुत्रो गांधारी ससुता तथा सदाराः पांडवाः कुंती संजयो विदुरः कृपः।
२३ कुंतिभोजो विराटश्च भीष्मको नग्नजिन्महान् पुरुजिद्द्रुपदः शल्यो धृष्टकेतुश्च काशिराट् २४ दमघोषो
विशालाक्षो मैथिलो मद्रकेकयौ युधामन्युः सुशर्मा च ससुता बाह्लिकादयः २५ राजानो ये च राजेंद्र युधिष्ठिर
मनुव्रताः श्रीनिकेतं वपुः शौरेः सस्त्रीकं वीक्ष्य विस्मिताः २६ ऽअथ ते रामकृष्णाभ्यां सम्यक्प्राप्तसमर्हणाः प्रशशंसु
र्मुदा युक्ता वृष्णीन्कृष्णपरिग्रहान् २७ ॥

यस्य दैवमदक्षिणं ऽननुकूलं तं स्वजनमपि सन्तं सुहृदादयो नानुस्मरंति ऽअतो ममैव दैवं प्रतिकूलं युष्माकं कोपराध इत्यर्थः
ईशवशत्वमेवाह कंसप्रतापिता इति हे स्वसः एतर्ह्येव संप्रत्येव २२ युधिष्ठिरं ये ऽनुव्रतास्ते नराजसूये जितत्वात् २७ राम ८५

अन्यो विद्वान्यथा आगन् आजग्मुः भारतीः भारत्यः ५ सुचंद्रसुकसारणैः सहानिरुद्धो द्वारकायाः रक्षार्थमास्ते ६
तथा कृतवर्मा च यूथपतिः सेनानीः देवधिष्ण्यानैः विमानशोभैः तरलास्तरंगास्तद्वत्प्लवो गतिर्येषां तैः ७ ८

ईजे च भगवान्रामो यत्रास्पृष्टोपि कर्मणा लोकं संग्राहयन्नीशो यथान्यो पापनुत्तये ४ महत्यां तीर्थयात्रायां त
त्रागन्भारतीः प्रजाः वृष्णयश्च तथाक्रूर वसुदेवाहुकादयः ५ ययुर्भारत तत्क्षेत्रं स्वमघं क्षपयिष्णवः गद
प्रद्युम्नसांबाद्याः सुचंद्रशुकसारणैः ६ आस्तेनिरुद्धो रक्षायां कृतवर्मा च यूथपः ते रथैर्देवधिष्ण्याभैः हयै
श्च तरलप्लवैः ७ गजैर्नदद्भिरभ्राभैः नृभिर्विद्याधरद्युभिः वरोचंत महातेजाः पथि कांचनमालिनः ८
दिव्यस्रग्वस्त्रसन्नाहाः कलत्रैः खेचरा इव ८ तत्र स्नात्वा महाभागा उपोष्य सुसमाहिताः ब्राह्मणेभ्यो ददुर्धे
नूर्वासःस्रग्रुक्ममालिनीः ९ रामह्रदेषु विधिवत्पुनराप्लुत्य वृष्णयः ददुः स्वन्नं द्विजाग्रेभ्यः कृष्णे नो
भक्तिरस्त्विति १० स्वयं च तदनुज्ञाता वृष्णयः कृष्णदेवताः भुक्त्वोपविविशुः कामं स्निग्धच्छायांघ्रिपां
घ्रिषु ११ तत्रागतांस्ते ददृशुः सुहृत्संबंधिनो नृपान् मत्स्योशीनरकौशल्यविदर्भकुरुसृंजयान् ८
१२ कांबोजकैकयान्मद्रान् कुंतीनानर्तकेरलान् अन्यांश्चैवात्मपक्षीयान् परांश्च शतशो नृप १३
नंदादीन्सुहृदो गोपान् गोपीश्चोत्कंठिताश्चिरं १४ अन्योन्यसंदर्शनहर्षरंहसा प्रोत्फुल्लहृद्व
क्त्रसरोरुहश्रियः आश्लिष्य गाढं नयनैः स्रवज्जला हृष्यत्त्वचो रुद्धगिरो ययुर्मुदं १५ ॥

विद्याधरद्युभिः विद्याधराणामिव द्युतिर्येषां तैः महातेजाः महातेजसः ८ दिव्याः उत्तमाः स्रग्वस्त्रसन्ना
हा येषां ते ९ पुनरन्येषु आप्लुत्य ज्ञातस्मिन्नेवाहनि विमुक्तिस्नानं कृत्वा १० स्निग्धा शीतला छाया येषा
मंघ्रिपानां ते तेषां अंघ्रिपानां वृक्षमूलेषु प्रोत्फुल्लैर्हृद्वक्त्रसरोरुहैः श्रीः शोभा येषां ते १५ ॥

वसुदेवस्तंपरिष्वज्यप्रेमविक्लवोबभूवेतिशेषः तौसुतौपरिरभ्यनंदोयशोदाचशुचः विरहशोकान् विजहतुस्तत्यजतुः यद्वाश्रूणिविजहतुर्मुमु
चतुरित्यर्थः व्रजेश्वरीयशोदां अनिवृत्तांतांनिवृत्तिकारणेसत्यपि अनुवर्तमानांऐंद्रमैश्वर्यंप्राप्यापियस्याः प्रतिक्रियांकर्तुंनशक्नुतइत्यर्थः
तत्कृतांमैत्रीमेवाहतुः एतावितिनदृष्टौपितरौयाभ्यांतौवत्सतरत्वात्अजन्मत्वादेवादृष्टपितरौहेभवतियुवयोःपित्रोःन्यस्तावेतौसम्प्रीणनादी

वसुदेवःपरिष्वज्यसंप्रीतःप्रेमविह्वलःस्मरन्कंसकृतान्क्लेशान्पुत्रन्यासंचगोकुले ३३ कृष्णरामौपरिष्व
ज्यपितरावभिवाद्यचनकिंचनोचतुःप्रेम्णासाश्रुकंठौकुरूद्वह ३४ तावात्मासनमारोप्यबाहुभ्यांपरिरभ्यच
यशोदाचमहाभागासुतौविजहतुःशुचः ३५ रोहिणीदेवकीचाथपरिष्वज्यव्रजेश्वरीस्मरंत्यौतत्कृतांमैत्री
बाष्पकंठ्यौसमूचतुः ३६ काविस्मरेतवांमैत्रीमनिवृत्तांव्रजेश्वरिअवाप्यैंद्रमैश्वर्यंयस्यानेहप्रतिक्रिया।
३७ एतावदृष्टपितरौयुवयोःस्मपित्रोःसंप्रीणनाभ्युदयपोषणपालनानिप्राप्योषतुर्भवतिपक्ष्महयद्वदक्ष्णो
र्न्यस्तावकुत्रचभयौनसतांपरःस्व ३८ श्रीशुकउवाचगोप्यश्चकृष्णमुपलभ्यचिरादभीष्टंयत्प्रेक्षणेदृशि
षुपक्ष्मकृतंशपंतिदृग्भिर्हृदीकृतमलंपरिरभ्यसर्वास्तद्भावमापुरपिनित्ययुजांदुरापम् ३९

निप्राप्यअकुत्रचभयौक्वचिदपिभयरहितौभूत्वाऊषतुः वासंचक्रतुः कथंभूतयोः अक्ष्णोः नेत्रयोरक्षकंपक्ष्मयद्वत्तथारक्षकयोःयुवयो ८६
रेततयतः स्वइतिनास्तिवैषम्यं अभिष्टत्वेलिंगंयस्यश्रीकृष्णस्यप्रेक्षणेदृशिषुनेत्रेषुव्यवधायकपक्ष्मकृतंविधातारंशपंतिदृग्भिर्नेत्रद्वारैःहृदीकृतंहृद
येप्रवेशितंपरिरभ्यतद्भावंतदात्मतांप्रापुः अपिनित्ययुजांआरूढयोगिनामपि ३९

जन्मभाजः नृणां मध्ये सफलजन्मानः किंच न केवलं तस्य दर्शनमेव अपि तु स्पर्शनं तु दुर्लभं च युष्माकं स्वतः संपन्नमित्याह यद्विश्रुतिरिति द्वाभ्यां यदिति पृथक्पदं
यस्येत्यर्थः विश्रुतिः कीर्त्तिः श्रुतिनिर्नुता स्तुता इदं विश्वमलमत्यर्थं पुनाति यस्य पादावनेजनपयो गंगा च यस्य वचो वाक्यरूपं शास्त्रं च वेदाख्यं विश्वं पु
नाति किंच कालेन भर्जितं दग्धं भगं माहात्म्यं यस्याः सा तथाविधापि यस्यांघ्रिपद्मस्पर्शनोत्था आविर्भूता शक्तिर्यस्याः सा नोस्माकमखिलार्थानभितो
वर्षति दर्शनं च स्पर्शनं च शय्या शयनं च आसनं भोजनं च यौनबंधः विवाहसंबंधः सपिंडबंधः दैहिकसंबंधः तेन कृष्णेन सह दर्शनाद्युपलक्षितः

अहो भोजपते यूयं जन्मभाजो नृणामिह यत्पश्यथासकृत्कृष्णं दुर्दर्शमपि योगिनाम् २८ यद्विश्रुतिः श्रुतिनुतेद
मलं पुनाति पादावनेजनपयश्च वचश्च शास्त्रं भूः कालभर्जितभगापि यदंघ्रिपद्मस्पर्शोत्थशक्तिरभिवर्षति नोखिला
र्थान् २९ तद्दर्शनस्पर्शनानुपथप्रजल्पशय्यासनाशनसयौनसपिंडबंधः येषां गृहे निरयवर्त्मनि वर्त्त
तां वः स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमास विष्णुः ३ श्रीशुक उवाच नंदस्तत्र यदून्प्राप्तान् ज्ञात्वा कृष्णपुरोगमान्
तत्रागमद्वृतो गोपैरनस्थार्थैर्दिदृक्षया तं दृष्ट्वा वृष्णयो हृष्टास्तन्वः प्राणमिवोत्थिताः परिषस्वजिरे गाढं
चिरदर्शनकातराः ३२

सयौनः सपिंडबंधो येषां वोस्ति किंच येषां वो गृहे विष्णुः स्वयमास अविरभूत् निरयवर्त्मनि प्रवृत्तिमार्गे वर्त्तमानानां स्वर्गापवर्गाभ्यां विरमय
तिविस्मारकरोतीति तथा सः ते यूयं जन्मभाज इति यद्वा तदिति सामान्यनिर्देशः स इत्यर्थः स विष्णुः स्वयं येषां वो निरयवर्त्मनि संसार
कारणे गृहे वर्त्तमानानामपि वध्यते संबध्यत इति संबंधः दर्शनादिभिः संबंधः सन् स्वर्गापवर्गविरमः आसपरमसुखप्रदो बभूवेत्यर्थः अ
नस्थार्थैरितितत्रैव वा सर्वे की यासकटेषु स्थापितैरर्थैः सहागत इत्यर्थः ३१

कृनसं

मो०८०३०
८१

अध्यात्मशिक्षया स्वरूपोपदेशेन शिक्षिता बोधिताः तस्यानुस्मरणेन ध्वस्तो जीवकोशो लिंगं याभिस्ताः तमेवाध्यगमन् प्रापुः ४७
एवं प्राप्तेऽपि कृष्णे पुनर्गेहासक्ता न भवाम इति प्रार्थयामासुरित्याह आहुश्चेति हे नलिननाभ ते पदारविंदं
गेहं जुषां गृहसेविनीनामपि नो मनसि सदा उदियात् आविर्भवेत् ४८ ॥ इति दशमे द्व्यशीतितमः ॥ त्र्यशीतितमे एवं च स्त्रीणां
कृष्णकथालापे द्रौपद्यैः कृष्णभार्याभिः कृष्णस्वरूपकथा ... अन्ये ये कुशलं तत्राह तथेत्याहतमंहो येषां ते २ महतो मनस्तः श

श्रीशुक उवाच अध्यात्मशिक्षया गोप्य एवं कृष्णेन शिक्षिताः तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यगन् ४७ गोप्य ऊचुः आहुश्च ते
नलिननाभ पदारविंदं योगेश्वरैर्हृदि विचिंत्यमगाधबोधैः संसारकूपपतितोत्तरणावलंबं गेहं जुषामपि मनस्युदियात्सदा नः ४८
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे वृष्णिकुरुसंगमे द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥८२॥ श्रीशुक उवाच तथानुगृह्य भगवान् गो
पीनां स गुरुर्गतिः युधिष्ठिरमथापृच्छत्सर्वांश्च सुहृदोऽव्ययं १ त एवं लोकनाथेन परिपृष्टाः सुसत्कृताः प्रत्यूचुः हृष्टमनसस्तत्
पादेक्षाहतांहसः २ कुतोऽशिवं त्वच्चरणाम्बुजासवं महन्मनस्तो मुखनिःसृतं क्वचित् पिबंति ये कर्णपुटैरलं प्रभो देहभृतां
देहकृदस्मृतिच्छिदं ३

कामात् मुखद्वारतो निःसृतं क्वचित् कदाचित् देहधारिणां देहकृद्या सा च स्मृतिश्च अविद्या तां छिनत्तीति तथा तं देहकृदीश्वरस्त
द्विषया स्मृतिश्छिद्यते वा हे विभो त्वच्चरणारविंदासवं कर्णपुटैर्ये ते पिबंति तेषां त्वत्तः इतरेण सा त्वत्कालरूपात् कुतोऽशिवं भवतीत्य
न्वयः कथंभूतं महतां व्यासादीनां मुखनिःसृतं क्वचित् कदाचिदपि व्यासादिद्वारेणोत्त्वा मामत्वेन जानातीत्यतोऽनः स्वं भवती
त्यर्थः ननु ईश्वरस्यात्मैव कथं तत्राह देहभृतो जीवा त्वत्कृते त्वत्तः हेतुत्वेन न बुध्यंति जीवंतिको हेत्वात्मा त्यर्थे प्राकाशानही
नस्यादिति श्रुतिः अथवा त्वन्मुखनिःसृतं त्वच्चरणांबुजासवं ये पिबंति तेषां महात्मनां कुतोऽशिवमित्यन्वयः त्वत्कृते भगवन्

भागवतटीका ३

भा०१०३०
८१

87

चिरयिता न चिन्तं विज्ञात् अत्र हेतुः श्रान्तं तपस्स्य स्वपरो चेतोयि यांतान् ४१ अपि स्वित् अस्मान् अवध्यायथ अवजानीथ अकृतज्ञा एतद
स्यादि विशंकया ईदृशं कया न शंकामात्र निश्चितमेवैतत् परित्यज्य गतत्वादित्यपि स्वित् अत आह नूनमिति ४२ एतत्सदृष्टान्तमाह वायुरि
ति आक्षिपते पृथक्करोतीत्यर्थः ४३ अपि च अतिमङ्गलमिदं यत् भवतीनां मद्वियोगेन मत्प्रेमातिशयो जातइत्याह मयीति मयि भक्ति
मात्रमेव तावदमृतत्वाय कल्पते यत्तु भवतीनां मत्स्नेह आसीत्तद्दिष्ट्या अतिमङ्गलम् कुतः मदापनः मत्प्रापक इति ४४ कीदृशस्त्वं यं व
यस्नेहेन आप्स्यामः इत्यपेक्षायामात्मस्वरूपमाह अहं हीति द्विभिः अङ्गनाः भौतिकानां शरावघटादीनां यदा आकाशादि पंचमहा
मनागवांलास्तथा भूता विविक्तरूपसंगताः आश्लिष्यानामयं स्मेरप्रहसन्निदमब्रवीत् ४० अपि स्मरथ नः सख्यः स्वानामर्थचि
कीर्षया गतांश्चिरायितां छत्रुपक्षक्षपणचेतसः ४१ अप्यवध्यायथास्मान्स्विदकृतज्ञ विशंकया नूनं भूतानि भगवान्
युनक्ति वियुनक्ति च ४२ वायुर्यथा घनानीकं तृणं तूलं रजांसि च संयोज्याक्षिपते भूयस्तथा भूतानि भूतकृत् ४३ म
यि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते दिष्ट्या यदासीन्मत्स्नेहो भवतीनां मदापनः ४४ अहं हि सर्वभूतानामादिरन्तोऽन्त
रं बहिः भौतिकानां यथा खं वार्भूर्वायुर्ज्योतिरंगनाः ४५ एवं ह्येतानि भूतानि भूतेष्वात्मात्मना ततः उभयं मय्यथ परे प
श्यताभातमक्षरे ४६

भूतान्याद्यन्ताद्विरूपाणि एवं सर्वभूतानां जरायुजादीनामहं अंतो व्यापकं मां मदवस्थाप्राप्ताएवेति ४४ ४५ ननु चतुर्विधभूतग्रामा।
भूतान्याद्यन्तादिरूपः तस्मिंश्च सर्वव्यापके सर्वे भूता निवर्तन्त इति कुतस्त्वत्प्राप्तिरस्माकमित्यत आह एवं हीति प्रथम
णात्ज्ञोक्ता स्मैवाद्यन्तादिरूपः तस्मिंश्च सर्वव्यापके सर्वे भूता निवर्तन्त इति कुतस्त्वत्प्राप्तिरस्माकमित्यत आह एवं हीति प्रथम
र्थः यथा शरावादीनां भौतिकानां महाभूतान्याद्यन्तरूपाणि एवमेवैतानि चतुर्विधानि भूतान्यपि भौतिकत्वाविशेषात् स्वकारणे
षु भूतेष्वेव वर्तन्ते ननु भोक्तर्यात्मनि आत्मा तु तेषु भूतेषु आत्मना भोक्तृरूपेण ततः व्याप्तः न कारणत्वेन अथ तदुभयं भूतभौ
तिकरूपं भोग्यं च भोक्तारं चात्मानं मय्यक्षरे परिपूर्णे आभातमपश्यतेति ४६

श्री
र० गु.

८८

88

सनोभेर्भीतुर्वधेनसिंहस्तेननमद्धस्तस्यतेनमेतत्तेनतातेनलिप्तमभिशापंकुर्यैसा अपमार्ष्टुंपरिहर्तुं ऋक्षराजंजित्वारत्नंस्य
मंतकमुपाजहार आनीतवानुअयअनेनतरमस्मिन्नेरत्नमंदात् तेनस्वापराधेनभीतः सन्पिताजमेवेश्रीकृष्णायममादिशत् द
दौसत्रांजिक्रूराद्रिभ्यः प्रतिश्रुतामित्यर्थः १९ देहकृतमेपिताअमुंश्रीकृष्णंनिजंनाथंस्वामिनंदेवमीश्वरंसीतापतिंप्राज्ञायअविज्ञा
यत्रिनवाहानिहृत्स्वः संदेहानुरोधेनशास्त्रविंशतिदिनान्यमुनाप्ययुध्यतपरीक्षितः संजातापरीक्षायस्यसः परीक्षितः तस्मात्तानसीता

श्रीसत्यभामोवाच योमेसनाभिवधतप्तहृच्छातेनलिप्तमभिशापमपमार्ष्टुमुपाजहार जित्वर्क्षराजमथरत्नम
दात्सतेनभीतःपितादिशतमांप्रभवेपिर.तो १९ ज्ञांववन्युवाच प्राज्ञायदेहकृदमुंनिजनाथदेवंसीतापतिंत्रिनव
हान्यमुनाऽभ्ययुध्यत् ज्ञात्वापरीक्षितमुपाहरदर्हणंमांपादौप्रगृह्यमणिनाहममुष्यदासी २० श्रीकालिंदु
वाच तपश्चरंतीमाज्ञायस्वपादस्पर्शकाम्यया सख्योपेत्याग्रहीत्पाणिंयोऽहंतद्गृहमार्जनी २१ भद्रोवाच योमांस्वयंव
रउपेत्यविजित्यभूपान्निन्येश्ववयूथगमिवात्मवलिंद्विपारिः भ्रातॄंश्चमेऽपकुरुतःस्वपुरंश्रियौकस्तस्यास्तुमे
तुभवमंघ्र्यवनेजनत्वम् २२

गृहीत्वा २

पतिरेवासावितिज्ञात्वापादौप्रगृह्यमणिनासहमामर्हणमुपाहरत् अर्हणतयासमर्पितवान् अहोतर्हित्वः मितिश्रेष्ठाऽभिने
त्याह अमुष्याहंदासीति २ सख्यार्जुनेनतस्यागृहमार्जनी-गृहेसंमार्जनकर्त्री २२ अनंतायथ्यगतंस्ववलिंद्विपारिः सिंहइवेति
मेभ्रातॄन्अपकुरुतः अपकारंकुरुतः अपकारंकुर्वतो विजित्यश्रियौकः लक्ष्मीनिवासस्तस्यांघ्र्यवनेजनत्वंचरणक्षाल
नकर्त्रीत्वंअनुभवंप्रतिजन्ममास्तु २३

इत्येतिपरद्वयं त्वा त्वां हि एव त्वामेव नताः स्म इत्यर्थः कथंभूतं आत्मधाम्ना स्वरूपप्रकाशेन विधुता निरस्ता आत्मकृता बुद्धिनिर्मिता त्रिअवस्था यस्मि-
स्मिन्तं अतएव आनंदसंप्लवं सर्वानंदकदंबरूपं अखंडं अपरिच्छिन्नं यतः नकुंठः कुंठितः बोधश्चिच्छक्तिर्यस्य तं नन्वेवंरूपस्ताश्रीकृष्णस्य कुतोऽ
स्मदादिवद्देवमनीतिरत आहुः कालोपसृष्टेति कालेन उपसृष्टाः विलुप्ताश्च ते निगमाश्च तेषां अवने रक्षार्थं आत्ता उपात्ता योगमायया आकृतिर्निराकारमूर्तिर्ये
न तं परमहंसानां गतिं त्वां अतस्त्वं वै वंरूपस्त्वाहस्मा कं च त्वं आयपैत सर्वं वै परीक्षात त्वामेव नताः स्मेति यद्वा त्वामिति प्रकरणात् ज्ञातव्यं त्वां नताः

हित्वात्मधामविधुतात्मकृतत्र्यवस्थमानंदसंप्लवमखंडमकुंठबोधम् कालोपसृष्टनिगमावन आत्तयोगमा
याकृतिं परमहंसगतिं नताः स्म ४ ऋषिरुवाच इत्युत्तमश्लोकशिखामणिं जनेष्वभिष्टुवत्स्वंधककौरवस्त्रियः
समेत्य गोविंदकथा मिथोऽगृणंस्त्रिलोकगीताः शृणु वर्णयामि ते ५ द्रौपद्युवाच हे वैदर्भ्यच्युतो भद्रे हे जांबवति
कौशले हे सत्यभामे कालिंदि शैब्ये रोहिणि लक्ष्मणे ६ हे कृष्णपत्न्यः एतन्नो ब्रूत वो भगवान्स्वयं उपयेमे यथा
लोकमनुकुर्वन्स्वमायया ७ श्रीरुक्मिण्युवाच चैद्याय मार्पयितुमुद्यतकार्मुकेषु राजस्वजेयभटशेखरि
तांघ्रिरेणुः निन्ये मृगेंद्र इव भागमजाविधूथात्तच्छ्रीनिकेतचरणोऽस्तु ममार्चनाय ८

स्म किं कृत्वा हित्वा कं आत्मधाम आत्मशरीरं धाम गृहं तत्र देहदैहिकसंगं परित्यज्येत्यर्थः समानमन्यत् ४ त्रिषु लोकेषु गीताः ५ कौशले हे सत्ये।
शैब्ये मित्रविंदे रोहिणी नाम काचिदष्टमहिषीतुल्या ६ हे अस्माः श्रीकृष्णपत्न्यः ७ मां अर्पयितुं संपादयितुं राजसु जरासंधादिषु उद्यतकार्मुकेषु
सत्सु अजेयाये भटास्तेषां शेखितामुकटवत्कृता अंघ्रिरेणवो येन तेषां मूर्ध्नि पदं दत्तवदित्यर्थः तस्य श्रीनिकेतस्य चरणो ममार्चनायास्तु ८ श्री

कृतः तथाम

भा० द० उ० ८९ अस्त्रीकृतमपाशाशवचीकरत्चकार आमास २८ यथा राज्ञि तनवस्वयंवरे पार्थस्येप्सया आत्मसुमित्रयोऽस्यकाहितवान् पाठांतरे पार्थ
स्येप्सुणा पाकृत तर्हीदमपि अर्जुन एव किं नाविध्यत्तत्राह अयंत्विति समत्स्यो बहिरेवाछन्नो नोत अतः स्तंभसंलग्नयोर्दृष्ट्या संलग्न
ते अयंतु न तथा किंतु स्तंभमूले निहितकलसजले केवलं दृश्यते अतो दृष्टिरधस्तादुपरि च लक्ष्यमिति स्त्रीकृतमत्यतिरेकेण नक

ज्ञात्वा मम मतं साध्वि पिता मे दुहितृवत्सलः बृहत्सेन इति ख्यातस्तत्रोपायमचीकरत् १९ यथा स्वयंवरे राज्ञि मत्स्यः पा
ज२ र्थेप्सया कृतः अयं तु बहिराछन्नो दृश्यते स जले परं २ श्रुत्वैतत्सर्वतो भूपा आययुर्मत्पितुः पुरं सर्वास्त्रशस्त्रतत्त्व
ज्ञाः सोपाध्यायाः सहस्रशः २१ पित्रा संपूजिताः सर्वे यथावीर्यं यथावयः आददुः सशरं चापं वेद्धुं पर्षदि मद्धियः २२
आदाय व्यसृजन्केचित्सज्यीकर्तुमनीश्वराः आकोष्ठं ज्यां समुत्कृष्य पेतुरेकेऽमुनाहताः २३ सज्यं कृत्वापरे वीरा।
स्न४ मागधांबष्ठचेदिपाः भीमो दुर्योधनः कर्णो नाविदंस्तदवस्थितिं २४ मत्स्याभासं जले वीक्ष्य ज्ञात्वा च तदव
स्थितिं पार्थो यत्तोऽसृजद्बाणं नाछिनत्पस्पृशे परं २५ राजन्येषु निवृत्तेषु भग्नमानेषु मानिषु भगवान्धनुरादा
य सज्यं कृत्वाथ लीलया २६ तस्मिन्संधाय विशिखं मत्स्यं वीक्ष्य सकृज्जले छित्त्वेषुणापातयत्तं सूर्ये चाभिजि
ति स्थिते २७ दिवि दुंदुभयो नेदुर्जयशब्दयुता भुवि देवाश्च कुसुमासारान्मुमुचुर्हर्षविह्वलाः २८

स्यापि भेद्य इति भावः २१ मत्स्यं वेद्धुं पर्षदि सभायां मद्धियः मय्येव धीर्येषां मिलितेषु स्वस्विता न वेद्धुं शक्ता इति भावः २२ तदेवाह आदायेति
अमुना चापेन २३ नाविदंस्तदवस्थितिमिति मागधादीनां क्रियाशक्तिरेव न तु लक्ष्याभिज्ञतेत्यर्थः २४ यत्तोऽयत्नवान् असृजत्
मुमोच स बाणो मत्स्यं नाछिनत् परं केवलं पस्पर्शे ज्ञातवानप्यर्जुनो बालेनाहतोऽस्येत्यर्थः अभिजिति सर्वार्थसाधकमुहूर्ते २८ भा० द० उ० ८९

[illegible]

सन्नत्त्वाः पृथ्वीमानवत्वेचवीर्यं च प्रभावश्च सुतीक्ष्णाग्राणि चत्रतिशायितानि येषां तान्मे पित्रा कृतान्वत्नीयसे मां दातुं
क्षितिपानां बलस्य वीर्यस्य परीक्षणाय तानतिप्रसिद्धान् वीराणां दुर्मदं घ्नतियितान्ततस्ताशीघ्रमेवानेन स्वरमयित्वा क्रीडुः
न्मनायासेनैव ववंध त्वं जातो कान् त्वं आपत्याभि २५ वीर्यमेव च शुल्कं देयं यस्यास्तां दासीभिः सह चतुरंगिणी गजाश्वादि से

सख्योवाच सखे त्वमेति बलं वीर्यं सुतीक्ष्णाग्रांगान् पित्राकृतान् क्षितिप वीर्यपरीक्षणाय तान् वीरदुर्मदहनस्ततस्ताभि
रंध र्यद्ध क्रीडन्न् ववंध हयपाशिशानैर्जातो कान् २५ यदस्यं वीर्यं शुल्कं मां दासीभिश्चतुरंगिणीं पद्यिनिर्जितराज।
न्यान्निष्पेतहास्यमसुमे २५ मित्रविंदोवाच पिता मिमानुलेपायस्त्वयमारूप्रदत्तवान् कृष्णं कृष्णाय तद्वि।
नाम सौहित्यासखीजनैः २६ अस्पमिपादसंस्पर्शो भवजन्मनिजन्मनि कर्मभि न्मम्यमाणायां येन तद्बुस
रात्मनः २७ लक्ष्मणोवाच ममापि राज्ञश्च सुतजन्मकर्मा च श्रुत्वा मुकुन्दी रक्षणी तमासह चित्तं मुकुंदे किल
पञ्चहस्तयाहृतः सुसंमत्त्य विहाय लोकपान् २८

नापुरुषंपुरंभित्र २५ कृष्णेहेद्वेपदरितस्मिन्नेव चित्तं यस्यास्तां माम सौहित्यासेनया सह सखीजनैश्च सह २६ येन पादसंस्पर्शो
नात्मनो मे न तु कल्याणं श्रेयो भवेत्स्मः यद्वायेन कारणेन आत्मनो जीवस्य तच्छ्रेयः समस्तपुरुषार्थरूपं यः २७ राज्ञि हे
द्रौपदि यथा मित्रविंदायास्तथा ममापि चित्तं मुकुंदविषयमासीत् सुसंमृश्य सुविचार्य पञ्चहस्तया श्रियाहृतः किं तत्रतोऽपि मम
चित्तं श्रीमुकुंदे आसीदिति २८

मा०द०ञ० रविंबाख्यंतीतिरविबद्धाः ध्वजेषुपटाः यस्यां चित्राणि तोरणानि यस्यां सेवसा च ताम् कुशस्थलीं पुरीं यदुपतिं समाविशत्
९० स्वकेतनं मंडलनकस्ततश्च लेवा ३५ महार्हवासः प्रभृतिभ्यः सुहृदादीन् पूजयामास ३७ दास्यादिभिः सह आयुधानि हरणीयानि

नेशार्के च्युतवालेोधैः कृतवाक्यं प्रियंवदाः निपेतुः प्रधनेके चित्रएके संत्यज्य इंदुंवुः ३६ ततः पुरीं यदुपतिरत्यलंकृतां रवि
बद्धध्वजपट चित्रतोरणां कुशस्थलीं दिविभुवि चाभिसंस्कृतां समाविशत्तदा णिश्व स्वकेतनम् ३७ पितामहेरुजया
मास सुहृत्संबंधिबांधवैर्महार्हवासोलंकारैः शय्यासनपरिच्छदैः ३८ दासीभिः सर्वसंपद्भिर्भटेभरथवाजिभिः आयु
धानि महार्हाणि ददौ पूर्णस्य भक्तितः ३९ आत्मारामस्य तस्येमा पत्न्यो वै गृहदासिकाः सर्वसंगनिवृत्त्याद्धा तपसा च
बभूविमः ४ महिष्य ऊचुः भौमं निहत्य सगणं युधि तेन रुद्धा ज्ञात्वाथ नः क्षितिजये जितराजकन्याः निर्मुच्य संसृति
विमोक्षमनुस्मरंतीः पादांबुजं परिणिनाय य आप्तकामः ४०

ददौ ३८ स्मात्स्वष्टौ वयं सर्वसंगनिवृत्त्या तपसा स्वधर्मेण च अद्धा साक्षात् तस्य गृहदासिका बभूविमः ३९ क्षितिजये दिग्विजये जि
तानां राज्ञां कन्या नोऽस्मान् तेन रुद्धाः ज्ञात्वा ततो निर्मुच्य संसृतेर्विमोक्षो यस्मात् तत्तस्य पादांबुजं अनुस्मरंतीर्नः परिणिनाय उद्वाह ९०

भगवतः प्राप्तिहर्षनिर्भरेण अमन्ना नमिवानुवर्णयंस्याह द्वाभ्यां तदङ्गमिति तत्र तदा कल्लोकलस्वनौ नूपुरे ययोस्तौ ताभ्यां पद्भ्यां रंग
प्राविश्य कनककेतौ ज्वलन्तौ निवीय प्रावृत्तं परिधाय च नी । वीवंधने कौशिकाग्रे उत्तम कौशेयवस्त्रे सखी इति तो हासो यस्मिंस्तद्दुर
नेयस्याः सा कवरी धृता लज्जो य यासा २र्णं उरूवः कुंतलाः यस्मिन् कुंडलयोस्त्विषो ययोस्ते गंडस्थले यस्मिन् तदेव तच्च शि
शिरः संतापहरो हासो येषु तैः कटाक्षमोक्षैर पांगावीक्षणविलासैः अनुरक्तं हृदयं यस्याः साहमुहे यादृच्छेति शेषः परिशीलः ।

तदङ्गमाविश्य महं कलन्नूपुराभ्यां पद्भ्यां प्रगृह्य कनकोज्वलरत्नमालां । नीवीं परिधाय च कौशिकाग्रे स-
व्रीडहासकबरीधृतस्रक् २र्णं उन्नीय च वक्त्रमुरुकुंडलकुंतलत्विड्गंडस्थलं शिशिरहासकटाक्षमोक्षैः राज्ञो निरी
क्ष्य परितः शनकैर्मुरारेरंशेनुरक्तहृदयानिद्धे स्वमाल्यं ३० तावन्मदंगपरहाः शरवंभेर्यानकाद्यः निनेदुर्नटनर्तकाश्च न
नृतुर्गायकाः जगुः ३१ एवं त्वे भगवति मयि शेषनृपभूपाः नमहिरेया त्वमेनिस्पर्द्धातो हृच्छयातुराः ३२ मानावद्यमारोप्य
हयरत्नचतुष्टयं शार्ङ्गमुद्यम्य सन्नद्धस्तस्थावाजौ चतुर्भुजः ३३ दारुकश्चोदयामास कांचनोपस्करं रथम् मिषतां भूभु
जां राज्ञि मृगाणां मृगराडिव ३४ ते ज्वसंजंतराजन्या निषेदुः पथि केचन संयत्तोद्धृतेष्वासा ग्रामसिंहा यथा हरिं

हमेई प्रेमयाप्तेते सति स्पर्द्धमानाः नन्वेवं परमैश्वर्यदृष्टवतां कुतः स्पर्द्धा च मरस्तत्राह हृच्छयातुराः अतिहृच्छये न कामविजृंभिताः
स्पर्द्धेति भावः ३२ हयरत्नानां चतुष्टयं यस्मिन् तं रथं दारुकः भामा मालिन्यपद्भ्यां धनुर्वीणेर्गृहीत्वा चतुर्भुजः तस्थौ ३३ मृगाणामिव
तां मृगराडिव तत्राह हरिर्जगामेति प्रोक्तो नृपतयः दारुकस्यैव वामभागराजोपमा ३३ अभ्यसज्जंतः दृष्टतः सक्ताश्च भूभुजः । निषेदुः प्रतिबं
धं कर्तुं केचन पुरतो गत्वा पथि संयत्ता बभूवुरित्यर्थः उद्धृते षासाः उद्धीकृत चापाः ग्रामसिंहाः श्वानः हरिं सिंहं यथेति ३४

भा०द०उ०
८१

आनर्चुः अर्चितवंतः धर्मगोप्त्री तनुर्यस्य स धर्मगुप्तनुः यता नियता वाचो यस्य तस्य सदसः ॥ जन्मभृतः सफलजन्मानः तत्स
कलं जन्मफलं किं तत् यद्योगेश्वरदर्शनं ॥ किंच ॥ युष्माकं दर्शनमेव नास्ति देवानामपि दुःप्रापं अस्माकं तु स्पर्शनादि
कर्मविपाकरूपं अनुघटितमिति विस्मयेनाह ॥ किमिति ॥ स्वल्पतपसां तीर्थस्नानादिमात्रेण तपो बुद्धिर्येषां ॥ तथा चार्चायां

रामः सशिष्यो भगवान्वसिष्ठो गालवो भृगुः ॥ पुलस्त्यः कश्यपोऽत्रिश्च मार्कंडेयो बृहस्पतिः ॥ ४ ॥ द्वितस्त्रितश्चै
कतश्च ब्रह्मपुत्रास्तथांगिराः ॥ अगस्त्यो याज्ञवल्क्यश्च वामदेवादयोऽपरे ॥ ५ ॥ तान्दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रागासी
नान्नृपादयः ॥ पांडवाः कृष्णरामौ च प्रणेमुर्विश्ववंदितान् ॥ ६ ॥ तानानर्चुर्यथा सर्वे सहरामोऽच्युतोऽर्चयत् ॥
स्वागतासनपाद्यार्घ्यमाल्यधूपानुलेपनैः ॥ ७ ॥ उवाच सुखमासीनान्भगवान्धर्मगुप्तनुः ॥ सदसस्तस्य म
हतो यतवाचोऽनुशृण्वतः ॥ ८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहो वयं जन्मभृतो लब्धं कार्त्स्न्येन तत्फलं देवानां
मपि दुःप्रापं यद्योगेश्वरदर्शनं ॥ ९ ॥ किं स्वल्पतपसां नृणां अर्चायां देवचक्षुषां ॥ दर्शनस्पर्शनप्रश्नप्रह्वपादार्च
नादिकं ॥ १० ॥ न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ॥ ते पुनंत्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ११ ॥ नाग्निर्न
सूर्यो न च चंद्रतारका न भूर्जलं खं श्वसनोऽथ वाङ्मनः ॥ उपासिता भेदकृतो हरंत्यघं विपश्चितो घ्नंति मुहूर्तसेवया ॥ १२ ॥

प्रतिमायां देव इति च चक्षुर्दृष्टिर्येषां तेषां योगेश्वरस्पर्शनादिकमिदं किं अप्रसंभावितमित्यर्थः ॥ एतत्प्रपंचयति ॥ नह्यं
मयानीति त्रिभिः ॥ वाङ्मनसयोरुपासना विषयत्वं यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यो मनो ब्रह्मेत्युपास्त इति श्रुतेः ॥ अ
घं चतन्मलं प्रज्ञानं न हरंति ॥ अत्र हेतुः ॥ भेदकृतः ॥ भेदकर्त्तारः ॥ यद्वा भेदबुद्धिं कुर्वतः पुंसः ॥ विपश्चितो निरस्तभेदाः

राम
८१

नत्वाप्तकामस्य युष्माभिः। प्रयोजनाभावात् किं तस्य एव यत्नेनेति ॥ न वयमिति ॥ साम्राज्यादि न कामयामहे ॥ किं तु एतस्य श्रीमः
त्पादरजो मूर्ध्ना वोढुं कामयामहे इति । ननु तस्य वर्गे हि तथा एव पुंसर्वस्य यज्ञात्मनः किमेवं काम्यते । अत आह । हे साध्वि साम्रा
ज्यं सार्वभौमपदं स्वाराज्यमैन्द्रं पदं भोज्यं तदुभयभोगभोक्तृत्वं विविधं राजत इति विराट् तस्य भावो वैराज्यं । अणिमादिः
सिद्धिभाक्त्वमित्यर्थः ॥ पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदं आनन्त्यं मोक्षं हरेः पदं तत्सालोक्यादि न तु कामयामहे इति । यद्वा ॥ बहु
च ब्राह्मणोक्त क्रमेण प्रागादि दिक्चतुष्टयाधिपत्यानि साम्राज्य भोज्य स्वाराज्य वैराज्यानि व्याख्येयानि । तत्किं तस्मा

न वयं साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यं भोज्यमप्युत ॥ वैराज्यं पारमेष्ठ्यं च आनन्त्यं वा हरेः पदं ॥४०॥ कामयामह एत
स्य श्रीमत्पादरजः श्रियः । कुचकुंकुमगंधाढ्यं मूर्ध्ना वोढुं गदाभृतः ॥४१॥ व्रजस्त्रियो यद्वांछंति पुलिंद्य
न:३ स्तृणवीरुधः । गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महात्मनः ॥४२॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे त्र्य
शीतितमो ऽध्यायः ॥८३॥ श्रीशुक उवाच ॥ श्रुत्वा पृथा सुबलपुत्र्यथ याज्ञसेनी माधव्यथ क्षितिपपत्न्य
उत स्वगोप्यः ॥ कृष्णे ऽखिलात्मनि हरौ प्रणयानुबंधं सर्वा विसिस्मुरलमश्रुकलाकुलाक्ष्यः ॥१॥ इति सभा
षमाणासु स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु ॥ आययुर्मुनयस्तत्र कृष्णरामदिदृक्षया ॥२॥ द्वैपायनो नारदश्च च्यवनो दे

दरजस्तु काम्यते । अत आह । श्रियः कुचकुंकुमगंधाढ्यमिति । अलक्ष्म्यादिसेव्यया श्रिया अपि सेवितत्वादिति भावः । ननु तर्हि अतिदुर्ल
भत्वात् किं तद्वांछया । अत आह । व्रजस्त्रिय इति । यत् यथा गावः गाः महात्मनोऽपि गाश्चारयतः । पादस्पर्शं च गोपा अपि
यथा वांछंति न तथा तन्नान्येषां सुलभमिति भावः ॥ इति दशमे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ चतुर्भिरध्यधिकाशीतितमे
मुनिसमागमे । वसुदेवमखोत्साहवैधप्रस्थापनादिकं ॥१॥ सुबलपुत्री गांधारी माधवी सुभद्रा क्षितिपानां तासां पत्न्यः स्वगोप्य

भा० द० उ०
२२

92

जनसंग्रहमाहुः॥ अथ्यापीति त्रिभिः॥ सत्त्वं विशुद्धं सत्त्वात्मकरूपं बिभर्षि स्वलीलया आचारेण वेदपथं च बिभर्षि अत एव
आश्रमेषु वर्तमानमपि करोषीति॥ सनातनमाहुः॥१८॥ ब्रह्मन्निति ब्रह्मवेदाख्यं ते हृदयं अन्तरंगरूपं कुत इत्यत आह॥
यत्रेति॥ यत्र ब्रह्मणि व्यक्तं कार्यं अव्यक्तं कारणं ततः परं सत् सन्मात्रं ब्रह्म च तपःआदिभिरुपलब्धं तद् ब्रह्मात्मा हृदयं तो
वेदप्रवर्तकं ब्राह्मणकुलं शास्त्रयोनेर्वेदप्रमाणकस्य तव सद्धाम स्थानमुपलब्धिस्थानं सभाजयसि पूजयसि तस्मादेव का
रणात् त्वं ब्रह्मण्यानामग्रणीरुच्यसे॥ तत्प्रवर्तकः सत्कर्माचरणात्॥ ततः तस्मादीश्वरस्य तव वेदजनसंग्रहमाहुः॥ वयं तु

अथापि काले स्वजनाभिगुप्तये बिभर्षि सत्त्वं खलनिग्रहाय च। स्वलीलया वेदपथं सनातनं वर्णाश्रमात्मा
पुरुषः परो भवान्॥१८॥ ब्रह्मन् ते हृदयं शुक्लं तपःस्वाध्यायसंयमैः। यत्रोपलब्धं सद्व्यक्तमव्यक्तं च ततः परम्
॥१९॥ तस्माद्ब्रह्मकुलं ब्रह्मन् शास्त्रयोनेस्त्वमात्मनः। सभाजयसि सद्धाम तद्ब्रह्मण्याग्रणीर्भवान्॥२०॥ अद्य
नो जन्मसाफल्यं विद्यायास्तपसो दृशः। त्वया सङ्गम्य सद्गत्या यदन्तः श्रेयसां परः॥२१॥ नमस्तस्मै भगवते
कृष्णायाकुण्ठमेधसे। स्वयोगमाययाच्छन्नमहिम्ने परमात्मने॥२२॥ न यं विदन्त्यमी भूपा एकारामाश्च वृष्णयः
मायाजवनिकाच्छन्नमात्मानं कालमीश्वरम्॥२३॥ यथा शयानः पुरुष आत्मानं गुणतत्त्वदृक्। नाममात्रेन्द्रिया
भातं न वेद रहितं परम्॥२४॥

तव संगत्या कृतार्था इत्याहुः॥ अद्येति षड्भिः॥ सतां सद्गत्या याच्यया संगम्य संगं प्राप्य यत् यस्मात् त्वं श्रेयसां परोऽवधिः॥२१॥ एके कृष्ण
कस्मिन्नेव स्थाने आरामो येषां तेऽपि कालं स्रष्टृत्वादिकारणं ईश्वरं नियन्तारं॥ एतत्सदृष्टान्तमाहुः॥२२॥ यथेति शयानः २२
स्वप्नान्यपश्यन् गुणतत्त्वदृक् स्वप्नविषयेषु तत्त्वदृष्टिः नाममात्रैरिन्द्रियेण मनसा भातं सिंहव्याघ्रादिरूपमात्मानं वे
द तद्रहितं देवदत्तादिरूपमात्मानं न वेद यथा॥२४॥ मा

प्रतः साधून्विहायान्यत्रात्मादिबुध्या सज्जमानो निमंद इत्याह । यस्येति । आत्मबुद्धिरहमिति बुद्धिः । त्रयो धातवो वातपि
त्तश्लेष्माणः प्रकृतयो यस्य तस्मिन्कुणपे शरीरे स्वधीः स्वीया इति बुद्धिः भौमे भूविकारे इज्यधीः । पूजनयस्य तीर्थबुद्धिर्नी
र्थमिति बुद्धिः । अभिज्ञेषु न । अयमर्थः न केवलं ध्यानयस्यात्मबुद्धिः कुणपे इत्यादि तर्कीनाधिपः जन्मक्षपितेसा किंगोखरः गवा
मस्त्रणसुखंवहनमुखं शानिदधातीति । यद्वा गवां वाचां खरं वहनं रानिददातीति यतः स गोखरः । मैथुनतत्वविस्तृतस्पर्शबु
द्धि यानसंनिमेव गोखरः । पाषाण प्रतिमादिबुद्धिः यद्वा गवां स्मरणादि भारवाहः खरो गर्दभ इति । दुरत्यय
रूपं भ्रमंती । अनवाप्य ता धीबुद्धियेषां ते । ईशितव्यतां अनीश्वरता कर्माधिकारितां जनसंग्रहमात्रमेतदित्यूचुः । स्म

यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः । यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचिज्जनेष्वभिज्ञेषु स ए
व गोखरः ॥१३॥ श्रीशुक उवाच ॥ निशम्येत्थं भगवतः कृष्णस्याकुंठमेधसः ॥ वचो दुरन्वयं विप्रास्तूष्णीमासन्भ्रमद्धि
यः ॥१४॥ चिरं विमृश्य मुनय ईश्वरस्येशितव्यतां जनसंग्रह इत्यूचुः स्मयंतस्तं जगद्गुरुं ॥१५॥ मुनय ऊचुः ॥ यन्मायया
तत्वविदुत्तमा वयं विमोहिता विश्वसृजामधीश्वराः ॥ यदीशितव्यायति गूढ ईहया अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं
॥१६॥ अनीह एतद्बहुधैक आत्मना सृजत्यवत्यत्ति न बध्यते यथा ॥ भौमैर्हि भूमिर्बहुनामरूपिणी अहो विभूम्नश्चरितं वि

डंबनं ॥१७॥

यंतः । अनन्यपेवित्र एवं ततः आह द्वाभ्यां । यन्मायया तत्वविदुत्तमा अपि वयं कासो मायायया विमोहिता इति तामाहुः । यदि
ति । यत् यस्मात् ईहया नरचेष्टितेन गूढः सन् ईशितव्यायति अनीश्वरवदाचरति । भवान् ननु कुतो मीश्वरस्य किमित्येवमाचर
णं तत्राहुः । अहो इति भगवतस्तव विचेष्टितं विचित्रं अनर्वाग्भगवत्त्वमेवाहुः । अनीहः । आत्मैकः पत्नव आत्मना स्वरूपमात्रे
ण । वरदस्त्यत्र दृष्टांतः । यथा भौमैरिति भौमैर्घटादिविकारैरुपलक्षिता वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य
मिति श्रुतेः ननु कथमहं जगत्स्रष्टा आदिकर्त्तावसुदेवपुत्रश्चादिति तत्राहुः । अहो इति विभूम्नः परिपूर्णस्य तव इदं जन्मादिचरितं

विडंबनं ॥१७॥

विदंबमतमन्वेकमतोभातामलमम ॥१९॥

श्रीकृष्णे भक्त्वं मन्यमानो ऽविद्याविजृंभितं इत्याह द्वाभ्यां । अनुभूतिमात्रं न कुतश्चिदपि न भविष्यति न नश्यति । न देवाः । काले
न कर्करिका फलवत् ॥ अयस्थितिश्च यस्य न योन्युत्पत्त्यादिनापि । चतश्चा वैद्युदादिवत् । अन्यस्मादग्न्यादिव घटादेः गुणेनोत्पाद्यं
८३ न योत्पन्नेः सर्वरूपादिना देहादि । तमेवं कुतश्चिदप्यव्याख्यात्या हतानुभवं अनश्वरं । किंच । अद्वितीयं ह्येतत् । अन्यः प्राकृतः अप
गुणमाच्छन्नमनुष्यसाम्यनेके । क्लेशकर्मादिभिः तत्क्लेशा रागादयस्तत्र विकारिणः कर्माणि च तत्परिपाकः सुखदुःखे
च तत्त्वा दिगुणेन ना पुनः प्रवाहस्थितेः प्राणादिभिश्च स्वविभवैः स्वकार्यैः ॥ अत्र दृष्टान्तः मेघाहिमोपरागे ॥ अभ्रवृषा
२२

93 यस्यानुभूतिः कालेनलयोत्पत्त्यादिना स्य वै । स्वतोन्यस्माच्च गुणेनो न कुतश्चिन्नरिष्यति ॥ २२ ॥ तं क्लेशकर्मप-
रिपाकगुणप्रवाहैरव्याहतानुभवमीश्वरमद्वितीयं । प्राणादिभिः स्वविभवैरुपगूढमन्यो मन्येत सूर्यमिव मेघहि- घ
मोपरागैः ॥ २३ ॥ अथोचुर्मुनयो राजन्नाभाष्यानकदुन्दुभिः । सर्वेषां शृण्वतां राज्ञां तथैवाच्युतरामयोः ॥ २४ ॥ कर्मणा
कर्मनिर्हारः एष साधुनिरूपितः । यच्छ्रद्धया यजेद्विष्णुं सर्वयज्ञेश्वरं मखैः ॥ २५ ॥ चित्तस्योपशमोऽयं वै कविभिः शास्त्र-
चक्षुषा । दर्शितः सुगमो योगो धर्मश्चात्ममुदावहः ॥ २६ ॥ अयं स्वस्त्ययनः पन्था द्विजातेर्गृहमेधिनः । यच्छ्रद्धयाप्तवि-
त्तेन शुक्लेनेज्येत पूरुषः ॥ २७ ॥

रागादिभिः स्वविभवैः ॥ सूर्यमिवेति । चित्तस्योपशमः । उपशमहेतुः । योगः मोक्षोपायश्च धर्मे चात्ममुदमावहतीति न
पासुगमः ॥ प्रवृत्त्याश्रयत्वात् ॥ धर्मश्च आवश्यकः । अन्यथा विहिताकरणेन माहिन्यप्रसंगात् । ननु कर्मणा न प्रज- कृष्ण
या ॥ धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुरित्यादिना त्यागस्यैव विहितत्वात् कथं कर्मणो मोक्षोपाय इत्याशंक्य । आहायं ८३
त्यागस्य शक्यत्वादित्याशयेनाह । अयमिति सार्धैश्चतुर्भिः । स्वस्त्ययनः । स्वस्ति क्षेमः इयते नेनेति तथा । श्रद्धयाप्तैः
कामप्रयाष्ठत्क्षेन आप्तेन वित्तेन । पुरुषमीश्वरं इज्येत यजेतेति येन स एष पन्था ॥ २७ ॥

एवं त्वान्तमानामभमात्रेषु स्वप्नादिनुल्य विषयेषु इंद्रियैर्या ईहा प्रवृत्तिः सैव माया तया विभ्रमच्चित्तो न वेद स्मृतेः
विवेकस्योपप्लवान्नाशात् ॥ अघोघस्य मर्षं नाशं करोति यज्ञा रक्षणं तीर्थं तस्यास्य दमाः अयन्ते इंद्रियं मुदि पक्षयोगे
रयिहृदि कृतं केवलं न तु दृष्टं तस्येति हे दहशिमद्दष्टवंतो वयं वह्निभिः पुराणैः अतोस्मान् भक्तान् अनुगृहाण भक्ता
न ॥ भक्त्वा अनुगृह्णकुर्वित्यर्थः ॥ ननु किं भक्त्या यथा एवं तपएव तेप्यत आमितिनेत्याह ॥ अस्मिन्नाउद्भिन्नाया भक्तिा

एवं त्वानामभमात्रेषु विषयेष्विंद्रियेहया ॥ मायया विभ्रमच्चित्तो न वेद स्मृत्युपप्लवात् ॥ २५ ॥ तस्मादद्यतेदृशो
मां प्रमघोघमर्षितीर्थास्यदं हृदि कृतं सु विपक्षयोगे ॥ अस्मिन्नभक्त्युपहृतायायजीवकोशाः प्रापुर्भवद्गतिमतो ऽ
नुगृहाण भक्तान् ॥ २६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरं ॥ राजर्षिस्त्वाश्रमान् गंतुं मुनयो
दधिरेमनः ॥ २७ ॥ मधीदृष्टानुपव्रज्य वसुदेवो महायशाः ॥ प्रणम्य चोपसंगृह्य बभाषेदं सुयंत्रितः ॥ २८ ॥ श्रीवसु
देव उवाच ॥ नमो वः सर्वदेवेभ्य ऋषयः श्रोतुमर्हथ ॥ कर्मणा कर्मनिर्हारो यथा स्यान्नस्तदुच्यतां ॥ २९ ॥ श्री
नारद उवाच ॥ नातिचित्रमिदं विप्रा वसुदेवो बुभुत्सया ॥ यद्भक्त्या भंकपन्नः पृच्छति श्रेय आत्मनः ॥ ३० ॥ सं
निकर्षोत्र मर्त्यानामनादरणकारणं ॥ गांगं हित्वा यथान्यांभस्तत्रत्यो याति शुद्धये ॥ ३१ ॥ श्री श्री नारायण

या ॥ प्रपह्नल ॥ अपोपलक्षणे जीवकोशोपाधयः तत एव एवं भगवद्गतिमापुर्नान्य इति ॥ उपसंगृह्य चरणौ पाणिभ्यां धृत्वा बभाषे
दं मितिमधिरर्षीः ॥ सर्वदेवाय तेभ्यः ॥ यावंतो वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसंतीति श्रुतेः ॥ येन कर्मणा यथा ह्ल
नेन वा कर्मणां निर्हारो निरासो भवति तदुच्यतां ॥ अत्र त्यस्मी श्रद्धां हित्वास्मान् पृच्छतीति विस्मितान् प्रत्याह नारदः ना
ता ति ॥ बुभुत्सया बोद्धुमिच्छया ॥ अत्रत्यः गंगातीरवासी ॥ ३१ ॥

अक्तं नेत्रयोरंजनेन अभ्यक्तं सर्वांगेषु नवनीतेन ताभिः महिलो दीक्षितो विप्रो जीवेशोऽसर्वजीवानामीशो अ
२४ नुपन्नं प्रतियन्नं अथांत सर्वांगाः प्राक्तनाः ज्योतिष्टोमदर्शपौर्णमासादयः तेभ्यश्चौदनालिंगादि मिविति दिशो

नेदुः मृदंगपटहशंखवभेर्यानकादयः ननृतुर्नर्तनैक्यस्तुष्टुवुः सूतमागधाः ४५ जगुः सुकंठ गंधर्वाः सं
गीतं सह भर्तृकाः तमभ्यषिंचनविधिवत् अक्तमव्यक्तमद्विजः ४६ पत्नीभिरष्टादशभिः सोमराजमिवोडु
भिः नाभिर्दुकूलवलयैर्हारनूपुरकुंडलैः ४७ स्वलंकृताभिर्विबभौ दीक्षितो जनसंहनः तस्यर्त्विजो
महाराज रत्नकौशेयवाससः ४८ ससदस्या विरेजुस्ते यथा वृत्रहणो ध्वरे तदाराममस्यलक्ष्म्यश्च स्वैः स्वैर्वं
धुभिरन्वितैः ४९ रेजतुः स्वसुतैर्दारैर्जीवेशो स्वविभूतिभिः ईजेनुयज्ञं विधिना अग्निहोत्रादिलक्षणैः
५० प्राकृतैर्वैकृतैर्यज्ञैः द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरं अथर्त्विग्भ्योऽददात्कालेयथाम्नानं सदक्षिणाः ५१ हल
तेभ्योऽलंकृत्य गोभूकन्या महाधनाः पत्नीसंयोजयाभ्येभ्यश्चाहितानि मेषयः ५२ सस्त्रूराम हदेविप्रा
यजमानः पुरः सतः स्नानालंकारवासांसि वंदिभ्योदात्तथास्त्रियः ५३ ततः स्वलंकृतो वर्णानस्वे
भ्योन्नेन पूजयत् बंधूंश्च दारान्स्वसुतान्पारिबर्हेण भूयसा ५४ विदर्भकोशलकुरून्काशिकेके
यसंजयान् सदस्यार्त्विकसुरगणान् भूतपितृंश्चचारणान् ५५ श्रीनिकेतमनुज्ञाप्य शासतः प्रययुः द्रुत
प्राप्त वैकृमाः सोर्धसत्रादयः तेषर्वैपुरोडाशादिस्नानं मंत्रः क्रियाकमिलरवगभीश्वरांसस्तु स्नानं चक्रुः स्तनो भिया
यथ अन्नेन पूजयत् जन्मादी एवचारणानीर परिवर्हणप्रातिदानेन पूजयत् ते च सर्वे प्रययुः श्रीरामजी॥

स्वस्त्ययनत्वमाह ॥ वित्तैषणामिति चित्तफलभूतैर्यज्ञदानैश्च ॥ वित्तैषणां वित्तेच्छां विसृजेत् गृहैः गृहे चित्तैर्भोगैर्दारसुतैषणां ।
विसृजेत् ॥ नेदं तु भेदेनैव । आत्मलोकानित्वं देहभ्रंशे आत्मनः स्वर्गादिलोकैषणां च कालेन तद्यातनानुसंधानेन विसृजेत् ॥ देव हे वसु
देव ॥ यद्वा ॥ देवकालेन भयानुसंधानेन । विसृजेत् देवानामपि स्वर्गपूनामस्थिरत्वसंभवेनेत्यर्थः ॥ अत्राचारप्रमाणं ग्रामे ॥ ग्रामे इति
। किंच ॥ ऋणैरिति ॥ तथा च श्रुतिः जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिरृणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया ऽ

वित्तैषणां यज्ञदानैर्गृहैर्दारसुतैषणां ॥ आत्मलोकैषणां देव कालेन विसृजेद्बुधः ॥ ३८ ॥ ग्रामे त्यक्तैषणाः सर्वे
ययुर्धीरास्तपोवनं ॥ ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जातो देवर्षिपितॄणां प्रभो ॥ ३९ ॥ यज्ञाध्ययनपुत्रैस्तान्यनिस्तीर्य त्यजन् ऽ
पतेत् ॥ त्वं त्वद्य मुक्तो द्वाभ्यां वै ऋषिपित्रोर्महामते ॥ ४० ॥ यज्ञैर्देवर्णमुन्मुच्य निरृणोऽशरणो भव ॥ वसुदेव भवान्नू
नं भक्त्या परमया हरिं ॥ ४१ ॥ जगतामीश्वरं प्रार्चः स यद्वां पुत्रतां गतः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा व
सुदेवो महामनाः ॥ तानृषीनृत्विजो वव्रे मूर्ध्नानम्य प्रसाद्य च ॥ त एनमृषयो राजन् वृता धर्मेण धार्मिकं ॥ तस्मि ऽ
न्नयाजयन् क्षेत्रे मखैरुत्तमकल्पकैः ॥ ४२ ॥ तद्दीक्षायां प्रवृत्तायां वृष्णयः पुष्करस्रजः ॥ स्नाताः सुवाससो रा ऽ
जन् राजानः सुष्ठ्वलंकृताः ॥ ४३ ॥ तन्महिष्यश्च मुदिता निष्ककण्ठ्यः सुवाससः ॥ दीक्षाशालामुपाजग्मुरालिप्ता वस्तु

पितृभ्य इत्यादि ॥ तान्यनिस्तीर्य तेषामृणान्यनपाकृत्य ॥ तथा च मनुः ॥ ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः इति ॥ निरृणोऽपुत्र ऋणः अशरणो भव गृहान् प्रव्रज ॥ किंच अप्रविष्ट चित्तानां
मधर्षकम् ॥ त्वं तु कृतार्थ एवेत्याह वसुदेवेति ॥ प्रार्चः अर्चितवानसि यद्यस्मात् वां युवयोः ॥ आलिप्ताः कुंकुमादिभिः

॥ पाणयः ॥ ४४ ॥
॥ वस्तुपाणयः गृहीतमङ्गलहस्ताः ॥ ४४ ॥

भा०द०पु०

॥ अद्य श्व इति प्रातर्निर्गमिष्यथैवा ॥ अपराह्णे अपरागमिष्यतामिति ॥ अपराह्णे निर्गमिष्यामि श्वो गमिष्यामि श्वो गमिष्य-
तामिति प्रीतिः पुरं चंगमानिः तस्य याचितः मेदतासेन्येन प्रस्थापितः ॥ यदुदेवस्य वसुदेवस्य महोत्सवं यज्ञात्तत्र
सुहृद्दर्शनादिकं वर्तितं चेति ॥ इति दशमे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ पंचाशीतितमे रामकृष्णौ संप्रार्थितौ

२५

95

नंदस्तु सख्युः प्रियकृत्प्रेम्णा गोविंदरामयोः ॥ अद्य श्व इति मासांस्त्रीन्यदुभिर्मानितोऽवसन् ॥ ६६ ॥ ततः कामैः
पूर्णकामः सव्रजः सहबांधवः ॥ परार्ध्याभरणक्षौमनानानर्घ्यपरिच्छदैः ॥ ६७ ॥ वसुदेवोग्रसेनाभ्यां कृष्णोद्धव-
बलादिभिः ॥ दत्तमादाय पारिबर्हं याचितो यदुभिर्ययौ ॥ ६८ ॥ नंदो गोपाश्च गोप्यश्च गोविंदचरणांबुजे ॥ मा-
नः क्षिप्तं पुनर्हर्तुमनीशा मथुरां ययुः ॥ ६९ ॥ बंधुषु प्रतियातेषु वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ वीक्ष्य प्रावृषमासन्नाद्य-
युर्द्वारवतीं पुनः ॥ ७० ॥ जनेभ्यः कथयांचक्रुर्यदुदेवमहोत्सवं ॥ यदासीत्तीर्थयात्रायां सुहृत्संदर्शनादिकं ॥ ७१ ॥ ए-
वंविधान्येतराज्ञां यादवानां च संगमं ॥ श्रीकृष्णरामयोर्वृत्तं यत्सकर्मावसानकं ॥ ७२ ॥ यः शृणोति नरो भक्त्या क-
र्मपाशाद्विमुच्यते ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे तीर्थयात्रानुवर्णनं चतुरशीतितमोऽध्या-
यः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथैकदात्मजौ प्राप्तौ कृतपादाभिवंदनौ वसुदेवोऽभिनंद्याह प्रीत्या संकर्षणाच्युतौ
१ मुनीनां स वचः श्रुत्वा पुत्रयोर्धामसूचकं तद्वीर्यैर्जातविस्रंभः परिभाष्याभ्यभाषत २ कृष्ण कृष्ण महायो- लक्ष्म
गिन्संकर्षण सनातन जानेवामस्य यत्साक्षात्प्रधानपुरुषौ परौ ३ ८५
सुतौ पित्रोर्ज्ञानमथो मात्रे मृतान्पुत्रानानयच्छुतौ १ नंदईश्वाकुमदत्तत्रयात्रायांसुहृद्धांवहून् तत्तत्स्थानेतानःपित्रोरादि
शान्मृतान्मुनिभिः धामप्रभावसूचकं श्रुत्वाविस्रंभेः उत्पन्नविश्वासः परिभाष्यसंबोध्य २ अस्य विश्वस्य यत्साक्षा
त्स्वरूपं मृतं कारणं प्रधानपुरुषौ नाम परौ तयोरपि कारणत्वेनेश्वरौ साक्षाद्वांयुवामिति जाने ॥ ३ ॥ श्रीकृष्णरामयोर्मश्रीग्र।

प्रणयनेन केषां विशेषमाह ॥ धृतराष्ट्र इति द्वाभ्यां ॥ अनुजो विदुरः पार्था युधिष्ठिर भीमार्जुनाः ॥ यमौ नकुल सहदेवौ ॥
सौहृदेन क्लिन्नानि चेतांसि येषां ते ॥ मनोरथानां महार्णवमिव विषयः ॥ तमेव महार्णवं ॥ सुहृद्भिर्वृतः ... ॥ प्रतिकल्पा नास्ति प्रतिक्रिया य-
स्याः सा ॥ आकुलस्तत्राह ॥ अस्मास्विति ॥ कृताज्ञेषु कृतमुपकारमजानत्सु ॥ सत्तमैः भवद्भिः ॥ प्रयासोऽयं भवतां मैत्रीं ॥

धृतराष्ट्रोऽनुजः पार्था भीष्मो द्रोणः पृथा यमौ ॥ नारदो भगवान्व्यासः सुहृत्संबंधिबांधवाः ॥ ५७ बंधुसंपरिष्वङ्ग-
यदुसौहृदक्लिन्नचेतसः ॥ ययुर्विरहकृच्छ्रेण स्वदेशांश्चापरे जनाः ॥ ५८ ॥ नंदस्तु सह गोपालैर्बृहत्या पूजया-
ऽर्चितः ॥ कृष्णरामोग्रसेनाद्यैर्न्यवात्सीद्बंधुवत्सलः ॥ ५९ वसुदेवोऽञ्जसोत्तीर्य मनोरथमहार्णवं ॥ सुहृद्वृ-
तः प्रीतमना नंदमाह करे स्पृशन् ॥ ६० ॥ श्रीवसुदेव उवाच ॥ भ्रातरीशकृतः पाशो नृणां यः स्नेहसंज्ञितः ॥
तं दुस्त्यजमहं मन्ये शूराणामपि योगिनां ॥ ६१ अस्मास्वप्रतिकल्पेयं यत्कृताज्ञेषु सत्तमैः ॥ मैत्र्यर्पिताऽफला
चापि न निवर्त्तेत कर्हिचित् ॥ ६२ ॥ प्रागकल्पाच्च कुशलं भ्रातर्वो नाचराम हि ॥ अधुना श्रीमदांधाक्षा न पश्या-
मः पुरः सतः ॥ ६३ ॥ मा राज्यश्रीरभूत्पुंसः श्रेयस्कामस्य मानद ॥ स्वजनानुत बंधून्वा न पश्यति ययांधदृक् ॥
६४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं सौहृदशैथिल्यचित्त आनकदुंदुभिः ॥ रुरोद तत्कृतां मैत्रीं स्मरन्नश्रुविलोचनः ॥ ६५ ॥

स्यात् इत्यर्थः ॥ अफलत्वमेवाह ॥ हे भ्रातः ॥ अप्रकल्पात् असमर्थत्वात् वः कुशलं प्रियं न हि आचराम ॥ इदानीं तु
वयं ॥ श्रीमदेन अन्धानि ईक्षणानि येषां ते ॥ न राज्यश्री भी भ त ॥ छंदस्तो ऽशम ॥ ६५ ॥ श्रीनारायणाच्युतानंदः ॥

ॐ॰ भा॰ टी॰ द॰ उ॰ ८६

पादतं आत्मैव प्रपंचपालिकां दिदितिग्मं च सिः चंद्रस्य कांतिरग्नेस्तेजः प्रकंमस्य सासू सूर्यविद्युतां सत्ता सुप्रकाशो वै एतत्सर्वं प्रत्येकं भवतु
तो भवान् तथा च भूतिः नतत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोयमग्निः तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमि
दं विभाति स्फुरति श्रु यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति च स्मृतेश्च तैः प्राणि
नां प्रा धारणेन वर्तनं गंधश्च भवानेव तवैव शक्तिः स्थैर्यं ७ किं च हे देव प्रमाणमपां तर्पणं प्राणनं जीवनहेतुं तेजा
प्राप भूतानां सर्वभूतं भवानि च वायोरोजः सहो बलं हीति तवैव शक्तिः ८ दिशां सुपाधिकृतावकाशः प्रदेशानां सच का दिशः स्मृतं

९६

कांतिस्तेजः प्रभासत्ताचंद्राग्न्यर्कर्क्षविद्युतां यत्स्थैर्यं भूभृतां भूमेर्वृत्तिर्गंधोर्थतो भवान् ७ तर्प
णं प्राणनमपां देवत्वं ताश्च तद्रसः ओजः सहो बलं चेष्टा गतिर्वायोस्तवेश्वर ८ दिशां त्वमवकाशो वर
सि दिशः खं स्फोट आश्रयः नादो वर्णस्त्वमोंकार आकृतीनां पृथक्कृतिः ९ इंद्रियं त्विंद्रियाणां त्वं
देवाश्च तदनुग्रहः अवबोधो भवान् बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृती सती १० भूतानामसि भूतादिरिं
द्रियाणां च तैजसः वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुशायिनां ११ आत्मा ध्यावबद्धो जयती ९

दं च खमाकाशस्तस्याश्रयः स्फोटश्च शब्दतन्मात्रं परावस्थायां वाग्विसर्गः नादः पश्यंत्यामोंकारः मध्यमायां वर्णरूपा
कृतीनां पदार्थानां पृथक्कृतिः पृथक्करणं संनिधानं यस्मात्तत्पदं वर्णा यदा ह्याभिका वैखरी च त्वमित्यर्थः इंद्रिया
णामिंद्रियं विषयप्रकाशनशक्तिः देवाश्चेंद्रियाधिष्ठातारस्तदनुग्रहस्तेषामधिष्ठानशक्तिः अवबोधो
बुद्धिशक्तिः अनुस्मृतिः प्रतिसंधानशक्तिः १० भूतानां कारणं भूतादिस्तामसोहंकारस्त्वमसि इंद्रियाणां कार
णं तैजसो राजसोहंकारस्त्वं विविधं प्रवृत्तिर्देवाध्यासमनोभिर्विकल्पं तद्विविकल्पानां ह्यासीयां कारणं वैकारिकः सात्वि
कोहंकारस्त्वं अनुशायिनां जीवानां संसारकारणं प्रधानं त्वं ११ आत्मा ध्यावबद्धो जयती आदरमजो १

वर

द॰स्क॰ ८६

नन्विदं चिद्रूपमेवैतत्कार्यं जायमाने कुतः प्रधानपुरुषात्मकं कुतस्तदा मायेत्युक्तकारणत्वेनेश्वरस्यैवेति तत्राह यद्वेतिपञ्चविंशकरणे
नयन्स्वीकरणेन वा यतो उपादानात् यत्सर्वं येन यच्च यस्मात्कारणादिति निमित्तोपादानसर्वप्रदानाय यस्मादिति प्रयोज्यकार्यं
मेकत्वेऽपि दर्शितं ननु तयोर्नास्ति भेदः यथोक्तं करोतीति त्रिः प्रमाणेन न कश्चित्कर्तुमर्हति विना सत्यं येन कार्यं च करोति कर्मजायतेत यावद्
सर्वं स्यपरस्य ततस्तेन प्रयोजकः न चित्तात्मप्रेर्य यथोक्तं प्रपञ्चं तु तदेव विश्वसं तत्पाद्यं वस्त्वामेदेन भेदो विवक्षितः दृश्यते चाव
स्थाभेदः तद्यथा नोदनपचति मदेव देवदत्तं दृश्यत इति भेदात्पादयिताः पचतीति यदीतिच त्रिः यो विशेषेण नृतानामन्येषां वाप्यया
नामयः स्यादिति त्रिः पादद्वयोर्योपन्नानामेवं सर्वं प्रपञ्च मन्त्र तत्कारणम् भगवद्रूपमीश्वरोऽवरोऽस्त्वात्मेति प्रधानेनोभयपुरु
षो भोक्तृत्वयोः भवतु भगवान् अवमेव तस्मादिति तयोरैक्यमपि प्रत्येक वचने ४ किं च धारणवत्ता प्रतिपादितमेवेत्याह एतदि
ति देहात्मनः प्राणात्मा इन्द्रियशक्तिः जीवो ज्ञानशक्तिः प्राणसूत्रमेव चिदितिमर्थः ५ ननु प्राणादीनां चित्तविशक्तिर्नाकारणं वा वयमात्मकार्य
परमेश्वरस्यैव कारणत्वेन सर्वात्मकत्वमुच्यते इत्याशंक्य प्राणादिशक्तिरूपतया विश्वात्मत्वमाह प्राणादीनामपि प्राणः सूत्रं तदादीनां विश्व

१२ यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यद्यथा यदा स्यादिदं भगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ४ एतन्नानाविधं
विश्वमात्मसृष्टमधोक्षज आत्मनानुप्रविश्यात्मानं प्राणो जीवो बिभर्ष्यजः ५ प्राणादीनां विश्वसृजां
शक्तयो याः परस्य ताः पारतन्त्र्याद्वैसादृश्याद्द्वयोश्चेष्टैव चेष्टतां ६ चलितश्रीजंप्रभासत्ताचक्रमस्य च

सृजो विश्वकारणादिशक्तयो या परस्यैव ताः इत्याह प्राणादीनामपि प्राणः सूत्रं तदादीनां विश्वसृजां विश्वकारणानां याः शक्तयः पर
स्य परमकारणस्यैश्वरस्यैव कुतः पारतन्त्र्यात् तत्तत्पादेषु शक्तिरेवाहारणस्य प्रतिपुरुषं यस्मात् द्वयोश्च यः ननु भगवतः प्राणादि
वदैर्यच तस्मात् अमेव विनश्यत्तत्रा आह वैसादृश्यात् द्वयोर्द्वितीचेतनाचेतनत्वेनातिसादृश्यात् द्वयोः अचेतनप्राणादिवत् स्यचे
तनपारतन्त्र्यमेव युक्तमित्यर्थः यद्वा प्राणादिषु द्वयोरेव तावद्द्विशद् यात्विद् द्वौ त्रिपादाद्वि तान्ते पुनर्वेद्वदा नात् तस्मादेव नस्वयं त
नसत्तार्थि नावच्छिन्नान मेवविशिष्टकार्यायोर्न मध्ये च पुरुः नव्यतत्त्वात्मनः निलित्व पावीमा यदेव संहतो भावान्तरोऽपि न
गुणाः यद्वा यतनन्निर्माणे न घोऽतुः अद्वा किम मानदा सहस्र चान्योन्यं भगवच्छ क्तिः चोदिताः सदसत्त्वमुपादाय योऽन्यस्य स्तु
स्येदं इति तामानानात्वात् इत्यादि यानीमायोऽतुः प्राजस्य योऽपि नु सिद्धिरिति तु प्राणादीनां क्रियाकारित्वे च शक्तय भगवतः स्यादित्य
आह चष्टैव चेष्टतामिति चेष्टमानानामेषां चेष्टैव नश्यतिः यथा वायोः शक्तया तत्पादीनां चलनं यथा पुरुषस्य परमात्मानं
गइति ६

पु०
भा०द०उ० ॰अहोत्वपुत्रयोरा चयोः किमिदमयोग्यमिति ॰प्रतश्याह पुत्रामिति न साम्यन्तु वन्तपसा प्रवर्तितौ तमाह निश्चितं ॰पासमक पय
९७ सि १८ ततसमाद्य णेशाय णे मापन्नास्सेल ति नयनमपहेतीतित पातत्व ननु त्वमति सुदेवो व याकिं निर्विद्यसे ॰प्रतःपा
ह एतावतेति द्वृद्धि पत्न्यालसेन द्वृद्धि या पेयरुजयाय त्वयेने द्विपत्न्याल सेन मसे स्मृरा धि ॰ग्रात्मदृष्टः ॰ग्रात्मबुद्धिरहंत्वमि
चवं मे स्मरे ॰ग्रयत्यबुद्धिरक्षिते नाले पर्याप्तामिति १९ ननु कुत एतत्र ॰ग्रहः मसे स्मृयद्वृति तत्राह सतिग्रहद्वति ॰प्रनुपुगं

पुत्रानन्नः सुतौ साक्षात्साक्ष्यानपुरुषेश्वरौ न साम्यन्तु वन्तपसा प्रवर्तितौ यथा स्मर १८ ततो
गतो मम परं एनसव्याप दाप विंद मापन्न लोक तिमन्मापाप्रह मार्तेवं जो एतावतात्वलत्न सिद्धि मला
लसेन मस्योस्मद्भ ... त्वयि परे यस्य मनुद्धिः १९ श्रीमद्भेननुजगाद सवानजो नौ संजज्ञ रूपनु
पुगं निजधर्मगुप्तये नानातनूर्गगनवद्विदधज्जहार सिन्धौ वेद मूर्तत्व उरुमयविभूतिमापा श्री
शुक उवाच ॰ग्राकर्ण्येत्थं पितुर्वाक्यं भगवान् सात्वतर्षभः प्रत्याह प्रश्रयानम्रः प्रहसन् श्लक्ष्णया
गिरा २१ श्रीभगवानुवाच वचो वः समवेतार्थं तातैतदुपमन्महे यन्नः पुत्रान् समुद्दिश्य तत
त्वग्राम उदाहृतः २२ ॰ग्रहं यूयमसावार्य इमे च द्वारकौकसः सर्वेऽप्येवं यदुश्रेष्ठ विमृश्याः सच
चराचरं २३

प्रति युगं परामृतपाल्य सिरिति पुगं नौ ॰प्रावयोः यद्वा चकश्यपो दितिश्च तत्युगं ॰प्रद्युना च वसुदेवो देवकी च युगं॥
एवं हि प्रति युगं ॰प्रजएवाहं लेजज्ञे ॰प्रवर्ती ऐ इति नेवा नानुजगाद ननु नासौ चतुर्भुजो दृश्यते ति तत्राह नानातनूरिति॥
गगनवद्गतसंगएवर्ते वृद्मत्तः सर्वगत स्य विभूति हृत्यो मायो २ २१ उपमन्महे सम्मुद्दिश्य विषयी कृत्य ततत्वग्राम स्तत्त्वसमूहः
उदाहृतः सम्यक् निरूपितः २२ इमा सेवदृष्टिं सर्वं च विधेत्तेवाह ॰ग्रहमित्त स्मित एवं विमृश्याः व्रह्मत्वेनैवानेयापीयाः॥ कृ०स्त०:
किं च सच्चराचरं जगदपि २३ ९७

ऽपि च नश्वरेषु नाशशालिषु इह एतेषु भावेषु मदनश्वर मच्छित्यमाकं रूपं तत्त्वमसि दृश्यविकारेषु सत्त्वस्वर्णादिकार्येषु च
रज्जुं कुण्डलादिषु नश्वरेषु दृश्यमात्रेण तत्त्ववर्णादिमात्रमनश्वरं यथा तद्वत् १२ ननु त्रिगुणात्मकं कार्यं रूपं प्राप्यत्वमिति सुके
सारस्य मनश्वरत्वं तत्राह सत्त्वमिति तद्रूपं परिणामाख्यं सद्रूपाः प्रद्युम्ना त्वल्पपरेशात्मिकाः कल्पिताः तस्मा
न्नसंवित्तिस्वरूपतां किं प्रतीतिरतः आह यद्योतिप्रदायिका कल्पिता तत्रैव प्रतीतिमात्रेण कल्पिते तेषु चामी गुणैरेव कारणतया ऽप्र

नश्वरे विहृ भावेषु तत् दृश्यमनश्वरं यथा दृश्यविकारेषु दृश्यमात्रे निरूपिते १२ सत्त्वं रजस्तम
इति गुणास्तद्रूपा अव्ययाः त्वय्यद्वात्मन्यणिरेकल्पिता योगमायया १३ तस्मान्न संसृतिर्नाम
यद्विद्यया विकल्पिताः तेचामी गुणविकारेषु दृष्टान्यदा भवचक्रविधिः १४ गुणप्रवाह एतस्मिन्
अबुध्यास्तरितात्मनः गतिसूक्ष्मा प्रबोधेन संसरतीह कर्मभिः १५ यद्वपान्तां प्राप्य
मनुष्यां सिद्धिदुर्लभां स्वार्थे प्रमत्तस्य वयो गतं त्वन्मायया स्वर १६ अस्माद्भवमभैवेतोदेहे चास्या
त्वया विष्णु स्नेहपाशैर्निबध्नाति भवान्सर्वमिदं जगत् १७ [illegible]

गुणतः अन्यदा तु भवचक्रविधिको ऽविचित्यानुस्यूतमेवाविद्यां प्रसरूपतः १४ एवं रूपत्वात्तानि निवेद्यत संसारदृश्याह
गुणप्रवाह इति सूक्ष्मानिः प्रपञ्चोगतिमनुष्याः अविद्यासः अबुधो इति पाठेः अतः अबोधेन देहाभिमानेन यन्तैः कर्मभिः सं
सरतीति १५ एवं सत्यो यत्त्वं निरूप्य तत्र प्रासाङ्गाच्चयति यद्वपुरीति ताम नुष्यतां सुकत्वां यद्गतरेंद्रियां १६ अहो
किं मिति प्रमत्तो सिच्च पावद्रूपिः पाशै निबद्धतादिसाह अस्माद्भमिति देहे अस्य देहस्यान्वयादिषु पुत्रादिषु चममे
वेतदिति १७

उं०
मा०सू०उ०
६८

यस्यो शत्रुघ्नः तस्य पुत्रश्च यस्यो शो सा याता स्या साया या ग्रेरा सुताः तेषां सर्गिनयरमा तु मानलेशेन विष्णोस्तस्याद्यो जवंसितेवोग
तिसना किम ३० श्रानिन्यपुः प्रानीतवेतौ पितस्थानात यमुत्रनाल ३१ ईदृशाद्बलिः काचे स्त्रौ विष्णस्यास्तमन्ते देवेला

११

यस्यांसां शांस मा जनविष्णोस्त हिलयाद्यया: सर्वेति किल विष्णोस्तेन याद्यः गतिं गता ३१ चिरा
न्यतसुताद्दानेसुरत्ते किलनाहितो श्रानिन्यपुः पितस्थानाद्दुरवे गुरुदक्षिणां ३२ यया सकुल
तेकां सपुत्रो योगिगह्वरेश्वरौ सो जरा जहत्वान्पुत्रान्कामस्य इद्भुस्तानान् ३३ सूत उवाच एवं स
वोदितौ सानाद्यासक्षः स्मभारत सुतर्जे सर्वविशिष्टमुत्र्यां जसाया सुप्रा श्रितौ ३४ तस्मिन्प्रविष्टा
उपलभ्याद्देसयाद्दिष्टतांस्सेवं स्नातंतपासनः तद्दर्शनाद्धूर्दपरिस्मुतासयः सद्यः समुत्सा
यनसासत्ताल्वयंः ३५ तयोः स्नसानीयवरासनं सुयानि निविष्टयोस्तत्र महात्मनोस्तयोः द
धारपादस्वनिज्यत जलं सवेद्यस्मात्पुन वेदत् ३६ समर्हयामास सतौ विभूतिभि
र्महार्हवस्त्राभरणेर्नुलेपनैः तांबूलदीपामृत मङ्गलेक्षितिः स्तोत्रैविनामस्सर्पणेन च ३७
स इंद्रसेनो मा गवत्यदांवुजे विभ्रन्मुहुः प्रेमविभिन्नया धिया उवाच चानेहृजलाकुलेक्षणः

जहि हरेर्मातरपगाक्षदाहरः १

नयः सपरिवारः ३८ सर्वेदः सर्वाजनः कर्णमूतौ याहोश्रवनिज्यपरे वुधयोरवनेजनो दृकं श्राब्रह्मश्राहात्मनिज्ञा
माप्यजगत्सुनलपवित्रयत वर्त्तितौ ३९ इंद्रसेनो बलिः प्रेमविभिन्नया प्रेमाई या धियाः प्रविष्टाः प्रधारय ४० सू०सः
६७

यथा खादीनि भूतानि तत्कृतेषु घटादिषु आविस्तिरोनानात्वादि यान्ति एवमसावात्मापि। आत्मसृष्टैर्गुणैः भूतानि तत्कृतेषु देहेषु बहुधा
दृश्यते पुनः पुनश्च यथाशयं यथोपाधि आविर्भावतिरोभावादिरूपेण प्रतीयते न वस्तुतः कुतः एकोऽपि बहु आत्मस्वयंज्योतिः २५

आत्मा ह्येकः स्वयंज्योतिर्नित्योऽन्यो निर्गुणो गुणैः। आत्मसृष्टैस्तत्कृतेषु भूतेषु बहुधीयते २४ खं
वायुर्ज्योतिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयं। आविस्तिरोऽल्पभूर्येको नानात्वं यात्यसावपि २५ ए
वं भगवता राजन्वसुदेव उदाहृतः। श्रुत्वा विनष्टनानाधीः तूष्णीं प्रीतमना अभूत् २६ अ
थ तत्र कुरुश्रेष्ठ देवकी सर्वदेवता। श्रुत्वानीतं गुरोः पुत्रमात्मजाभ्यां सुविस्मिता २७ कृष्ण
रामौ समाश्राव्य पुत्रान्कंसविहिंसितान्। स्मरन्ती कृपणं प्राह वैक्लव्यादश्रुलोचना २८ दे
वक्युवाच। राम रामाप्रमेयात्मन्कृष्ण योगेश्वरेश्वर। वेदाहं वां विश्वसृजामीश्वरावादिपूरु
षौ २९ कालविध्वस्तसत्त्वानां राज्ञामुच्छास्त्रवर्तिनां। भूमेर्भारायमाणानामवतीर्णौ किला
द्य मे ३०

श्रीशुक उवाच

यतो नित्योऽनित्यत्वेन अन्योऽनन्यत्वेन निर्गुणः सगुणत्वेनेत्यादि बहुधा लेप्रपंचनाय २४ सुविस्मिता सती २७ स
माश्राव्य संबोध्य २८ भूमेर्भारायमाणानां सेवा राज्ञां निरसनाय मे मयि किल अवतीर्णौ हे · आद्य ३० अरे

ॐ०
ना०र०उ०
९९

ततः प्राणः प्रसीद यथानिरोधे देवाः सकाशे यथ विविमत्य मन्वे सत्तो पुष्पात्यदार विरंत देवा धि वयत साश्रयः तस्माद् न्यथ दू हृतं दे
वा न्यत्ययः तस्मात नि षः स्थानि उ या विम्नस्यय शम तोय दिलायो वः त्राः ते षां सं धि पुसू ले पुसर तो गा लितैः फ स्मा दि सिः उ दल आ
प्रा प्राव्ह लिजौ विकायेन सो हूंशातः मन्व ह कठ व च य शनि उत्तः प्र पवा सवं चा सत्ता पायेय पा सहांतनै: सहू मधा च दामा
ति कथ म न्यपुण्णो ना सेवं भावः सं मवती ति चेन हिं॥ यश्चैतत्र मवेतल येवा स्मान्॥ स्मनु शिष्ट य स्माहशाश्चाति हू प्रजा

९९

तन्नः प्रसीद निरपेक्षा विमत्य पुष्पमत्यादार विंरूधि घगो न्य ग्रहां च्चकू पाल॥ नि षु स्यावि म्न
शारण्यां च्युपल्ल अच्चति शां तो पयैक उत सर्वं स रैः चराम्सि॥ ४५॥ शाच्च समाना शितं अशनिः
पापान्म जूरनः प्रजो॥ पुमान्य दक्षुद्ध पालि हं श्रोरना यवि मुच्यते॥ ४६॥ श्रा न गवानुवाच॥
श्रा सत्त्न्मरीचेः स हपुत्राः ऊर्णायां प्रथ्य सेतवे॥ देवाः वंजहू सुवी चूपसुतां य मितु मुच्यते॥ ४७॥
तेनासुरी मज द्गो निमच्चुनावदाकमेण॥ हिरण्यक शिपो जो तानाना स्तेयो गमायया॥ ४८॥ श्रा रामः

ईशितं श्रा सर्वे जीवा तेषां मा शोचय॥ तचानुशासनं मा ति हन्तः श्रा श्रयन् चोदनाया विधि निषेध न्नत्तेयाः सकाशा द्वि
मुच्यते न च स्त्नुत दूशगो विधि विं करः स्यादिति भावः तद् मां सर्वं मनुमो द्राख्या गमनर सामल फार एस प्रपंचः पयति स्मा
सन्निति पंचसिः॥ ४९॥ मरी चि नाया पो यो ऊर्णाया प्रथ्य सेतदेस्मायं मुवेंतदेवा सुतां वाचं य मितुं य च्युमे पुनेनर मयितुं उप कुसः
तेउ चुकेकं प्रजापतिं वीस्य जहू सुः उपहसितवंत॥ ४७॥ तेन स्र व च्च मेण पाये ना सुरी यो विमगन्न प्र च्युनात्तर ९९
मेव हिरण्यकशिपो जोताः ते च योगमायया ता नाताः संतताः॥ ४८॥ श्री श्री श्री श्री श्री

॰पूर्णतायपरोक्षायचबृहतेप॰ किंचदेवोविष्णुधारणायचन्द्रहस्ताय आपवेधसे जगत्स्रष्टे सांख्ययोगवितानायेस्तारिपद
यपोमायान्तत्त्वप्राप्तयोगेश्वराणां दुर्दर्शो भुनो ग्रस्माभिः दृष्टोसि इतिनन्नातिनिममितमाह ३९ दुःप्रापमपि सुप्राप्तं तत्पत्याके
पाचिदपि दुर्लभं नदुर्लभं नमपि मन तिलदाहरजस्तमःस्वभावानामपि दिनोदर्शनं प्राप्तं प्रहोविद्धिप्राव पं सामतत स॰
तो स्योपि समात्पारस्याह दैत्यादिभिरिति ४० उद्बद्धवैरेणभ्या सहितं पातयाकेचनेति वैयारयो कामतो नस्मा

बलिरुवाच नमोनंताय बृहते नमः कृष्णाय वेधसे सांख्ययोगवितानाय ब्रह्मणे परमात्मने ।
३९ दर्शनं वो हि भूतानां दुष्प्रापं चातिदुर्लभं रजस्तमःस्वभावानां यन्नः प्राप्तो यदृच्छया ४०
दैत्यदानवगंधर्वाः सिद्धविद्याध्रचारणाः यक्षरक्षःपिशाचाश्च भूतप्रमथनायकाः ४१
विशुद्धसत्त्वधाम्न्यद्धा त्वयि शास्त्रशरीरिणि नित्यं निबद्धवैरास्ते वयं चान्ये च तादृशाः ।
४२ केचनोद्बद्धवैरेण भक्त्या केचन कामतः न तथा सत्त्वसंरब्धाः सन्निकृष्टाः सुरादयः
४३ इदमित्थमिति प्रायस्तव योगेश्वरेश्वर न विदंत्यपि योगेशा योगमायां कुतो वयं ।
४४

॰त्प्याद्यो यथा सन्निकृष्टाः सत्वः सदा ससानं प्राप्ताः तथा न तथापि सत्त्वसंरब्धाः सत्वानिष्ठाः प्रविद्युरादयो न सन्नि
कृष्टा इति नन्नु सात्त्विकैर्योपि राजसादयः सन्निकृष्टा इति चिन्नं तदाह ४३ इदमिति स्वरूपतः इत्थमिति विशेष
तस्तत्रे चयद्यपि वैरभावेनापि तत्प्राप्तिर्जैव पापि सा सात्त्विकं कुर्विति प्रायेणेति तन्त्राद्वति ४४ श्री श्री

श्रु० भा०१०अ० १००

सनेनैनैवायथयाहिरूपेणेद्विलां॥ ५८॥ अप्रमततो कीर्तिर्यस्य तस्य कीर्तिं श्रवणेन मतः मोक्षो भवतीति भावः व्यासपुत्रैरिति
बहुवचनं पूजार्थं जगदघो पापनिवर्तिनीति तत् पापकर्म अन्ते निःशेषं यत्पापं भवतीति पापं कृत्स्नं छिनत्तीति तद्देवं मोक्षहेतुं बन्धस्य
यद्धेतु सं वाऽऽदृतं द्रुतां श्रोतुं सत्कर्णपूरं परमप्रियसाधकं यो भक्त इति सत्यं स्वरूपतां साह॥ किंच श्रीभगवतिकृत
चित्त इति चित्तं येन स तत्क्षेमं तस्य सेवाधामवैकुण्ठं यस्य हि तं लोकं प्राप्नोति॥ ५९॥ इति श्रीमायार्थदीपिकायां
दशमे पञ्चाशीतितमः॥ षडशीतितमे तु सुभद्राफाल्गुनोद्वाहः॥ गत्वा च मिथिलां कृष्णोऽनुगृह्याथ नृपद्विजौ॥ पि

एवंविधान्यद्भुतानि कृष्णस्य परमात्मनः॥ अनन्तवीर्यस्य सन्त्यनन्तानि भारत॥ ५८॥ सूत उवाच
य इदमनुशृणोति श्रावयेद्वा मुरारेश्चरितममृतकीर्तेर्वर्णितं व्यासपुत्रैः जगदघभिदलं तद्भक्तसत्कर्ण-
पूरं भगवति कृतचित्तो याति तत्क्षेमधाम॥ ५९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः॥ ८५॥
राजोवाच॥ ब्रह्मन्वेदितुमिच्छामः स्वसारं रामकृष्णयोः॥ यथोपयेमे विजयो या ममासीत्पितामही॥
१॥ श्रीशुक उवाच॥ अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्नवनीं प्रभुः॥ गतः प्रभासमशृणोन्मातु-
लेयीं स आसुरीम्॥ २॥ दुर्योधनाय रामस्तां दास्यतीति न चापरे॥ तल्लिप्सुः स यतिर्भूत्वा त्रिदण्डी
द्वारकामगात्॥ तत्रैव वार्षिकान्मासानवात्सीत्स्वार्थसाधकः॥ पौरैः सभाजितोऽभीक्ष्णं रामेणा-
जानता च सः॥ ४॥

ज्ञोऽथ ज्ञानसारिश्चय इत्युक्तेः अर्जुनाय च॥ जगाम मिथिलां कृष्णः॥ स्वयमप्रियवृत्तमः॥ द्वैत्कामतपुकृत्वासो मत्स्य
नेनस्य सुभद्रालाभोऽपि रामप्रातिकूल्यात्॥ दुर्घटं इति मन्यमानः प्रसंगात् पृच्छति यथा मम श्रोतरतद्राह्य॥ ४॥ प्रपरेण मु
देवापरयोन दास्यतीति तल्लिप्सुः तां मातुलेयीं लिप्सुः संभाव्य दैवं चयितुं पूज्यतामविदितो वेषविधायका विलासद्वारकां गतः पूर्वा
ह्स यतिरिति॥ ३॥ स्वार्थसाधकः कन्याप्राप्त्यु
॥ ४॥ श्रु० स्क० १००

देवक्या उदरे जाताः हे राजन् नन्दलेते च कंसेन विहिंसिताः सा च तान् आत्मजान् स्वा शोचति ते च तवान्तिके अध्यासते ४९ लो-
कं देवलोकं ५० स्मरोद्गीथः स्मरसहितः उद्गीथः सद्गतिं मोक्षं देवस्य पूर्वं कीर्तिमानिति नामा ततः कीर्तिमन्तं प्रथम-
जं कंसापानकं दुन्दुभिः प्रपेयपामासे पुत्रं ५२ प्रपद्यन्ता मर्यादा मासस्तु ५३ प्रमत्तस्तेहेतुः गदाभृतः पीतशेषमि

देवक्या उदरे जाता राजन् कंसविहिंसिताः सा च तान् शोचत्यात्मजान् स्वांस्त इमेऽध्यासतेऽन्तिके ४९ १
इतः एतान् प्रणेष्यामो मातृशोकापनुत्तये ततः शापाद्विनिर्मुक्ता लोकं यास्यन्ति विज्व-
राः ५० स्मरोद्गीथः परिष्वङ्गः पतङ्गः क्षुद्रभृद्घृणी षडिमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति सद्गतिं
५१ इत्युक्त्वा तान् समादाय इन्द्रसेनेन पूजितौ पुनर्द्वारवतीमेत्य मातुः पुत्रानयच्छतां
५२ तान् दृष्ट्वा बालकान् देवी पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी परिष्वज्याङ्कमारोप्य मूर्ध्न्यजिघ्र-
दभीक्ष्णशः ५३ अपाययत्स्तनं प्रीता सुतस्पर्शपरिस्नुता मोहिता मायया वि-
ष्णोर्यया सृष्टिः प्रवर्तते ५५ पीत्वामृतं पयस्तस्याः पीतशेषं गदाभृतः नारायणाङ्गसं-
स्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः ५६ ते नमस्कृत्य गोविन्दं देवकीं पितरं बलं मिषतां सर्वभू-
तानां ययुर्धाम दिवौकसां ५७ तं दृष्ट्वा देवकी देवी मृतागमननिर्गमं मेने सुविस्मि-
ता मायां कृष्णस्य रचितां नृप ५८ देवकि [illegible]

तिपूर्वेजन्मानुसारेण दृष्टवन्तं दृष्ट्वा जन्मानि स्मृत्वा कृष्णस्य देवक्याः पयःपानात् संसारनिवृत्तिरिति भावः नारायणाङ्गसंस्पर्शे-
न प्रतिलब्धं दृष्टं आत्मदर्शनं यैः ५६ धाम स्थानं देवलोकं ५७ मृतानामागमनं निर्गमं च कृष्णस्य मायां

मा०द०उ० पाञ्चमात्रं शरीरन्वेर्वीहमात्रं भोजं उपनमतितं प्रति ॥ आगच्छति । १५ । मिथिलस्य जनकस्य वंशपो मैथिलः १६ । प्रभुरेव स्वयं विदेहानेः
१०१ शान्वप्रपन्नौ १७ रूक्षो व्यासः रामपरस्तु रामः ॥ अङ्गस्तु कः शवमादिभिः १८ ॥ आनन्दीदिदेशवर्त्तिनो नरनाथः उदारहासस्मित
मीनगंवादपो: येतन्तुः प्रभो निमं चेतांदासहं मातिच्येन सहाद्वैः मैथिलं नमकृति देवस्य १ दसिस्तत्वदर्शिभिर्नत्रैः २० ॥ स्व

(१०१)

पाञ्चमात्रं त्वहरहद्दैनाडुपनमत्युत नाथिकंतावतानुषः क्षिपान्नक्षेपपोषिताः १५ तथातद्वाक्यपात्नोगन
उत्नाम्यइति प्राकृतः मैथिलो निरहंमानं उभावप्यच्युतप्रियौ: १६ तयोः प्रसन्नोभ गर्वनंदारू केनाहृतं रपः ॥ प्र
रूपसावंस निभिर्विदेहा न्प्रपपोप्र भः १७ नारदो वामदेवोत्रिः रूक्षो रामो सितारूणाः ॥ प्रहंवहस्पतिः करवो मे
नैपृच्छ वनारदः १८ तन्नतन्नतमापांतपौराजनपदैन्नप । उपतस्थुः साचिहस्ताग्रहैस्तर्पमिवोदितं । १९ ॥ प्र
मधु ५ नत्तेच्छन्चकुरूजांगलरंकमत्स्यपांचाल कुंतिवैकयकोशलेन्द्राः ॥ अन्ये चातन्मरखसरोजमन्दहास स्निग्ध
स्मरणं नपयपुर्द्दशिभिर्नन्नाथनेभ्यः स्वनीन्नाणविनष्टतमिस्त्रहृदयः क्षेमेत्रिलोकगुरुरर्थदृशं चयरू २॥
मारूवं दिगंतन्वलोस्वमणा सुमप्रजीतसुरैर्न मिरगाच्छनकैर्विदेहान २१ ते च्युतप्राप्तमाकर्णपपौराजा
नपदानप ॥ अन्वीक्ष्य षिताः सर्वो गृहीतार्हणपाणयः २२ दृष्ट्वाचं उमश्लोकं प्रीत्युत्फुल्लाननाशयाः कैर्ध्वर्तांजली
मीनर् भिर्नेमुः प्रा तहस्तपाशंगृहणं संप्राप्तं मन्वानौतौ जगद्गुरूं मैथिलःश्रुतदेवश्च पादयोर्पेततुः प्रभोः २३ [marginal note]
स्वान्तु
वीन्नाणोनैवविनष्टातमिस्रादगभ्यः ये षांन्नेमममयं ॥ अर्थदृशंतत्वजानेचर २१ ॥ अन्वीयः प्रत्युजगमुः २२ प्रत्याजगमुः स्लानिः प्र
११

तं॰अर्जुनो निर्निदं दिरूपं॰प्रातिष्ठोननिमं॰अग्रहमानीपवल्ले नहल्नचरेणापचक्षपो पाहतं पविरिष्टं ततमै त्वं कि त्वार्जुनत्रिदादिरूपो वभुजेरु
त्यर्थः भावेन रत्नमि प्रापेण तुमितं मनोदध्ये वीडिता पांगास लज्जाकस्य ज्ञातसिञ्चे वन्य संहृदपं ई त्तणं चपयास ७ ॰प्रतनदं हल्लभवसरेप्रे

राघवस्य गरुहमानीप॰प्रातिष्ठोननिमं ञतं मध्वपीपहतं मे स्त्वं वल्ले नन्तु मुजेविंत्वा॥५॥ सोप स्व त्वज्ज महंती कन्यां वीरमनो
हरां प्रीत्युत्फुल्ले क्षणस्तस्यां भाव तच्चं मनोदधे ६ सापि तं च कमे वीच्य नारीणां हृदयंगमं हसंती व्रीडिता पांगास्त्र
च्यस्त हृदये क्षणा ७ तां परं समनुध्याप ततरप्रेसर जुनः नत्ने मेस भुजद्भिः तैः कामेनातिबलीपसा ८ महत्यां ती
र्थपात्राचारपस्यां दृशी निर्जिता॰ जहारानुमतः पित्रोः कृष्णस्य च महारथः ९ रथस्थो चन्द्ररादाय सुतां स्वारूढ
र्थपाच्चापोरथस्त्यां दृशी निर्जिता जहारानुमतः पित्रोः कृष्णस्य च महारथः ९ रथस्थो धन्वराहाय सारं ध्वारूढ
तो महान् विद्वा व्यक्रोशतां स्थानो स्व भाग मरगाद्विव १० ततः श्रुत्वा तु मितो रामः पर्वणी वसहार्णवः जह्नीत
पादः कृष्णेन सुहृद्भिः श्चानुसांत्वितः ११ प्रास्थितोत्यारिवर्हणि वरवध्वोर्महावल्तः महाधनोपस्करोभरश्चाश्वभट
पोषितः १२ अथ मुकुन्दउवाच कृष्णस्यासीद्विजश्रेष्ठः श्रुतदेवइति द्विजः कृष्णैकभक्त्यापूर्णार्थः शांतः कविरलंप
टः १३ वसन्विदेहेषु मिथिलायां गृहाश्रमी ॰प्रनीहपागताहार्यनिर्वर्तितनिजक्रियः॥१४॥ ०ः ०ः ०ः ०ः

सु

सः प्राहु मिथुः कृष्णेन समनार्पेन मभमक्षितं परमासः॥८ ॰आसपंतात्स्वयंतः ॰प्रावरणां कुर्वतः १० पारिवर्हणि प्रतिवरवध्वोः प्री
तिदेपानि॥ १२॥ ॰प्रनीहपा॰प्रनुष्यमेनैवागतं पदाहार्यं भोज्यं तेन निवर्तिता निजक्रियायेनसः १४॥ ०ः ०ः ०ः

भा द ० ३ ०
९२

फलैर्द्राक्षापामलकादिभिः ॥ अर्हणेन उशीरैः तृणविशेषमूलैः उशीरं हरिचंदनं मृगं च चंदनादिभिः हृनासितैः शीतैः ॥ अभ्रस्तवस्वाद्वभिः रंबुभिः सुरभ्याम्लादकस्तूरीश्रवस्वच्छासपर्यया दूजयायपर्याप्तवन्नया नापासेनसेपन्नपान्मतानुपद्रवत्त्वेनात्सत्त्वविवर्द्धनं यदंघ्रः ॥ अनंतनन्च ४१ स्वस्य श्रीकृष्णस्यात्ममूर्त्तिः तस्य निकेतैः भूसुरैः ब्राह्मणभिदेवैः मुनिभिः वहन्तीः सर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिः कृष्णादिभिः प्रसं

102

तदंभसा महाभाग ॥ आत्मानं स गृहान्वयं स्वपदो च कृष्णोपालब्ध सर्वमनोरथः ४० फल्गुनार्हणोशीर शिवामृतांबुमृ
सामृदा सुरभ्यात्मनसीधुरचांबुजैः ॥ आराधयामास यथोपपन्नया सपर्यया सत्त्वविवर्द्धनांधसा ४१ स तर्क
यामास कुतो मम त्वभूद्गृहान्धकूपे पतितस्य संगमः । यः सर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिः कृष्णेन चास्यात्मनिके
तभूसुरैः ४२ सूपविष्टान्कृतातिथ्यान् श्रुतदेव उपस्थितः सभार्यः स्वजनापत्य उवाचांघ्र्यभिमर्शनः ४३
श्रुतदेव उवाच नाद्य नो दर्शनं प्राप्तः परं परममूर्त्तिः यर्हीदं शक्तिभिः सृष्ट्वा प्रविष्टो ह्यात्मसत्तया ॥ ४४ ॥

अ३

गमः समागमकृतोन्ऽभूत् इति विस्मये पश्चात् ॥ आदृतिषितर्केन इति विस्मये ४२ उपस्थितः समीपे उपविष्टः भार्याभर्त्तव्याः स्वजनाः ॥ अपत्यानि
चतैः सहितः श्रीकृष्णस्यांघ्रिमभिमृषति संमर्दयति योघ्रिं इत्यंघ्र्यभिमर्शन ४३ यर्हीदं प्रविष्टः तदैव दर्शनं प्राप्तः इति सरावस मात्रोपनत
नभूतस्त्वमितार्थः पश्चान्न तोस्मान् ॥ अद्यैव प्राप्त इति किं तु तदैव प्राप्तः यर्हीदं सृष्ट्वा प्रविश्य स्वशक्तिभिः सत्त्वादिभिः सृष्ट्वा स्वसत्तया उपवि
ष्टः त्वद्दर्शनं परं केवलं ॥ अद्यैव प्राप्त इति मा भूत् इति प्रवेशापारविद्यास्तु ष्टिप्रवेशो दृष्टान्ततया ॥ आहयेति ॥ ४४ ॥ ० ० ०

९२

तव सिप्रेत्यां गीकृत्य ततदाउभाभ्यामपिताभ्यां मद्भहादनस्य स्पर्शं पातीत्यन्वितः । प्रविदितः पद्मा उभाभ्यां रूपाभ्यां तदन्वितः
ताभ्यां प्रन्वितः उद्धर्षमय तहर्षहृदपंपस्या । प्रसैराविन्ने । श्राल्कीन्नेई त्वणेपस्पसचसचई स्वराः तत्त्वन्यो स्वेत्यर्थः २८ श्रीए

भगवांस्सादसिप्रेत्यद्धपोः श्रिपचि कीर्धपा उभपोशविक्रकृतम् भाभ्यां तदन्वितः २६ श्रोतुम पसताद्वराज्ञन
कृष्णगृहागतान् । प्रानीतेश्वासनाग्रेमुमुस्त्वासीनान्सहामना २० प्रहृद्धमत्त्या उद्धर्षहृदपोसाविन्ने तं
ए: नत्वानदं घ्रीपूजन्त्यतदपोन्नोकपावनीः २८ सकुंडं वोचहृन्मद्वापूजपाचक्रईश्वरान् २२ २८ गं
धमान्यांवशकृत्य नृपदीपादीगोद्यैः वाचामधुरपाप्रणिन्दिमाहानुतापिनान्पादावंकजातोविष्णोः
संस्थान्सनकैर्मदाग्रोवाचमैथिलाराजन्वकृन्नाम्बइतिश्रुत ३० श्रीराजोवाचः भवान्हि सर्वभूतानामात्मासा
क्षीस्वदृग्विभो । अथ नत्वत्पदांभोजंस्मरतांदर्शनंगतः ३१ स्व वचस्तत्कृतं कर्तुमस्मद्गोचरे भवान्पदा स्थैर्वात
भक्तानोनानंतः श्रीरजः श्रियः ३२ कोनुत्वच्चरणांभोजंएवंविद्विसृजेत्पुमान् निष्किंचनानां शांतानामुनीनां यस्त्वमात्म
दः ३३ योवतीर्यपदोर्वंशो नृणां संसरतामिह यशो वितेने तच्छान्त्यै त्रैलोक्यवृजिनापहं ३४ ॐ नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णा
याकुंठमेधसे नारायणायऋषये शांतायतपईयुषे ३५ दिनानिकतिचिद्भूमन्गृहान्नोनिवसन्द्विजैः संमेतपादरजसापुनी
हीदंनिमेःकुलं ३६ इत्युपामंत्रितोराज्ञा भगवांल्लोकभावनः उवास कुर्वन्कल्याणं मिथिलानां चमाधवः ३७ श्रुतदे
वोच्युतं प्राप्तं स्वगृहान्जनकोयथा नत्वामुनीन्सुसंहृष्टो धुन्वासोननर्तह ३८ तृणपीठवृसीष्वेतानानीतेषूपव

न्यीएप नसंस्थाप्यान्संस्मर्दपन् ३० ग्राश्याचेतपितासाजीयुष्काराव्ः स्वद्नस्वप्रकाराः ३१ ।प्रनंतोवचुरपिस्त्रीभार्यापि।प्रनतः प
नोपि ३३ तच्छांत्यै संसारोपमशमाद ३० ... ३६ ... ३३ ।प्रचनिजेप्रत्तान्नितवान् ३८

स्वामः स्वाजनेतानिजं धर्यांश्च स्वमर्यादां निजमेस्तुता ॥ ३ ॥

ग

भा०द३० स्वस्मिन्नादरमधिकं ब्राह्मणेषु मंदमिवालक्ष्य लोकसंग्रहपरो भगवान्भक्तो ब्राह्मणे न श्रुद्धाति देवं कुर्वित्येवं तमनुग्राह्यितुं ब्रह्मन्नितिस
१०८३ त्रिः ५० मयाहं दिष्ट्येन देवादिवन्यो ब्राह्मणः श्रेष्ठ इत्याह देवाइति ५१ ते शनैः पुनाति एते नु सद्यः किंच देवादीनियतपुनंतितदच

१ श्रीशुकउवाच तदुक्तमित्युपाकर्ण्य भगवान्प्रणतार्तिहा गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रहसंस्तमुवाच ह ५० श्रीभगवानुवा
ब्रह्मंस्तेनुग्रहार्थाय संप्राप्तान्विद्ध्यमून्मुनीन् संचरंति मया लोकान्पुनंतः पादरेणुभिः ५१ देवाः क्षेत्राणि तीर्थानि द
र्शनस्पर्शनार्चनैः शनैः पुनंति कालेन तदप्यर्हत्तमेक्षया ५२ ब्राह्मणो [illegible]
नाम्रयाम्रवेषां प्राणिनामिह तपसा विद्यया तुष्ट्या किमु मत्कलया युतः ५३ न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतच्चतु
र्भुजं सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो हरिः ७५४ दुष्प्रज्ञा अविदित्वैवमवजानंत्यसूयवः गुरुं मां विप्रमात्मानम
र्चादाविज्यदृष्टयः ५५ चराचरमिदं विश्वं भावा ये चास्य हेतवः मद्रूपाणीति चेतस्याधत्ते विप्रो मदीक्षया ५६ तस्माद्ब्रह्म
ऋषीनेतान्ब्रह्मन्मच्छ्रद्धयार्चय एवं चेदर्चितोस्म्यद्धा नान्यथा भूरिभूतिभिः ५७ शुकउवाच सइत्थं प्रभुणादिष्टः
सहकृष्णान् [illegible] द्विजोत्तमान् आराध्यैकात्मभावेन मैथिलश्चाप सद्गतिं ५८ एवं स्वभक्तयो राजन्भ
गवान्भक्तभक्तिमान् उषित्वादिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात् ५९ इतिश्रीभागवते महापुराणे दशमे षडशी

हेतमानामिक्षया ५२ ममकथापरिकथनमुपास्तिः तपा पुत्तः किंच ब्राह्मणाराधनमेव मम श्रेष्ठमित्याह न ५३ हेतुमाह सर्ववेदमयो
विप्र इति प्रमाणाधीनत्वात् प्रमेयस्य वेदमयो विप्रो देवमयाद्रूपादपि श्रेष्ठः ५४ अस्त्रूपवोदोषदृष्टयः इज्यदृष्टयः दृ राम
ज्यदृष्टय पूज्यबुद्धयः अस्य विश्वस्य हेतवो भावाः महदादयः मदीक्षया ममैव सर्वत्रेक्षया ५६ सन्मार्गं सतां वेदानां त्रिकांडवि १०८३
विषयाणां निवृत्तिप्रकारमादिश्य ५९ इति दशमे षडशीतितमः ८६

आत्ममायया स्वाविद्ययेत्यर्थः यद्वा आत्मना स्वमायये त्यर्थः किंच ४५ नित्यश्रवणादिपुराणं मम त्वात्मतामापि हृदि एव त्वं भासि मम तज्जोऽच
न गोचरस्त्वं मूढो मायामितिभावः ननु सर्वेषां हृदि स्थितः कथं केषांचिद्वहूर्दृ भाति भिन्नेः स्वरूपेवत जीवोपाधिभिरंतरितत्वादितिपद्यत्र यतेत
हितस्याधिनवेदेवेत्याता दृहृदि स्थोपिदूति ४६ कर्मभिर्विशिष्टं चेतोयेषां तेषां आत्मशक्तिभिरहंकारादिभिरग्राह्योच्चावरहितोपितु
येतगुणः प्राप्तः श्रवणकीर्तनादिसंस्कारः आत्मा अंतःकरणंयेषां तेषां अंति समीपे अनुभावदितत्स्वमित्यर्थः एतत्र प्रपंचयन्नमस्यति
नमोस्त्विति ४७ तेत भ्यंनमोस्तु अध्यात्मविदां निवृत्तदेसाद्यहंकाराणां परमात्मने परमात्मत्वेन प्रकाशमानायमोक्षप्रदायेत्यर्थः रना

गुणांतर

यथार्चिषोऽग्नेः … यमा स्वधा लोकं परं स्वाप्रमनुविशृयावभासते ४५ अ एवंतोपश्यद्वदस्चेतोत्वामि
वेदतां न एणां संवद तामंतर्हृदि भास्यमत्वात्मनां ४६ हृदिस्थोप्यतिदूरस्थः कर्मविक्षिप्तचेतसां आत्मशक्तिभि
रग्राह्योप्यनुपेतगुणात्मनां ४७ ॐ नमोस्तु ते अध्यात्मविदां परात्मने ह्यनात्मने स्वात्मविभक्तमृत्यवे सकारणाकारण
लिंगमीयुषे स्वमायया संवृतरुद्धदृष्टये ४८ स त्वं सृष्टिस्वमत्यान्नः किं देवकरवामते एतदंतोन्न एणां त्वोशायद्वा

आत्मनेदेहाद्यभिमानिने जीवायपरत्वेन प्रकाशमानत्वात्स्वात्मनः प्रकाशात् विभक्तः समर्पितो मृत्युः संसारो येन तस्मै कुतः त
त तत्राह सकारणं महदादिकार्यप्रकारणं प्रकृतिः उभयं लिंगमुपाधिर्नियम्यत्तयाईयुषे प्राप्तवते अतः उभयनियंतुः स्वा
त्मतः प्रकाशात्तद्दुभयप्रपाय जीवायविभक्तमृत्यवे इत्यर्थः नियंतृनियम्यत्वेकारणं वदन्नाह हे स्वमायया संवृततिततो
नुनैश्वर्येत्वात्तन्नियंत्रे तुभ्यं नमः किंच रुद्धदृष्टये मायया विलादेवान्येषां रुद्धा आवृता दृष्टिर्येन तस्मै यद्वा स्वमायया स्व
स्यासं वृता अन्येषां रुद्धा दृष्टिः येन तस्मै नम इत्येकं पदं ४८ स एवं स्तुतः परमेश्वरस्तान् प्रसन्न इत्याह नशादिपि इति

यः ४८

गजेन्द्रस्तवः ५८

मी०८०३० कुत्रादीनुपाधीन् जनानामनुवृत्तापिनां जीवानां मात्राञ्च स्वर्थं प्रसरीश्वरो मतः जनतमात्रानिवृत्पारतिमीयंत इति मात्राविषयानर्थं स्वार्थं मवोजन्मानं स गुणेन
१०४ स्त्रमतिवृत्तिकं गोर्थमित्यर्थः । प्राप्तनेनोकांतत्वाभिनेप्रात्मन् तत्त्वोक मोगायेत्यर्थ । अकल्पनापकत्वनानि तत्तयेमुक्तयेत्यर्थ । अर्थधर्मका
मयोत्पार्थमिति क्रमेणपदचतुष्टयार्थ जनानामिति वदन् जीव श्वरत्यस्य सत्तिरिति दर्शयति अगीति ईश्वरस्य उपाधिवत्स्वपताभावेन
नित्यमुक्तत्वं दर्शयति अथ प्रसिद्धापः सर्वत्वं सर्वधाग्नि सर्वेश्वरं सर्वनियंतारं सर्वोपास्यं सर्वकर्मफलप्रदातारं समस्तकल्याण
गुणानिलयं सच्चिदानंदं श्रीमद्वेतकृतयो प्रतिपादयति सर्वतिपः सर्वेशः सर्वविद् सानसपतयः सर्वस्य वशीः सर्वस्येशानः यः पृथिव्यां तिष्ठन् नप
ग पृथिव्यामंतरः यो पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं तत्त्वेजोसर्जनसत्यज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्याद्याः तथाम्नतेश्वरांतानावत् संप्रापीणां जीवस्य तनिहन्त श्रुतयः
106 येतत्वमसीत्यादिवाक्यानि बोधयति तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यप्रतीयतेनब्रह्मकारांतरेणाप्रथ सानं ब्रह्मणि पर्यवसानं गमयति तथा

श्रीशुक उवाच बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः । मात्रार्थं च भवार्थं च ह्यात्मनेकल्पनाय च ॥ २ ॥ श्रीमते रामा

न हिंसावदेश्वदेव्याभिसेतीतिवत् अयोरेकार्थाभिधानेन समासानाधिकरण्यं घटते यथोक्तं आभिसां देवता पुत्रां वदत्वे वैष्णवद्विज आभिसायदसानि ध्यातसे
विशेषण वदिवपार्यणाभिति कुतोभिन्नार्थत्वान्नचाजहत्स्वार्थयान्निरूढ लक्षणायाविशेषभावेन नीलमुत्पलमितिवत् यदुक्तं स्ववृत्त्यां व्यतेयेन विशेष्यतद्विशेष
२ णभिसारि कुतः विरुद्धार्थत्वेन तस्यायोगात् न च जहत्स्वार्थत्वेन तद्बोधि लक्षणया कुसुमितकुसुमागंगेतिवत् कुतः एकार्थत्वस्यावेक्षितत्वात् अतो जहदाज
हत्स्वार्थलक्षणया सोयं देवदत्त इतितद्विरुद्धांशत्यागेन अकुगतचिदंशेनैकार्थे न सामान्याधिकरण्येन निर्गुणोपर्यवसानं अस्य तादिवाक्यानां समासा
उपाधिविशेषेन तद्वैवात्रोपक्रमेत्वसहस्त्रिद प्रापीयत्यादिनाविशिष्टमात्रं वनं वस्यति अत्रैव चान्ततयः त्वयिफलं त्यातन्निरसेनेन प्रवान्तिर्यनाद्युत्व
पसंहरिष्यति उपासनादि वाक्यानां तु अन्यार्थप्रसक्तिप्रत्याख्यानेन नस्ता नसाधनविधानेन ततः प्रत्वभिप्येष्पादिकृतत्त्वानादि सिद्धिरूपपरान रा०
गतत्वान् संदेहानयुक्तं इत्याह सैवेति १ १०४

मन्त्राशीतिनपेनारायणेनादृता हतः वेदैस्तुतिर्गुणानां वा निर्गुणानवधिर्न्नीर्णपि ते वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि यस्यास्ते हृदये संवित्तं
नृसिंहमहं भजे तत्र तत्र यथा विष्णुचित्तीयं श्रीधरनिर्व्ययं त्रितः श्रुतिस्तुतिभितिव्याख्याकृतिव्याभिपयामतिः श्रीमद्भागवतस्य वैसारतः स निसेवितं स
पाचनरूपस्य सम्पुष्टि सम्पच्चीयते पूर्वाध्याये तत्त्वं भक्त्यैव भगवान् भगवान्मनसा नलिनसान उभित्वादिषु पश्चाद्गुणवतीमगात् स्त्रियत्र स
मा४ मार्गे संतास्वत प्रमाणानां तानां श्रुत्यैव कारणरहितानां वेदानां मार्गं ब्रह्मप्राप्त्युपदिष्टं भगवान्नं गादिस्पृष्टं तत्र वेदानां ब्रह्मपरत्वमघटमा
नमन्वानः पृच्छति ब्रह्मन्निति तत्र तावत्सूत्रयोगेन सगुणनिर्गुणभेदेन त्रिधा प्रवृत्तिप्रत्याख्यापि हि रूपारूपभेदेन द्विधा हि छिन्नस्वरूपेण नास्या
गुणेन वा निर्देष्टुमर्हं वस्तु निस्त्वाभिसंकेतेन प्रवर्तते यथा डित्थः डवित्थः गोमत्त्वं रक्ति न लक्षणा च तेनैव संकेतेनाभिहितार्थसंबन्धिनि यथा गङ्गायां

श्रीराजोवाच ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात्सदसतः परे १ श्रीमते रामानुजाय

घोष इति गौणी चाभिहितार्थे नक्षिलक्षणया ल्लक्षणया नत्सदृशे यथा सिंहो देवदत्त इति यथाहुः अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेष्यते लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्
वृत्तेरिष्टा तु गौणता इति योगवृत्तिस्तु एवं त्रिविधवृत्तिप्रतिपादितपदार्थयोगवृत्ति यथा पार्थयोः वायोगेन यथा पंकजं औपगवः पाचक इत्यादि तत्र तावद्ब्रह्म
णि रूढिप्रवृत्तिर्न संभवतीत्याह साक्षात्कथं चरन्तीति तत्र हेतुः अनिर्देश्यपदमिति अनिर्देश्यत्वे हेतुं वदन् गुणवृत्तिं निराकरोति निर्गुणे गुणवृत्तय इति गुणे
वर्तमाना अपि निर्गुणे कथं चरन्तीत्यर्थः निर्गुणत्वे हेतुं वदन् गुणवृत्तिं निराकरोति निर्गुणे गुणवृत्तय इति निर्गुणे कथं चरन्तीत्यर्थः निर्गु
णत्वे च हेतुं वदन् लक्षणायोगं च निराकरोति सदसतः परे इति कार्यकारणाभ्यां परस्मिन् असंगत्वेन चित्स्वपि संबन्धाभावात् लक्षणायोगात्तीनसंभव
त इत्यर्थः एवं पदार्थत्वायोगात् पदार्थस्य च वाक्यार्थत्वायोगात् कथं ब्रह्मणि अभिप्राये अतन्निरासेनैव ब्रह्मणि श्रुतयः चरन्तीति बुद्ध्यादिषु पा

९

तदीश्वरं तत्र श्वेतद्वीपस्थं मामेवानिरुद्धमूर्त्तिं ननु सर्वे लोकास्तत्र वक्तृप्रश्नावात्तन्नारेति १० ऋतादिभिरविशेषाः अपिमित्रोदासीन
हीनत्वेन निरूपमकरुणः अतः सर्वप्रवचनयोग्यान्यपि केनापि कौतुकेन अश्रवणसुरवर्तिरके एणएकं प्रवक्तारं हत्वा अन्येप्यपृच्छुरित्यर्थः

105

तत्र हायमस्मत्प्रश्नः त्वं मां यमनुपृच्छसि तुल्यश्रुततपःशीलाः तुल्यस्वीयारिमध्यमाः ११ अपिचक्रुः प्रवचन
न मेकं शुश्रूषवोपरे १२ श्रीसनंदउवाच स्वसृष्टमिदमापीयशयानं सहस्राक्तिभिः तदंते बोधयांचक्रुः तं
ल्लिंगैः श्रुतयः परं १३ यथाशयानं सम्राजं वंदिनस्तत्पराक्रमैः प्रत्यूषेभेत्य श्लोकैर्बोधयंत्यनुजीविनः १४

स्वसृष्टमिति १२ स्वयंनिर्मितमिदं विश्वं प्रलयसमये आपीय संहृत्य शयानं योगेन निद्राणमिव वर्त्तमानं तदंते प्रल
यांते तल्लिंगैः तत्प्रतिपादकैर्वाक्यैः परमीश्वरं सृष्टिसमये प्रथमानिः श्वासप्रसृताः श्रुतयः प्रबोधयामासुः १२ श्लो कैः शोभनाः श्लोकाः कीर्त्तयो येषु तैः पराक्रमैर्जयजयेति १४

सैषायथोक्तालंवनाब्राह्मीब्रह्मपरा श्रद्धया आदरेण वैतंडिकतर्कोन्मितिनि वेषेनयः श्रवणादिनाधारयेत्सः अकिंचनः निरस्तदेहा
द्युपाधिसन् परंपदं प्राप्नुयादिति एतदेवसर्वश्रुत्यर्थो निरूपेणप्रपंचायितमितिहासमवतारयतिअत्रेति ३ नारायणान्वितांनाराय

सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता श्रद्धया धारयेद्यस्तां क्षेमं गच्छेदकिंचनः ३ अत्र ते कथयिष्यामि गाथां
२१ नारायणान्वितां नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ४ एकदा नारदो लोकान्पर्यटन्भगवत्प्रियः सनातनमृषिं
द्रष्टुं ययौ नारायणाश्रमं ५ यो वै भारतवर्षेस्मिन्क्षेमाय स्वस्तये नृणां धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थितस्तपः
तत्रोपविष्टमृषिभिः कलापग्रामवासिभिः परीतं प्रणतोपृच्छदिदमेव कुरूद्वह ७ तस्मै ह्यवोचद्भगवानृषीणां
शृण्वतामिदं यो ब्रह्मवादः पूर्वेषां जनलोकनिवासिनां ८ श्रीभगवानुवाच॥ स्वायंभुव ब्रह्मसत्रं जनलोकेभव
त्पुरा तत्रस्थानां मानसानां मुनीनामूर्ध्वरेतसां ९ श्वेतद्वीपं गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरं ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः
श्रुतयो यत्र शेरते १०

णः एवंकृत्वेनान्वितोयस्यां तां गाथामितिहासं ४ ब्रह्मसत्रमिति यथा पत्रमानोयेसमानस्त्विमादिरूपेण परस्कर्मकुर्व
न्तित्कर्मसत्रमितिप्रसिद्धं तथा पत्रसमानाएवपवनकृत श्रोतभावेन ब्रह्ममीमांसन्ति तत् ब्रह्मसत्रं अहोतर्हिमया कथं न ज्ञातमित्य

ननुकथंमामेवप्रतिपादयंतियेनेंद्रोयातोऽवसितस्यराजेत्यादिभिरिंद्रादीनांनामसंग्रवसितस्यस्थावरस्यचराजेतिप्रतिपाद्यते तथाग्नि
मीळेपुरोहितमित्यादिभिरग्न्यादयःप्रतिपाद्यंतेतत्राह। बृहदुपलब्धमेतदिति। अयमर्थः। एतदुपलब्धमिंद्रादिसर्वंबृहत् ब्रह्मत्वमित्ये
१०६ वावयंतिजानंति॥ कथंबृहत् एवावशेषतयाऽवशिष्यमाणत्वेन॥ कुतः॥ यतोबृहतःसकाशादुदयास्तमयौ उत्पत्तिलयौ सर्वोपादानत्वात्॥ नहि
किंविकारिविवृहतः। न। अविकृतात् यतोऽधिष्ठानत्वेनाविकारादित्यर्थः वाचाबहुप्रमाणं यथाघटादौविकृतेमृदिउदयास्तमयौतथा वाचारं
भणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यं। सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिभिस्तथाप्रतिपादनादित्यर्थः। अतःकारणादृषयोमंत्रामंत्रदृष्टारोवात्व
य्येवमनोवचनाचरितंदधुः। मनसाऽचरितंतात्पर्येणवचनाचरितमभिधानंचधत्तवंतः। नत्वन्यविकारेष्वित्यर्थः। अत्रनिदर्शनं
कथमयथेति॥ नृणांभुवराणां। यत्रकुत्रापि। दत्तानिनिहितानिपदानिभुविकथमयथाभवंति। अदत्तानिभवंति। अतोयथामृत्पाषा
106 णेष्टकादिषुदत्तानिपदानिभुवंनव्यभिचरंति। तथायत्किमपिविकारजातंवदंतोवेदास्त्वामेवसर्वकारणंपरमार्थभूतंप्रतिपाद
यंतीत्यर्थः॥ द्रुहिणोवादूरवांप्रमुखाभवतांगादिदंनभवेत्स्यपंगुस्तिनं॥ बहुमुखैरपिमंत्रगणैरजस्त्वमुरुक्रमनिरतोविनिगद्यसे॥ पा॥

पं० बृहदुपलब्धमेतदवयंत्यवशेषतयायतउदयास्तमयौविकृतेर्मृदिवाविकृतात्॥ अतऋषयोदधुस्त्वयिमनोवचनाचरितंक
थमयथाभवंतिभुविदत्तपदानिनृणां॥ १५॥ इतितवसूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिमवगाह्यतपां
सिजहुः॥ किमुतपुनःस्वधामविधुताशयकालगुणाःपरमभजंतियेपदमजस्रसुखानुभवं॥ १६॥

मेवसर्वनिगमगोचरइतिमतंप्रपञ्चयन्त्याहुःतपंति॥ इतिनवाभि त्वमेवसर्वकारणत्वेनपरमार्थइतिमत्वाभोत्र्यधिपतेत्रिगुणमायास्वामिन्नतक
सूरयोविवेकिनस्तवअखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिंसकलजनदुर्जननिरसनहेतुकीर्तिसुधासिंधुमवगाह्यनिषेव्यतपांसि
तपः तत्तपांसिपापानिदुःखानिवाजहुः त्यक्तवंतः त्वदीयकथामात्रेणयदापापत्यागः तदाकिमुवक्तव्यं येपुनःस्वधामविधुताशय
कालगुणाः स्वधाम्नास्वरूपस्फुरणेनविधुतानिरस्ताआशयगुणाः अंतःकरणधर्मारागादयः कालगुणाजरादयश्चयैस्ते तथाभूताःप
रमभवाजस्रसुखानुभवं अखंडानंदानुभवंपदंत्वद्रूपंभजंतिसेवंतेतथाभूताःदुःखानित्यजंतीति यथापुष्करपलाशेआपोनश्लि
ष्यंते एवंविदि हिपापंकर्मनश्लिष्यते नकर्मणालिप्यतेपापकेनतत्सुकृतदुःकृतेविधुनुतेएवंहवावनंतपति किमहंसाधुनाकरवं
जैने

ततः ननु५ जितात्

जयज येति। भो अजित त्वं जय। उत्कर्षमाविः कुरु। आदावेवाप्ताकेन व्यापारेण। अगजगदोकसां अगानि स्थावराणि जगंति जं-
गमानि। ओकांसि शरीराणि येषां जीवानां तेषामजामविद्यां जहि नाशय। किमिति गुणवती हन्तव्येत्यत आह। दोषगृभीतगुणां
दोषाय आनंदाद्यावरणाय गृहीता गुणा यया तां। हग्रहोर्भः छन्दसीति भकारः। इयं हि स्वैरिणी व्यपदेशाय न यद्गुणान् गृह्णाति। अतो
हन्तव्येति। नाहं मृष्यापदोषमावृणोमीति। ममापि किं कामत्रैः स्यात्। अत आह। त्वमसि यत यस्मात्त्वं आत्मना स्वरूपेणैव समवरुद्ध-
समस्तभगः संप्राप्तसमस्तैश्वर्योऽसि वशीकृतमायत्वादिति भावः। स्वयमेव तेन ज्ञानवैराग्यादिना। केन हन्तुमित्यत आह। अखिल-
शक्त्यवबोधकेति। तेषां सर्वेषां वा तत्त्यामाः सर्वशक्त्युद्बोधक। अतो नान्येन ज्ञानादौ त्वत्त्राणमिति भावः। अप्रहमके ज्ञानैश्वर्यादिगुणे
जीवानां कर्मज्ञानादिशक्त्यवबोधनेन। विद्यां हन्तेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत्। अहमेव प्रमाणमित्याह। निगमः वेदः। ननु एवंभूते भा०

॥ श्रुतय ऊचुः ॥ जयजयजह्यजामजितदोषगृभीतगुणां त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः। अग-
ब० जगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ते क्वचिदजयात्मना च चरतोऽनुचरेन्निगमः ॥१४॥ श्रीरामकृष्णन ॥

मयि कथं श्रुतीनां प्रवृत्तिः। तत्राह। क्वचिदिति कदाचित्सृष्ट्यादिसमये अजया मायया चरतः क्रीडतः। नित्यं चालुप्तभगवत्तया सत्या-
ज्ञानानन्तानन्दैकरसेनात्मना च चरतोऽवतिष्ठमानस्य निगमोऽनुचरेत् प्रतिपादयेत्। कर्मणि षष्ठी। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते।
येन ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये। य आत्मनि
तिष्ठन्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। यः सर्वज्ञः सर्ववित्। इत्यादिनिगमकदम्बस्त्वामेवंभूतं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ॥ जयजयाऽ-
जितजह्यगजंगमावृतिमजामुपनीतमृषागुणां नहि भवन्तमृते प्रभवन्त्यमी। निगमगीतगुणार्णवता तव ॥१४॥ श्री श्री

~~[illegible]~~

२७ ननु ईश्वरस्यापि तर्हि जीववदयं हृदयादिसंबंधे । मदनुप्रविष्टस्य कृतावृत्तेर्मुसनिकेतविशेषेणोपास्यत्वमिति मांशंक्य परिहरंत्य एको देवः सर्वभूतेषु गू
ढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्याद्याः श्रुतयः श्रुवंति तदाहुः स्वकृतविचित्रयोनिष्विति स्वयं सृष्टा
सु उच्चनीचासु योनिषु अभिव्यक्तिस्थानेषु कार्येषु देहादिषु हेतुतया उपादानतया प्रागेव विद्यमानत्वेन मुख्यप्रवेशासंभवाद्विशन्निव वर्तमानस्त्वं
मभेतो न्यूनाधिकभावेन च कोपि । एवं भासते स्वकृतानायोनीननुकरोतीति स्वकृतानुकृतिः अनलवत् । अग्निर्यथा स्वनिष्ठ रनस्पृहीनोपि काष्ठानुसारेण
तथा प्रकाशते तद्वत् अथ अतो वितथास्वमिथ्याभूतास्वमृषुयोनिषु प्रविलसंत्स्वपि तत् समम विशेषं प्रतःस्वय्यंतव धाम स्वरूपं विरजधियो निर्मलमत
यः प्रत्यंचीति जानंतीति नु इति एपकपदं वा प्रव हेतु अभिविपण्यंत इति अभितो विगतव्यवहारा अनव्यवहार इत्यस्यैव रूपं पयंत्यु इति । तदिह कामुष्मिक
फलरहिता इत्यर्थः प्रविशेषत्वादेवेकरसं सन्मात्रं अतस्तद्दोपाधिकाज्ञानारसंभावाभावाद्व्यक्तुतेश्वरस्योपास्यत्वमिति भावः ॥१९॥ स्वर्गे नियमिषु कार्येषु
तारतम्यविवर्जितं सर्वानुस्यूतं सन्मात्रं भगवंतं भजामहे ॥१९॥ अपि च कृतानित्यमायां कान्यत्वा भगवतो देहाद्युपाधिकृतदोषप्रसंग इति यतः विद्याकामकर्म
भिः संसरतो जीवस्यापि भगवद्रूपावलक्षणत्वाद्बोधपर्यंतस्तद्दोषनिषेधयंति । नयस्पावयं पुरुषं पश्या नादितो स्त्राकस्त्वामसी त्याद्याः श्रुतयः ननु केचरैर्
त्यात्मनः कुत्तिविषयमीश्वरत्वेन किं पते न तु तस्य ईश्वरत्वं बोधयंति । नेतद्युज्यते वनस्तत्वयंस्य देवेपर ... रात्मनि यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशं
ते महात्मन इत्याद्याः श्रुतयः कलावतारस्य [illegible] भगवच्चरणभजनमुपायं वदंतीत्याहुः स्वकृतपुरेष्विति स्वकर्मोपार्जितपुरुषपशुदेहेषु अमीषु पुनराशिषु
स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया तरतमतश्चकास्त्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः । अथ वितथास्वमूष्ववितथं तव धाम समं विरजधियो
नुयंत्यभिविपण्यव एकरसं ॥१९॥ स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरंतरसंवरणं तव पुरुषं वदंत्यखिलशक्तिधृतोंशकृतं । इति नृगतिं विविच्य कवयो निग
मावपनं भवत उपासतेंघ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः ॥२०॥ दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः ।
न परिलषंति केचिदपवर्गमपीश्वर ते चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः ॥२१॥ भोक्तृत्वेन वर्तमानं पुरुषं अखिलशक्तिधृतः सर्व
शक्त्याश्रयस्यांशं वीस्तता वा शकृतं वदंति । अंश इवांशः ॥ जागरवकृतः चेद्रूपं वदंतीत्यर्थः । ननु कार्यकारणसंघातस्य कुतः एवं भूतत्वं तत्राह । अबहिरंतरसंवरणमिति
बहिः कार्यमंतरं कारणं वस्तुतस्तदावरणं स्पृष्टं तयोरसंगादित्यर्थः । इति एवं अस्य नृगतिं जीवस्वरूपं तत्त्वं विविच्य विश्वासयुक्ताः कवयः अन्यथैव दत्तप्राप्यत इति निज
गतः निगमावपनं निगमोक्तकर्मणामावपनं प्रासमंताद्रुप्यंतेस्मिन्निति आवपनं क्षेत्रं सर्वकर्मार्पणविषयमित्यर्थः यत्रार्पितानि कर्माणि मुक्तिफलं प २७
लितं भवतोंघ्रिमभवं भवनिवर्तकं विश्वसिताः श्रुत्या विश्वासा उपासतेऽर्चनवंदनादिभिः भुवि मर्त्यलोके दृढमेवो चिंतामणि दर्शयंति ॥२०॥ वद्
ममेशानत्वं मायाज्ञानं वेधनं तद्दर्शितवानादि ... परानंदनिर्वृत्य ॥२०॥ भक्तिस्तत्साधनमिति वचनमनुचिंतामिवमन्वानो भक्तिं गुरूकरोति दुरवगमेति भोऽस्य
दुर्बोधस्य आत्मतत्त्वस्य निगमाय ज्ञापनाय तवात्ततनोश्चितं कृतामूर्तेः चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः चरितमेव महानमृताब्धिस्तस्मिन् प
रिवर्तो विगाहः तेन परिश्रमणाः परिवर्जिताः श्रमाः श्रमणं श्रमः गताः श्रमा इत्यर्थः अपवर्गमपि केचिन्न परिलषंति नेच्छंति केचित्त्वन्यदिच्छादिपद्मादिकोचिदिति एवं भूता
भक्तिरसिका विरला इति दर्शयति न केवलमन्यन्नेच्छंति किंतु तेनैव सुखेन गृहाः सतः पदवीसंगादिसुखमप्युपेक्षंत इत्याह तवचरणसरोजहंसकुलसंगविसृ

ऽसुर्या नाम ते लोका अंधेन तमसा वृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंति ये के चात्महनो जनाः॥ तथा न वेदवेदा भक्तजीवि . नो ध्येयस्त्यागाः॥ धनपर
वंल्लोका तु भयं विधमजनन हो नान्नदंति॥ इत्यस्य वीने॥ धंसु भक्तो नराः यादंते ऽनुविधा अनुविदधती यनुविधा अनुवांतेन भक्ता इति
यावत्॥ नाहं ध्वस्तं तजीवितिस फलजीवना भवंति॥ इतरथा हन यद्वभक्त्या ऽद्वय यथा भामा इत्यर्थः॥ अन्च भक्तानाम् पिकाम आदिफलम् स्या ऽ
व नकार्यकारणनुग्राहकत्वेन जीवनहेतो स्वा भजनमेव हत ध्यानांजनदीपनसिध्यो त्वाशयेनाह॥ महदहमादयइति॥ महानहंकारश्च॥ प्रा
दर्शितांश्चेत्यदनुग्रहतः यस्यानुप्रवेशानले कमामर्थ्याः संतः ऽब्रंडं समुत्थि ब्राष्ट्रकृ पस्तु वंत॥ मत्र न पंचापिको प्राणन्नमयादीनां विरूप
तदाकारः प्रम पश्चमेधनसत्वा॥ ततस॥ पुरुषविधइति॥ एकधस्या न्नमयादाविधे वा विप्राकारो यस्य न तु चेदकरसमकथनं तदाकारो न तत ऽप्रा
ह॥ अन्वयोऽत्रेति अत्रान्नमयादेष्वान्वेति॥ अन्वयः अतस्तदाकारतेति एवं तहि सम्यक्त्वमसंगत्वं च कथं तत्राह चरमोऽन्नमयादिषु इति॥ अन्नम
यादिषु पविष्यमानेषु यश्चरमो ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छत्वेनोक्तः स तत्राभिनिवेशः ननु तथाप्यन्नमयादिष्वान्वितत्वे ऽसंगत्वं वाहीनेत्येवं तत्राह स
दसत्॥ परत्वमयेद सविशेषाप्यात्॥ सदसत्॥ स्थूलसूक्ष्मादन्नमयादेः परं व्यापिकं तत्साक्षीभूतं अ॰ अविशेषं अविशेष्यमित्यविशेषमवा ऽ
च्यं॥ अप्य अत एवं तत्सत्यं॥ न हि किमर्थं तेष्वन्वयः उक्तः शाखाचंद्रवत् स्थूलारुंधतीवत् लक्षणार्थं॥ तथा हि॥ सवा एष पुरुषोऽन्नरसमयस्तस्य

इत्थं यद्वस्तु सत्यं सुभक्त्योपादिति ऽनुविधा महदहमादयो ऽमास्तन्नानुग्रहतः॥ पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः
सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतं॥ १७॥ उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरं॥ तत उ
दगादनंत तव धाम शिरः परमं पुनरिह यत्समेत्य न पतंति कृतांतमुखे॥ १८॥ ॥ उदरमेव पिरं इत्यादिना स्थूलसूक्ष्म … क्रमे

ण पंचकोशानुपदिश्य तस्य [illegible] विधत्वमन्वयं पुरुषविधइति पुनःपुनस्तत्तदन्वितत्वेनालक्ष्य ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति सर्वसाक्षित्वं स्व ऽऽ
स्वरूपनिरूपणमित्युपवर्ण्य नरवपुः प्रतिपद्य यदि त्वयि श्रवणवर्णनसंस्मरणादिभिः॥ नरस्त्वेन भजंति नृणामिदं घृतवद्दुष्टसितं वि
फलितं॥ १॥ १७॥ एवं तावत्सर्वात्मकेऽपि परमेश्वरे सर्वश्रुतिसमन्वयेन भजनीयत्वमुक्तं अभक्तानं दयाचत्तदेवदृढीकृत्य इदानीं
मनवगाह्यमहिमानि प्रथमं तावदुपाध्यवलंबनमुपासनमुदरं ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपासते॥ हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्मा हैवैता ऊर्ध्व
त्वेनोदरं पश्यंति शर्कराक्ष्याः श्रुतयो वदंतीत्याह उदरमुपासत इति॥ ऋषिवर्त्मसु॥ ऋषीणां संप्रदायमार्गेषु ये कूर्पदृशः … उद
रावलंबनं मणिपूरकस्थं ब्रह्मोपासते ध्यायंति॥ शार्कराक्षा इति श्रुतिपदस्य प्रतिपदं कूर्पदृश इति कूर्पशर्कराः ज्ञेया विद्यते दृक्षु अध्याप्येते
यंति॥ तथा त्वारुणयोऽपि हृदयं स्थूलदृष्ट्य इति यावत्॥ उदरस्य हृदयापेक्षया स्थूलत्वात् सूक्ष्मसूक्ष्मदृशा इत्यर्थः तदा हृदयस्य सूक्ष्ममया
लंब्य तत्र केशाय प्रथममुदरस्थमुपासत इति भावः॥ आरुणयस्तु साक्षात् हृदयस्थं दहरं सूक्ष्ममेवोपासते हृदयावशेषण परिसरपद्धतिमाने

भा०द०उ०

धमोवाचोनिवर्त्तंते अप्राप्यमनसासहकोऽद्धावेदकइहप्रावोचत्कुत आयाताः कुतइयंविसृष्टिः ॥ अर्वाग्देवा अस्यविसर्जनेनाथाकोवेदयत आबभू
वा ॥ अनेजदेकंमनसोजवीयोनैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत् ॥ तद्धावतोऽन्यानत्येतितिष्ठत्तस्मिन्नपोमातरिश्वादधाति ॥ तथाः भगवन्तंदर्शयंवदत्योभक्तिमेव
वोत्सरीकुर्वन्तिस्माह कइहन्वितिवेदेति ॥ वत्स अहोभगवन्निहलोकेति अग्रसरंसर्वविप्रसिद्धसं ॥ अवरजन्मलयः अर्वाचीनोत्पत्तिनाशवान्कोनुपुमान्वेदजा
नाति ईश्वरस्यएवसिद्धावस्यचार्वाचीनलेप्रमाणंवदन्ज्ञानकारणाभावमाह ॥ यतउदगादिति ॥ यतस्तत्तः ऋषिर्ब्रह्माउत्पन्नः ॥ यंब्रह्माणम
नुउभयेआध्यात्मिकाधिदैविकाः ॥ देवगणाउत्पन्नाः ॥ तेऽप्यर्वाचीनाः सर्वेयदानुभवात्सर्वमाकृष्यउपसंहृत्यशयीत ॥ तर्हितदाअनुशा
यिनांजीवानांज्ञानसाधनंनास्तियतस्तदानसत् ॥ स्थूलंआकाशादि ॥ नचासत्सूक्ष्मंमहदादि ॥ नचउभयंसदसन्मात्रमारब्धंशरीरंनचकेवा
लगवः नान्नभिन्नभूतंकालवैषम्यंएवंसतितत्रतदानकिमपिइंद्रियप्राणाद्यपितज्ज्ञापकंशास्त्रमपि ॥ अयमभिप्रायः ॥ अर्वाक्
सृष्टिगतानांदेहाद्युपाधिकृतानंतरायेण कालवशेनचमलिनसहानांनतावद्भगवत् ज्ञानसामर्थ्यं ॥ तथाचश्रुतिः नतंविदाथयइमा
जजानान्यद्युष्माकमंतरंबभूवेत्याद्याः ॥ श्रुतयः ॥ प्रलयसमयेनवस्तुंतरस्मात्तदापित्तानसंभावान्नभवत्ज्ञानं ॥ अतस्त्वदेकशर

कइहनुवेदबतावरजन्मलयोऽग्रसरंयतउदगादृषिर्यमनुदेवगणाउभये ॥ तर्हिनसन्नचासदुभयंनचकालजवः किमपिनतत्रशा
स्त्रमवकृष्यशयीतयदा ॥ २४ ॥ जनिमसतः सतोमृतिमुतात्मनियेचभिदांविपणमृतंस्मरंत्युपदिशंतितआरुपितैः ॥ त्रिगुण
नो२ मयः पुमानितिभिदायदबोधकृतात्वयिनततः परत्रसभवेदवबोधरसे ॥ २५ ॥ एवंतयाश्रवणकीर्त्तनादिभक्तिरेवसुकरेति ॥

काहंवुध्यादिसंरुद्धःक्वचभूमन्महत्तव ॥ दीनवेधोदयासिंधोभक्तिंमेन्द्रहरेदिश ॥ २४ ॥ त्तापिनज्ञानंसुकरंउपदिशतामपिभ्रमबाहुल्यादित्याह जन
िमसत इति ॥ असतोजगतोजनिंउत्पत्तिंवैशेषिकादयोवदंति ॥ सतएवब्रह्मणःसतोऽत्यन्तिकंचपातंजलादयः ॥ सतएवैकविंशतिप्रकारस्यदुः
खस्यमृतिंनाशंमोक्षंवदंति ॥ येनैयायिकाः ॥ उतअपियेचसांख्यादयः आत्मनिभिदांभेदं येचमीमांसकाः ॥ विपणंकर्मफलव्यवहा
रमृतंसत्यंस्मरंतिवदंति तेसर्वे ॥ आरूपितैरारोपितैर्भ्रमैरेवोपादिशंतिनतुतत्त्वदृष्ट्या ॥ सदेवसौम्येदमग्रआसीद्ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतिये
नाशयाशोचतिमुह्यमानः ॥ अविद्यायामंतरेवर्त्तमानाः स्वयंधीराःपंडितंमन्यमानाः ॥ जंघन्यमानाः अपियंतिमूढाः ॥ अंधेनैवनीयमा
नायथांधाः ॥ एकमेवाद्वितीयंब्रह्म ॥ एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत् ॥ इत्यादिश्रुतिविरोधात् ॥ किंचवस्तुतः पुरुषस्यत्रिगुणमयत्वे
सर्वमिदंसंगच्छेतनत्वतदस्तीत्याह त्रिगुणमयः पुमानिति भिदायदबोधकृतात्वयीति ॥ त्रिगुणमयः पुमानित्यनेनहेतुनायाभिदाउप
लक्षणमेतद्विशेषादि ॥ सायस्मादपिविषयेऽबोधकृताविद्ययाज्ञानाद्वृत्तिभितास्तीकिमत्रानमभिवस्तुतः ॥ पुंसिनैवेत्याहततः अवो

नो१

ऽप्यारामस्य पर्यंतमिनत्तं पश्यति कश्चन । नतंविदाध्ययद्भाय जानान्मधुप्माकमनंत्वं भूव ॥ नीहारेण प्रावृता जल्पा चासुतृप उक्थशासश्चरंतीत्याद्याः श्रुतयः ॥
ऽप्यनुकोपंथा जगद्वात्मनी श्वरं रतिमुपादेयं त्याह । यदनुपश्यामिति । यदनुवर्त्तिलत्ते वीपायिकामदकुलायं कोलीयत इतिसारांशः । ऽप्यात्मसुहृत्प्रियवत् । ऽप्यात्मा च सुहृत्
ऽप्रियश्चेन च ॥ यदीन सर्वाधिनतयावर्त्तनइत्यर्थः । तथा पल्लीयकन्मुखो हितेप्रिये ऽप्यात्मनि च ऽप्यर्थयीचकार । एवं भूतेसुसेव्ये पिलापितेत ऽप्रलोकष्टनरमांतिनस ऽ
रत्यादिना भजीत । ऽप्यसदुपासनया देहादुपलालनेन ॥ ऽप्यात्महनः । प्रमादिनः । कृतध्यदनुशयाः । यस्मादसदुपासनायां ऽप्यनुशयो वामनोयेषांजे कुशरीरभ ऽ
नयः संतः । उभयेसंसारे भ्रमंति परिवर्त्तति । अत ऽप्यात्महनइति भावः ॥ ४ ॥ त्वयात्मनिजगन्नाथेमन्मनोरमतामिह । कदाममेदृशंजन्म मानुषेसंभविष्यः
ति ॥ २२ ॥ इदानीमात्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इत्याद्याः श्रुतयो ध्यानमंगत्वेनोपादिशंतीत्याह । निभृतमरु ... न्मनोदृढ़ध्योऽ

त्वदनुपथ्यैकुलायमिदंत्वात्मसुहृत्प्रियवच्चरंति नयोन्मुखेत्वयि हिते प्रिये आत्मनि च । नवजरमंत्यहो ऽप्यसदुपासनयात्महनो
यदनुशयाभ्रयंत्युरु भयेकुशरीरभृतः ॥ २३ ॥ निभृतमरुन्मनोदृढ़ध्योगयुजो हृदियन्मुनय उपासतेतदरयोपि ययुः स्मर
णात् ॥ स्त्रिय उरगेंद्रभोगभुजदंडविषक्तधियोवयमपि ते समाः समदृशोंघ्रिसरोजसुधाः ॥ २३ ॥

गयुज इति । मरुत्प्राणः मनश्च अक्षाणींद्रियाणि च निभृतानि संयमितानि येस्ते दृढयोगयुजो निदृढयोगयुज्मस्तेनया भूतामुनयो हृदियत्
त्वमुपासते । तदेवारयोपि तवस्मरणात् ययुः प्रापुः स्त्रियोपि कामतः उरगेंद्रभोगभुजदंडविषक्तधियः । उरगेंद्रदेहसदृशायो भुजदंडस्तद्विष
पा२. क्ताधीर्यासांताः परिछिन्नदृष्टयः समदृशाः समं अपरिछिन्नं त्वांपश्यंत्यो वयं श्रुत्यभिमानि देवताः अपितेसमानाः एवं रूपा विषयतया । ऽप्य
संघ्रिसरोजसुधाः ऽप्यंघ्रिसरोजसुधा धारयंत्यः । ऽप्ययंभावः इत्यं भूतस्तव स्मरणानुभावः । ये योगिनः क्रोधालंबनं उपासते यांश्च वयं
त्वां समं परयाम ये याश्च स्त्रियः कामतः परिछिन्नं ध्यायंति ये च द्वेषेण तान्सर्वान् पितांस्त्वामेव प्रापयंतीति ॥ २४ ॥ चरणस्मरणं प्रे ऽ
म्णानवदेवसुदुर्लभं । यथाकथंचित्तन्न्हरे मम भूयादहर्निशं ॥ २३ ॥

मनुसत्तं ज्ञानमनं ब्रह्मनेह नानास्ति किंचन मत्वा: सम स्तुमाप नोति य इह नानेव पश्यति इत्यादि श्रुतिभिरेवं भूतस्य भगवतः प्रतिपादि
भा० स्कं० १० नात्तद्ज्ञानं सुरकैर्मवेति किं अतवाग्रत आह तव परिय चरंतीति तिव ति कर्मणी मध्यी त्वायेपा स्थानि ति छांदसिव्यवहित ओतिपरह
१९ देन अवधानमदोष: केन रूपेणा खिलसत्वनिकेततया अखिलानि सत्वानि निकेतोयस्य सत्त्वात् तस्य भाव: ततातया सर्व
भूतावासतयेत्यर्थः उत एव अविगणय्य तिरस्कृत्य तव एवानिकृतैर्मत्या: शिर: मूर्द्धानं पदा पादेन आक्रामंति मृत्योर्मूर्द्धि पदं दध
तितरंतिमुच्यंतइत्यर्थः ये पुनर्विमुखा अभक्तास्तान् गिरावाचो पशून् निव विबुधान् विदुषोपि परिवयसे बघ्नासि कुत स्त्वयि कृ
109
तव परियेचरंत्यखिलसत्वनिकेततया तउत पदाक्रमंत्यविगणय्य शिरोनिर्ऋतेः परिवयसेपशूनिव गिराविबुधानपित्वय्यकृतसौहृदाः स्खलु पुनंतिनये विमुखाः २८ २७ ॐ नमो भागवते वासुदेवाय नमः
तसौहृदाः त्वयि कृतं सौहृदं प्रेम यैः ते खलु निश्चितं पुनंति पावित्र्यं आत्मानं अन्यानपीति शेषः ने तरे तथा च श्रुतिः [illegible]
तस्य वाक्तिन्नी मानिर्दामा नितस्मिंदेवा चातंत्यानामभिर्दाभभिः सर्वं खिल्विदं ब्रह्मेति श्रुत्यर्थमभिप्राय: सत्यमेवं भूतमाम
नं श्रुतयः प्रतिपादयंतित्तत्र च पद्य पि वस्तुनोऽपरोक्षत्वादपरोक्षमेव ज्ञानमुत्पद्यते तथाप्यसंभावनाविपरीतभावनातिर
स्कृतत्वान्मलिनचित्तेषु परोक्षमिव भातीति नापरोक्षं संसारभ्रमनिवृत्तिसमर्थं भगवत्प्रसादविषयत्वात् सम्यगमलचित्तानां प्रसा
देन लब्धापरोक्षज्ञानानामयत्नत एव [illegible] कालितामोचइतितथा च श्रुतयः देहांतेदेवः परं ब्रह्मतारकं व्याचष्टे अमे
वैष वृणुते सतेन लभ्यः [illegible] यस्य देवे परा भक्तिरित्यादयः २८ २५ नयंत तवि: प्रपतंतपर्वतादटंतु तीर्थानि पठंतु
कालेर

भाग्यान् (यदनुयायौर्हि विनातेवसांतिर [illegible]) न२
[illegible] न३
रा१०
१०५

ननुपद्यसन्नोत्पद्यते यद्यपित्रिगुणमयः पुरुषोनभवति तर्हिदंप्रपंचजातंपुरुषस्यपृथक्नास्तीत्युक्तंस्यात्कथंतर्हितयोः
सत्वेनप्रतीतिरत्रआहसदिवमनइति मनः मनोमात्रविलासितमिदंवृत्तत्रिगुणात्मकंप्रपंचजातमसदेवसदिवविभातिक
थमितिचेत्तत्राहत्रयीतित्वय्यधिष्ठानेऽधिष्ठानसत्तयासदिवप्रतीयतइत्यर्थः नकेवलमिदंकारास्पदंकिंत्वात्मनु आमुजात २
जः पुरुषस्य विधाविकारः पुरुषमभिव्याप्येतिपुरुषस्यापिपृथक्सत्वप्रतीतिर्मायामात्रविलासितेत्यर्थः तथाचश्रुतिः
असतोधिमनोसृज्यतमनः प्रजापतिमसृजत्प्रजापतिःप्रजाअसृजततद्वाइदंमनस्येवपरमंप्रतिष्ठितंयदिदंकिंचेति
अन्यात्मविदामपिविश्वंसदेवस्फुरतिअतःकथमसत्यादतआहसदभिमर्शंतीति आत्मविदस्त्वशेषमिदंभोक्तृभोग्या

सदिवमनस्त्रिवृत्त्वयिविभात्यसदामनुजात्सदभिमृशंत्यशेषमिदमात्मतयात्मविदः नहिविकृतिंत्य
जंतिकनकस्यतदात्मतयास्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयावसितं १२ २६ श्रीवल्लदेवायनमः

त्मकंविश्वमात्मतयैवसदभिमृशंतिसदितिजानंति आत्मकार्यत्वान्नपृथगित्यर्थः तथाहियदुपादानकंयत्का
र्यंभवतितत्तेनैवरूपेणप्रतीयतेउपादीयतेचेतिलोकाचारेणदर्शयति नहिविकृतिमिति कनकस्यविकृतिंकुंड
लादिकनकार्थिनोनहित्यजंतिअत्रहेतुः तदात्मतयाकनकरूपत्वेनेत्यर्थः अतः स्वकृतमिदंविश्वमनुप्रविश्यच
पुरुषरूपमात्मतयैवावसितंनिश्चितं १२ २६ यत्सत्वतः सदाभातिजगदेतदसत्स्वतः सदाभासमसत्यास्मिन्नम

तदेवकरणप्रवर्त्त कर्मीभ्येत्करणपरतंत्रानराभिजं नीत्युक्तं नकेवलमिमदेवकारणं ततउत्पन्नत्वेनापितत्परतंत्रत्वादितिवि
भा०द०उ० दंतियथाश्रुतेः क्षुद्राविस्फुरलिंगाव्युच्चरंति एवमेवास्मादात्मनः सर्वेप्राणाः सर्वेलोकाः सर्वेदेवाः सर्वाणिभूतानिसर्वे
१०१० एतआत्मनोनुचरंतीत्यादिश्रुतयः इत्याहस्थिरचरजातयइति हेविमुक्त नित्यमुक्तयदितवअजयामायया विहरः वि
हारः क्रीडाभवति तदास्थिरचरजातयः स्थिराश्चचराश्चजातयः जात्यालिंगिता देहायुक्ताजीवाःस्युःभवेयुः कथंभूत
स्यततः अजातः परस्यदूरेवर्त्तमानस्यासंगस्येत्यर्थः कथंविहारस्तदीक्षयाईक्षणलेशेन ननुमयिलीनानांजीवा
110 नांकथंजन्मस्यात्तत्राहउत्थनिमित्तयुजइत्ययेवउत्थानिआविर्भूतानि निमित्तानिकर्माणितद्युक्तानिलिंगशरीरा

णिस्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजोविहरउदीक्षयायदिपरस्यविमुक्तततः नहिपरमस्यकश्चि
दपरोनपरश्चभवेद्धि यतइवापदस्यतवशून्यतुलांदधतः १० २९ ॐनमोभगवतेवासुदेवायनमः

णोवातैर्युज्यंतइतितेनथाननुकिंनिमित्तोत्थानेनमदीक्षयैव आविर्भवंतुनत्वपिवैषम्याभावात् विषमसंसर्गयोगा
दित्याह परमस्येतितवपरमस्यपरमकारुणिकस्यवियतइवआकाशसदृशस्यसमस्येत्यर्थः कश्चिदपरः स्वीयः परोऽस्वी
यश्चनभवेत् नसंभवतीत्यर्थः असद्वाइदमग्रआसीत् ततोवैसदजायतेत्यादिश्रुत्याशून्यपूर्वकत्वमिवप्रतीयतेतदर्थं
पुनर्विशिनष्टि शून्यतुलांदधतः शून्यसाम्यभजतः तदेवदर्शयतिपुनर्विनष्टि अपदस्येतिनपद्यतइत्यपदस्तस्यवाङ्म
नसयोरगोचरस्येत्यर्थः १० २९ त्वदीक्षणवशक्षोभमायाबोधितकर्मभिः जाताः संसरतः खिन्नान्नहरेपाहिनःपि रामः
तः १० २९ १-१०

ननु यद्यखिलसत्वनियंतृत्वेन भगवतः सेव्यत्वमुच्यते तर्हि तत्करणसंबंधात्कर्तृत्वभोक्तृत्वे प्रसज्जेयातां न चलु तस्तथात्वमि
ति चेत्तर्हि जीवानामपि तत्तुल्यत्वमिति केन विशेषेण पुनः सेव्यसेवकत्वमिति तामिमां शंकां परिहरंति अपाणिपादो जवनो ग्रही
ता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणमित्याद्याः श्रुतयस्त्वं तीत्याहुः त्वम
करण इति करणसंबंधरहित एवाखिलकारकशक्तिधरः अखिलानां यानि कारकाणि इंद्रियाणि तेषां शक्तिं धारयति
प्रवर्तयतीति तथा कुतः स्वराट् स्वतः स्वैनैव राजसे दीप्यसे न हि स्वतः सिद्धज्ञानशक्तेरिंद्रियापेक्षेत्यर्थः अथ स्तव बलिमुद्वहं
ति पूजां कुर्वंति अजया अविद्यया सेहिताः स्वयावह्नाइत्यर्थः अनिमिषा देवा इंद्रादयः तत्स्वरूपा विश्वसृजो ब्रह्मादयोपि यथास

त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधरस्तव बलिमुद्वहंति समदंत्यजयानिमिषाः वर्षभु संउ
जो खिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः २५ २८

टीका एवं किं कराः स्वामिनं सेवंते तथा विद्यायुक्ता देवादयस्त्वामिति लोको क्तिः समदंति च मनुष्यैर्दत्तं हव्यकव्यादिलक्ष
णं बलिमश्नंति अत्र दृष्टांतः वर्षभुजो खिलक्षितिपतेरिव तथा वर्षभुजः खंडमंडलपतयो खिलक्षितिपतेर्महामंडले
श्वरस्य स्वप्रजादत्तं बलिं भुंजानो बलिमुद्वहंति तद्वदिति कथं बलिमुद्वहंतीति तदाह विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकि
ताः इति त्वत्तो भीताः सन्तो यस्मिन्कर्मणि ये नियुक्ताः तत्तत्कुर्वंतीति तद्वदाज्ञा पालनमेव बलिमुद्वहंतीत्यर्थः तथा च श्रु नं ४
तिः भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति २५ २८ अनींद्रियोपि यो देवः
सर्वकारकशक्तिधृक् सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वसेव्यं नमामि तं २५ २८ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

भा०द०उ० ननु च यदि परमात्मनो जीवा जायन्त इति नियन्तृनियम्यभाव उच्यते तदा सति जीवानामनित्यत्वप्रसंगेन प्रतिदिनं कृतना
१११ शाकृताभ्यागमप्रसंगः स्यात् किं च तदा मोक्षो नाम जीवस्य स्वरूपहानिरेव स्यात् न चैतद्युक्तं स्वप्रकाशानंदात्मनो ऽविद्या
कृतानर्थनिवृत्तिमात्रस्य मोक्षत्वाभ्युपगमादित्याशंक्योपाधिजन्मनैव जन्म जीवानामुच्यते न स्वतो ऽघटनादित्याह
न घटत इति तत्र किं प्रकृतेर्जीवरूपेणोद्भवः स्यात् पुरुषस्य वा उभयोर्वा आद्ये जीवानां जडत्वापत्तिः द्वितीये पुरुषस्य वि
कारित्वप्रसंगः अत एव न तृतीय इत्याशयेनोक्तं प्रकृतिपुरुषयोरुद्भवो न घटत इति अकृतत्वाजत्वप्रतिपादनादपीत्याह अजयो
रिति तथा च श्रुतिः अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः अजो ह्येको जुषमाणो ऽनुशेते जहात्येनां
भुक्तभोगामजो ऽन्य इति उभययुजा तु भवंति उभयं च तत् युज्यत इति उभययुक् संबंधं परस्पराध्यस्तमिति यावत् तेनेत्य पंसाराः धस्तेन
॥ न घटत उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरजयोः उभययुजो भवंत्येते संभूतो जलबुद्बुदवत् ॥ राम ॥
संभूतः प्राणाद्युपाधयो जीवा जायन्त इत्यर्थः जलबुद्बुदवदिति यथा केवलेनानिलेन जलबुद्बुदा भवंति किंतु मि सलिलेन वा:
लिताभ्यां तद्वत् तत्र च यथानिलो निमित्तं जलमुपादानं एवं तत्रापि प्रकृतिर्निमित्तं पुरुष उपादानं तस्माद्वा एतस्मा
दात्मन आकाशः संभूतः सो ऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति तथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनः स
र्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मनो व्युच्चरंतीत्यादिषु श्रुतिषु चेतनस्य प्रपंचस्य परमात्मो राम०
पादानत्वश्रवणात् न च विकारित्वपरिणामानंगीकारो ऽके चितुनः परिणाममंगीकृत्यात्मनो विकारं मिथ्या वि १११
परीतं निमित्तोपादानभावमिच्छंति सर्वथा तावत्प्रकृतिपुरुषैक्याद्भवंतीति सिद्धं तदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ॥

पुरुषो निमित्तं प्रकृतिरुपादानमिति यत्तत्स्तन्मतं एकस्मिन्नेव पदार्थे शांत चेतन

विंचमध्यमपरिमाणा

एवं तावत्परमात्मनः सकाशात् अविद्याकृतकार्योपाधयस्तदंश एव जीवा जाताः संसरंतो भ्रमंतीत्युक्तं तत्र यद्येकाविद्या तदा
जीवस्याप्येकत्वादेकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसंगः अथ नाना विद्यास्तर्हि तस्यैवांशांतरेण संसारानपायाद निर्मोक्षस्य इत्यादि तर्क
न.१८ बलेन वस्तुत एव नानात्मिनः तत्र च तेषां मणुत्वे देहव्यापि चैतन्यं न स्यात् देहपरिमाणत्वे नाना सावयवत्वेनानित्यत्वं स्या
त् अतः सर्वगता नित्याश्चेति केचन मन्यंते तत्रैव बहूक्तदोषप्रसंगः अविद्याभेदेनैव बद्धमुक्तव्यवस्थासंभवात् ईश्वरस्य
तु न केनापि अंशेन संसारशंकेत्युक्तमेव प्रसिद्धं चात्मैक्यं सर्वश्रुतिषु किंच इमं पक्षमंतर्यामिब्राह्मणमपि न सहत इत्याह
अपरिमिता इति वस्तुत एवानंता ध्रुवास्ते नैव रूपेण नित्याः सर्वगताश्च तनुभृतो जीवा यदि स्युस्तर्हि तेषां समत्वात् शा
स्यता न घटत इति कुतो हे ध्रुव नियमो नियमनं त्वया न स्यात् इतरथा तु घटेत इति किं पुनर्यन्मयं यदुपाधितो यद्विकारप्राये

॥ अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव नेतरथा ३०
था अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियंतृ भवेत् सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया २७ मर

यज्जीवाख्यं अजनि जातं तत्तस्य तद्विकारस्य नियंतृ नियामकं भवेत् अविमुच्य कारणतया अपरित्यज्य किं तत्तत्र
सममनुस्यूतं ननु किंपदमित्थं ज्ञायते चेत् तदुच्यते इदं तदिति अत आह अनुजानतां पदमतं मतिजानीम इति वदतां
इदमत्म अविज्ञातप्रायं अविषयत्वात् तथा च श्रुतिः यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञा
तमविजानतां अवचनेनैव प्रोवाच सह तूष्णीं बभूवेत्यादि किंच मतस्य ज्ञातस्य दुष्टतया दोषश्रवणात् तथा च श्रुतिः
यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेषु अथ नु इत्यादि तस्मात्तदुष्टत्वादवगतमत्य

हृदाकाशं देवेषु धी

मतत्वंचित्किमविमर्वात्प्रत्वं नियतात्मव
दिव्यबोधः २७ ३० अंतर्यामि सर्वलोकस्याधिः
श्रुत्याकृत्यैवेवमेयः यः प्रधानः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः
दर्शितः श्रीमतातेनेसविवादविदः

११२ एवं तावत्परमेश्वराज्ञा व्राज्यन्ते न ह्येनं च कर्माणि कुर्वन्ति पुनस्तत्र गत्यै यन्त इति संसार चक्रभ्रमणमुक्तं इदानीं तानि वृत्तये
ता०वा परीत्य भूतानि परीत्य लोकान्परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभिसंविवेशेत्याद्या भगवदनुव
र्तिं विदधतीत्याह नृषु तवेति नृषु जीवेषु अमीषु तव मायया भ्रममुक्तलक्षणमवगम्य त्वत्तो सुधियः भृशं त्वयि अभवे भवनि
वर्तके भावं स्वभावमनुवर्तितं दधति कुर्वन्ति अनुभवं अन्वनुप्रभवो यस्मात् तं अन्ये ततः किमत आह कथमिति अनुवर्ति अनुष्ठ४

११२ नृषु तव मायया भ्रममम् अमीष्ववगत्य भृशं त्वयि सुधियोऽभवे दधति भावमनुप्रभवं कथ-
मनुवर्तितां भवभयं तव यद्भ्रुकुटिः सृजति मुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषु भयं ३२ श्रीरामः

भव मानानां त्वामेव शरणं भजतां भयं संसारभयं कथं भवेन्न कथंचिदपीत्यर्थः कुतः यद्यस्मात्तव भ्रुकुटिः भ्रूभंगरूपत्रि
णेमिः तिस्रो नेमयः द्वादशच्छेदाः शीतोष्णवर्षकालाः यस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य सः अभवच्छरणेषु न भवानेव शरणं
येषां तेष्वेव भवभयं जन्ममरणादिलक्षणं सृजति करोति अत एवं भूतं संसारमाकलय्य तन्निवृत्तये सुधियः
त्वय्येव भावं दधतीति १९ संसारचक्रे केचिद्विदीर्णमुदीर्णनानाभवतापतप्तं कथंचिदापन्नमिह प्रपन्नं त्वामुद्धर
श्रीनृहरेस्तत्लोक १ ३२ श्री०श्रीकृष्णराम श्रीरामजी श्रीनारायण कृष्ण:

११२

॰प्रज्ञामेकां ॰अविनाशी वा ॰अरेयमात्मेत्यादिश्रुतिबलादुत्पत्तिश्रवणं च्चजीवानामौपाधिकमेवजन्मनस्वतस्त्युक्तमुपाधिः
लयेनपरमात्मन्येपुनर्लयश्रवणादपिनवास्तवजन्मेत्याह त्वयीनइति त्वयिकारणात्मनिलइमेजीवाः नमइति यत्तोनवास्तवंजन्म
तस्मात्विविधनामगुणानेकप्रकारकार्योपाधिभिःसहलिल्युलीनावभूवुः तत्रसुषुप्तिप्रलययोर्मधुन्यशेषरसाइवलीयंते
यथामधुनिसकलकुसुमरसाःविशेषतोऽनुपलक्षमाणाःअपिसामान्येनोपलक्ष्यंते एवंस्वापादौविशेषमात्रलयात्कारण
स्यचविद्यमानत्वात्सामान्यतोवर्त्तंते मुक्तौतुकारणस्यापिलययात्तत्वापि मरुभूमिनिरूपाधौसागरिसइवार्णवेलीयंतइति विवेकः
मधुकृत तथाचश्रुतयः यथासोम्यमधुमधुकृतोनिस्तिष्ठंतिनानात्ययानांवृक्षाणांरसान्समवहारमेकतांरसंगमयंतितेयथा नविवेः

त्वयीनइमेततोविविधनामगुणैःपरमेसरितइवार्णवेमधुनिलिल्युरशेषरसाः ३१

कंलभंतेअमुष्याहंवृक्षस्यरसोऽस्म्यमुष्याहंवृक्षस्यरसोऽस्मीत्येवमेवखलुसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसतिसंपद्य नविदुःसतिसंपद्या पद
मइति यथानद्यःस्यंदमानाःसमुद्रेऽस्तंगच्छंतिनामरूपेविहायतथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तःपरात्परंपुरुषमुपै
तिदिव्यमित्याद्याः १९ यस्मिन्सुषुप्तिलयमपिसज्जातिविम्बेलयादौजीवोत्पत्तिगुरुककरणयाकेवलात्मावेदो
धे अत्यंतांतंव्रजतिसहसासिंधुवत्सिंधुमध्येमध्येचित्तेत्रिभुवनगुरुंभावयेयंनित्यसंहर १ ३१ श्रीकृष्णः

११३ परीत्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन तथाप्यत्र सर्वे प्रमुच्यंते कामायेस्य हृदिश्रिता: अयं मर्त्योमृतो भ
वत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्याद्या वैराग्यमेवं विदधती त्याह स्वजनसुतेति आत्मा देहः धाम गृहं असवः प्राणाः स्वजनादिभिः किं सर्वरसे
सर्वेरसाः सुखानि विद्यंते यस्मिन् तस्मिंस्त्वयि परमानंदे एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः श्रयतः
सेवमानस्य पुंसः आत्मनि सतीति भूणांनुष्ठेयैः किं उपयोगः इति सत्सत्यं परमार्थसुखं अजानतां अत एव मिथुनतः स्त्री

स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथैस्त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे इति
सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां सुखयति को न्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ३४

धामिथुनीभूय रतये मायासुखाय चरतां वर्तमानानां कर्मिणामिष्टः अजानतस्त्वत्तः पुंसां को नु अर्थः सुखयति आनंदय
तिन कोपीत्यर्थः इहसंसारे कथंभूते स्वाविहते स्वतएव नश्वरे स्वनिरस्तभगे स्वतएव गतसारे पाठांतरे नु को न्वित्यस्येत हेम
द्विशेषणद्वयं अतः स्वजनमेवोचितमिति भिक्षपिः २८ भजतो हि भवान्साक्षात्परमानंदचिद्घनः आत्मैव किमतः
कृत्यं तुच्छदारसुतादिभिः १ ३४ श्रीधामस्वामेध ११३

सचभगवतिभावोमनोनियमसाध्योभवतिसोपिगुरुप्रसादनादितिगुरूपसदनंविदधाति नधिस्त्वानार्चितगुरुकेभवाभिपोसे
भत्वा।ए: श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठंग्ग्राचार्यवान्पुरुषोवेदनसाधकेणमतिरोपमेया क्षान्येनैवसुज्ञानायप्रेष्ठेत्याद्याः श्रुतयइत्या
ह विजितहृषीकवायुभिरिति विजितानिहृषीकाणिइंद्रियाणिवायुश्चप्राणोयैः तैरपिअदान्तमनस्तुरंगंअदान्तमदान्तः
तंमनएवतुरगः दुर्दमत्वसाम्यात् तंयेयंतुनियंतुंयतंतिप्रयत्नंते अतिलोलमतिचंचलंगुरोश्चरणंसमवहाय अनाश्रित्य
ते उपायेषुखिद्यन्तेक्लिश्यन्तीत्युपायखिदः संतः व्यसनशतान्विताः बहुव्यसनाकुलाः इहसंसारसमुद्रेसंतितिष्ठंति

विजितहृषीकवायुभिरदान्तमनस्तुरंगंयइहयतंतियंतुमतिलोलमुपायखिदः व्यसन
शतान्विताःसमवहायगुरोश्चरणंवणिजइवाजसंत्यकृतकर्णधाजलधौ ३३ श्री

३३ दुःखमेवप्राप्नुवंतीत्यर्थः हेअजअकृतकर्णधाराअकृतोनावि कावणिजोपथातदूवत् उक्तंच नृदेहमाद्यंसुलभंसुदुर्लभंप्लवंसु
कल्पंगुरुकर्णधारं अ[illegible] मयानुकूलेननभस्वतेरितंपुमान्भवाब्धिंनतरेत्सआत्महा १
प्राकृतैः संस्कृतैः वेवगद्यपद्याद्यैरलंया देशभाषादिभिः शिष्यंबोधयेत्सगुरुःस्मृतः १ गुरुणोपदर्शितभगवद्भजनसुखः
स्वानुभवेनैवचलएवमनोनिश्चलंभवतीतिभावः ३० यदापरानंदगुरोभवत्पदेपदंमनोमेभगवंल्लभेत तदानिरस्ता
खिलसाधनश्रमः श्रयेयसौख्यंभवतः कृपातः १ ३३

भा०द०पु०
११४ नन्वाम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तद्वत्तानां क्रियार्थेन समन्वय इति न्यायेन तत्र जैमिनिना वेदस्य क्रियापरत्वाभिधा
नाद्दर्शनेषु दामादिष्वपि तदेव युक्तं यथोक्तं मन्त्रवार्त्तिके ... लेन क्रियार्थस्य प्रतिपादनेनोपादेयदानैराकाङ्क्षया ख्याता मिति नु एकमे
वाद्वितीयं ब्रह्म सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिवाक्यानामस्य वस्तुनः परमात्मप्रतिपादनात् तद्वाक्यानां परमानन्दरूपस्य कर्माङ्गत्वायुक्तेः अ
ननुमतं चैतन्यद्वार्त्तिकः कथं सर्वत्रैव ... विज्ञानसंस्कारत्वेन गम्यते ... विज्ञानादन्यत्रान्यत्र धर्मत्वाभावादिति तेनैवोक्त
त्वात् एतदर्थमेव मननाय मुनयः प्रवर्तन्ते युक्तं मतं तावत् द्वैतस्य सत्यत्वे भेददृष्ट्यैव तदेव तत्त्वं न संभवतीति प्रश्नोत्तराभ्यां मननेन
न तत्त्वावधारणप्रकारमाह सत इदमुपस्थितं सदादीति चोदिते इत्येकं च धर्मि सदिति साध्यो धर्मः सत्त्वं उत्पन्नत्वात् हेतुः यद्यदुत्पन्नं
114 तत्तदात्मकमेव दृष्टं यथा कनकादुत्पन्नं कुण्डलादि तदात्मकं तद्वदिति तत्र यदि सदभेदः साध्यते तदा दृष्टान्ते ... निर्दिष्टेनैव अभे
दप्रतीतेर्विरुद्धो हेतुरित्याह ननु तर्हि हेत्वाभिः ननु नाभेदं साधयामः किंतु उत्पन्नत्वेन कुण्डलादिवद् इदं सदुपादानकं साधयामः तत्र अभे
सत इदमुपस्थितं सदादीति चेत् ननु तर्हि हेतुर्व्यभिचरति ... मृषा ... तयोरभयपक्ष
मिथ्या लेन द एव स्यादिति चेदित्याशङ्क्यानैकान्तिकत्वेन दूषयति व्यभिचरतीति ... पितृपुत्रादिषु ... घटप्रध्वंसादिषु च तथा ... दर्श
नादिति भावः ननु तदुत्पन्नत्वेन भवतु उपादानत्वं न तु तन्निमित्तत्वं अतो नानैकान्तिकत्वमित्याशङ्क्य दूषयति कं च मृषेति मृ
णोपादानस्यापि फलेन नानुगुणत्वं किंतु मिथ्यात्वं अन्यथा कुण्डलादिवद्बाधप्रसंगात् अतः पुनरप्यनैकान्तिकत्वमेवे
ति भावः ननु तत्र न केवलं गुणमात्रं फलेन उपादानं किंतु अविद्यायुक्तं तथा च तस्या... वस्तु साधुत्वं फलेन मिथ्या
त्वमित्याशङ्क्य तत्तुल्यमत्रापीति दूषयति नतयोरुभयपक्षोभिमत इति अयमर्थः अत्राप्यविद्यायुक्तोप्यवसत उपादानत्वं
एवंभूतस्य च न वस्तुसत्यत्वं अतः सदुपादानत्वमात्रसिद्धावपि न वस्तुसत्त्वं प्रपंचस्येति ननु मा भूदनेन हेतुना प्रपंचस्य सत्यं
हेत्वन्तरेण तु साधयामः तथाहि सदिदं अर्थक्रियाकारित्वात् न यदेवं न तदेवं यथा शुक्तिरजतमिति तत्राह श्री ११४

एवंगुरूपदेशेनतत्त्वमवगम्यासारासारविवेकेनचभवितोनिर्विघ्नदेवमहत्संगोपपत्तिभिः सम्यगवधारयितुंतीर्थसदनानिमुनयः पर्यटंतीतिज्ञानवाभिनवइत्याहेमुत्यर्थमाह भुविपुरुपुण्यतीर्थसदनानीति तेउतऋषयोविमदाः निरहंकाराः यतोभगवत्पदांबुजहृदः भगवतः पदांबुजेहृदियेषांते अतःस्वयमेवअघभिदंघ्रिजलाः अघभिदंघ्रिजलंयेषांते उतअपितथाविधाअपिपुरूणिबहूनितीर्थानिसदनानिक्षेत्राण्येवाप्तास्तेषामेवं तु प्राप्यस्तेवैमहत्संगोभवतीति अथवापुरुअधिकंभगवज्ज्ञानलक्षणंपुण्यंयेषांतानिचतीर्थानिच गुरवः महांतइत्यर्थः तेषांसदनानिआश्रमान् यथाहामरसिंहः निपानागमयोः

भुविपुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयोविमदास्तउतभ वत्पदांबुजहृदोऽघभिदंघ्रिजलाः द
धतिसकृन्मनस्त्वयियआत्मनिनित्यसुखेनपुनरुपासतेपुरुषसारहरावसथान् ३५

तीर्थभिश्रयिनुष्टेजलेगुणाविति नपुनःपुरुषसारहरावसथान्उपासते पुरुषाणांसारंविवेकधैर्यक्षमाप्राणांतिप्रमुखं हरंतीति त थानवसथान्अवसथाः गृहाः तान् नचतेषांगृहादिभवकुत्सितसुखापेक्षेत्याह दधतिसकृन्मनस्त्वयि आत्मनिनित्यसुखे इति सकृदपित्वयियैर्मनोदधीति तेषांगृहाद्यासक्तोनभवति किंपुनरेवंभूतानामित्यर्थः २२ मुंचन्नंगतदंगसंगमनिशंतामेवसंचिंतयन्संतः संतियत्तोयत्तो गतमदाश्रमानाश्रमानावसन् नित्यंतन्मुखपंकजाद्विगलितः सन्पुण्यगाथामृतस्रोतः संप्लवसंप्लुतोनवरहवेनस्पामहंदेहभृत् २ ३५

ना०द०पु०
११५ नेदंवंप्रपंचस्यसत्तेसाधकंनास्तीत्युक्तं॥ इदानीमसत्त्वेसाधकप्रलयेष्वनुयोयतोवाइमानिभूतानिजायंते॥ इत्याद्यागमानुकूलंचानुमानंप्रमाण
मित्याह॥ नयदिदमिति॥ यत्यस्मादिदंविश्वमग्रेसृष्टेः॥ एवंतु प्रागसत्प्रासीदिदंसोम्येदमग्रआसीत्॥ आत्मावाइदमेकएवासीदि
त्यादिश्रुतेः नचापिधातात्प्रलयात्॥ अनु अनंतरं भविष्यत् भविष्यति॥ नासदासीन्नोसदासीत्तदानीमित्यादिश्रुतेः॥ अतः कारण
त्वात्॥ अंतरामध्येपिएकरसेकेवलेस्थितिसमये मिथ्या रूपमेवाविभाति॥ तिमितिनिश्चितंयतएवं अतः मुख्यद्रविणयोनिविकल्पपथेः
द्रविणजातानांद्रव्यद्रव्यमात्राणांस्वल्पलोहकार्मापसरूपाणांविकल्पाभेदाघटकुंडलाद्यस्य॥ तेषांपंथानोमार्गाः प्रकाराः तेरूप

115

नेयदिदमग्रआसीन्नभविष्यदतोनिधनादनुमितंमतंतोलयिमध्येतिमिथ्यैकरसे॥ अत वि
उपमीयतेद्रविणजातिविकल्पपथैर्वितथमनोविलासमृतमित्यवयत्यबुधाः॥ ३७॥ श्री वर

के

कारा नमो कार्य

त मीयते सदृशानि दृश्यते यथा तत्कार्याणां नामधेयमात्रता॥ कारणंमृदादिवत्तसत्यं॥ तथाचाप्यकाशादीनांनाममात्रता
त्रैवसत्त्वं तथाचश्रुतिर्वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यं॥ यथासौम्येकेनमृत्पिंडेनविज्ञातेनसर्वंमृन्मयंविज्ञा
तंभवति तथाएकेनलोहमणिनासर्वंलोहमयंविज्ञातंस्यात्॥ तथाएकेननखनिकृंतनेनसर्वंकार्ष्णायसमित्यादिना
स्मादस्यसत्त्वेप्रमाणाभावादसत्त्वेप्रमाणस्यविद्यमानत्वाच्च॥ वितथंमनोविलासमृतमत्यमीतिय॥ अवयंतिजानं हेम
तीतिअबुधाइत्यर्थः॥ अत्रैवंप्रयोगः॥ अत्रैवंप्रयोगः॥ विवादाध्यासितंनसत्॥ आद्यंतयोरविद्यमानत्वात्॥ विकारित्वात् दृ
व्यतिरेक शास्पदत्वात् शुक्तिरजतादिवत्॥ ०प्राणवन्नेति॥ घटकुंडलकंकणकिंकिणीपरिणतंकनकंपरमार्थतः॥ महदहंक
दृष्टांतः २ ारतिप्रमुखं तथानरहरेर्नपरंपरमार्थतः॥ ३८॥

व्यवहृतयो विकल्पश्चित्त इति ॥ व्यवहाराय अर्थक्रियार्थी विकल्पो भ्रमः ॥ दृष्ट एव ॥ कूटकार्षापणादिना पिण्डविध्यव
हारदर्शनात् ॥ नन्वेकत्र सतोऽन्यत्रारोपो भ्रमः प्रसिद्धः ॥ अत्यन्तासत्येक प्रपञ्चोऽभ्रमः स्यात्तस्त्वेवानाद्वैतसिद्धिः ॥ उक्तं च
भट्टैः अध्यस्यतेऽवपुष्यत्वमसत्कथं भवस्तुनि ॥ अज्ञातगुणसत्ताकमध्यारोप्येत वा न वेति ॥ नेत्याह ॥ अंधपरंपरये
ति ॥ अंधपरंपरया विकल्प इत्यन्वयः ॥ अयं भाव ॥ संस्कारजन्यो भ्रमः संस्कारसिद्धये पूर्वप्रतीतिमात्रमपेक्षते न
वस्तुसत्त्वं ॥ प्रतीतोऽप्यवस्तुसत्ताभावेन भ्रमव्याप्तिरेकादर्शनात् ॥ अतोऽनादित्वात्पूर्वपूर्वभ्रमदृष्टस्योत्तरोत्तरः आरो
पो भविष्यति ॥ अंधपरंपरयोऽन्यायेन च व्यवहार ॥ सत्यपीत्यप्रयोजकोऽहेतुरिति न्यवद्यं व्यं हि वेचानुभीस्यया जिनः सु
क्षतं भवति अप्रामसात्रमस्ता अस्मिन्नित्यादिभि ॥ कर्मफलस्यानित्यत्वप्रतिपादनादसत्त्वं न घटते ॥ नो हि नित्यं वस्तु अग्रमङ्ग

व्यवहृतयो विकल्पदूषितैर्धांधपरंपरया भ्रमयन्ति भारतीति ... भिक्षुकजडान् ॥२६॥ ३१

यति ॥ तस्माद्वेदप्रतिपादितत्वात् द्वैतं सदेवेत्याशंक्याह ॥ भ्रमयन्तीति हे भगवन् ॥ तेन च भारती वेदलक्षणाऽकृष्टान्तिभिः बहुधी
भिर्गौरलक्षणादिवाग्भिः उक्तं भिक्षुकजडान् कर्मश्रद्धाभयाक्रान्तमंदमतीन् भ्रमयन्ति मोहयन्ति ॥ अयं भाव ॥ नहि वेद ॥ कर्म
फलनित्यमभिप्रैति किंतु लक्षणया प्राशस्त्यमात्रं विध्येकवाक्यत्वात् ॥ अन्यथा वाक्यभेदप्रसंगात् ॥ तद्यथेह कर्मजितो
लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते ॥ इति न्यायोपबृंहितश्रुतिविरोधाच्च ॥ अतः कर्मजडानामि
दं भ्रममात्रमिति ॥ एतेनैव तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादि नामप्यन्यपरत्वं दर्शितं भवति ॥२६॥ उद्धतं भव ३२
तः सतो भुवनमन्ते व सर्पसृजः ॥ कुर्वन्त्कार्यमपीह कूटकनकं वेदोऽपि नैव परः ॥ अद्वैतं तव सत्यं तु परमानंदपदं तन्मु
दाद्वंदेऽस्तु दरमंदिरानुतं हे मां तु च मामा नतोऽ ॥२७॥ श्रीपरमात्मनेनमः ॥ श्रीकृष्णो जयति ॥ श्री परमात्मनेनमः ॥ श्रीः

ना॰द॰३॰
११६

एवं तावद्भक्तसाधनकं देवेन ये भगवंतं भजंति तेषां सुखं निरतिशयमिति इतरेषां संसारी सुलभं॥ इदानीं ये बाह्याः संगं परित्यज्य भगवन्मार्गे प्रव
त्ता अपि कथंचिदंतर्वासनाभिः कामान्न मुंचंति तेन न भगवंतं प्राप्नुवंति॥ न चेह सुखं लभंते केवलं कुयोनीरेव प्राप्नुवंतीति तान्
शोचन्॥ कामान्यः कामयते मन्यमानः स तत्कर्मभिर्जायते तत्र तत्रेत्यादिश्रुत्यर्थमाह॥ यदि न समुद्धरंतीति॥ हे भगवन्॥
ये यतयः॥ हृदि स्थिताः कामजटाः कामस्य जटाः मूलानि वासनाः॥ यदि न समुद्धरंति निरस्यंति तेषामसतां भवान् हृदि
गतोपि दुरधिगमः दुःप्राप॥ अस्मृतकंठमणिर्विस्मृतकंठमणिरिव तुल्यः॥ यथा कंठवर्तमानोपि॥ अस्मृतत्वादप्राप्त इव भ

116

यदि न समुद्धरंति यतयो हृदि कामजटाः दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकंठमणिः॥
असुतृपयोगिनामुभयतोप्यसुखं भगवन्ननपगतांतकादनधिरूढपदाद्भवतः॥ ३९॥

वंति॥ तद्धृदि तिन केवलमेतावत्॥ किंतु॥ असुतृपयोगिनामिंद्रियतर्पणपराणां योगछद्मनामुभयतोप्यसुखं इहामुत्र दुःख
दा मेव नोहा॥ अनपगतांतकात्॥ अनिवृत्तान्मृत्योः लोकाद्वा धन धनार्जनादि क्लेशात् भोगवैभवपाक भयाच्च इहता क्षेमं॰
वत् दुःखं भवतः ईश्वरादपि दुःखं कथं भवतात्॥ अनधिरूढपदात्॥ अनधिरूढं पदं स्वरूपं यस्य स्मात्॥ स्वरूपप्राप्त्यभावादेव त्वन
द्या वहिः प्रवर्तनेन प्राप्त निजधर्मातिक्रमणेन निबंधनयद्दंडदूषणं तेन प्राप्तेरमुत्राप्यसुखमित्यर्थः॥ ३९॥ दंभन्यासमिषेण
वंचितजनं भोगैकचिंतातुरं संमुह्यंतमहर्निशं विरचितोद्योगक्लेशाकुलं॥ आज्ञालंघितमज्ञमज्जनतासंमाननासं
पद्दीनानाथदयानिधानपरमानंदप्रभो पाहि मां॥ ३९ ११६

परिषद्

संपूजिता

व

ननु यद्यपीदं प्रपंचो नाम नास्त्येव नवा सत्तातेन चेतनस्य संबंधः तथापि जीवोपि तर्हि किमपराद्धं जीवेनयतः अयं संसरति किंवा ह सुपर्णमी
श्वरस्य यतो निन्दा त्यमुक्तः किं विषयं चतदा कर्मकाण्डमित्ययं तत्रापि जीवेश्वरविशेषं द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं प
रिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामित्यादावदन्नीत्याह स
यदजयेति स तु जीवः यत् यस्मादजया माया अजामविद्यामनुशयीत आलिंगेत ततः गुणांश्च देहेन्द्रियादीन्सेवमा
नः आत्मनत्वात्तद्धर्मस्य जुषन् तदनु तदनन्तरं सरूपतां तद्धर्मयोगं चेयुषन् अपेतभगः पिहितानंदादिगुणः सन् मृत्युं संसारं
च प्राप्नोति तदेतस्यमेव च कर्मकाण्डमिति भावः त्वमुत नु जहासि तामजां मायां ननु मायामयस्त्वमसि कथं त्यागस्तत्रा
ह अहिरिव त्वचमात्ते अयं भावः यथा भुजंगः स्वगतमपि कंचुकं गुणत्वबुध्या नाभिमन्यते तथा त्वमजां न हि निरस्तवान्
ह

स यदजया त्वजामनुशयीत गुणांश्च जुषन् भजति सरूपतां तदनु मृत्युमपेतभगः त्व
मुत जहासि तामहिरिव त्वचमात्तभगो महसि महीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः ३८

दिसंविदकामधेनुवंदनमजया कृत्यामिति नामुपेक्षसे इति कुत एतत्तत्राह आत्तभगः नित्यप्राप्तैश्वर्यः महसि परमैश्वर्ये अष्ट
गुणिते अणिमाद्यष्टविभूतिमति महीयसे पूज्यसे विराजसे कथंभूतः अपरिमेयभगः अपरिमितैश्वर्यो नतु ऐषामिव दे
२३ शकालादिपरिच्छिन्नं न वाष्टगुणितमैश्वर्यं अपितु यानि एणि च रूपानुबंधित्वादपरिमितमित्यर्थः २५ न्त्यं तत्तीव वादत्तः
लोकागतानां कालस्वभावादिभिर्भावान्सहर जस्तमोगुणमयान्मोलयंतो वकुन्नमामाक्रम्यपदाराररस्य निर्भर
संमर्दयंस्तामुरं मायानिवारणं गतो हि मन्न हरेस्तामेव नाबार य ३८

भा०द०उ०

११७ च्छदवगमीनचेन्निसुखदुःखेनचविधिनिषेधाविषयत्वेननुकथमवगंतुंशक्यं दुखगमोसानन्तत्वादित्येवमाशंक्यसत्यमेवमनवगाह्यमहिम्नो वाङ्मनसागोचरत्वादित्येवंपक्षेनैवज्ञानमितिदर्शयन्नाह द्युपतयइति दिवोपदर्शक अपिवाप्यंतराद्यावापृथिवीइमेपञ्चभूतंभव ञ्चभाविष्यच्चेत्यादिश्रुतिप्रतिपादितमपरिमितंमहिमानमाह द्युपतयएवेति हेभगवन् तेअंतंद्युपतयः स्वर्गादिलोकपतयोब्रह्मादयो पिनययुःनप्रापुः नकुतः यदंतवस्तुतःकिमपिनभवति अंतंद्युपतयोनेययुरिति यन्नयस्मात्त्वमपि आत्मनोअंतनयासि कु तस्त्वंहिसर्वज्ञतासर्वशक्तितावा अतआह अनंततया अंतः ताभावेननहिरामा विद्यमानोनसर्वज्ञत्वंतदप्राप्तिर्वाशक्तिवैभवं विहंति अनंतत्वमेवाह यदंतरे ति यस्यतवअंतरामध्येननु अहोसावरणाः उत्तरोत्तरंदशगुणसप्तावरणयुक्ताः अंडनिचयाः

द्युपतयएवतेनययुरंतमनंततयात्वमपियदंतरंडनिचयाननुसावरणाः खइवरजांसि वांतिवयसासह यच्छ्रुतयस्त्वयिहिफलंत्यतन्निरसनेनभवन्निधनाः ४१ श्रीरुद्रसजी।

ण्डाःसमहदादयःवांतियदिभ्रमंतिवयसाकालचक्रेणखेरजांसीव महताकैदेवनमुपर्यायेणहियस्मादेवंअतःश्रुतयस्त्वयिफलंति नान्यत्रिवत्यापर्यवस्यंतिनंनुसाक्षाद्वदंति अयमेतावानिति सगुणस्यगुणानंत्यात् निर्गुणस्यागोचरत्वात् कथंतर्हिपदार्थता न्यथीमिति नन्विविधिमद्रवेवाक्येभवदयंनियमः पदार्थस्यैववाक्यार्थत्वमिति निषेधमुखेननायंनियमइत्याह अतन्निरसनेनेति अ न्यदेवतद्विदिताद्यो अविदिताद् अन्यत्रधर्मात् अन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अस्थूलमनण्वित्यादिप्रकारेणलक्षण लक्ष० याचतत्त्वमसीत्यादयः पर्यवस्यंति नचवाच्यंनिषेधैः शून्यमेवस्यात्यनङ्गीकृतः भवन्निधनाः भवतिहपिनिधनंसमाधिर्या संतास्तथा नहिनिरवधिनिषेधःसंभवति अतोवधिभूतेत्वयिफलंतीत्यर्थः द्युपतयोनिदुरंतमनंततेनचभवान्नगिरःश्रु तिमौलयः त्वयिफलंतियततानमस्तेजयजयेतिभक्तेनव तत्पदं ४१ अमनस्तानमद्भ्यात्ह्यतपश्यन्तितततद्वदेतिअथ ११७

तस्मादेवाह नेतिनेति४

ननु यद्येवं नेदं किमपि क्लृप्तमस्ति प्राप्यमेव सुखदुःखोपभोगेनोपलक्षीयते अतः किमितिव्याख्या एतेऽभयतोऽप्यसुखविभि
च निःश्रेयसेषु नित्यामोहमाज्ञाज्ञानस्य न कर्मणा व धेत नोकनीयानित्यादेतन्नाह त्वदवगमीति हेसगुणब्रह्मणैश्वर्यादियु
क्त त्वदवगमी चेत् ज्ञानवान् भवदुत्थशुभाशुभयोर्भवितः कर्मफलदानुरीश्वरात्तिनोः उत्थयोराविर्भूतयोः शुभाशुभ
योः प्राचीनः पुण्यापुण्यकर्मणोः फलभूतान् गुणविगुणान्वयान् सुखदुःखसंबंधान् न वेत्ति नानुसंधत्ते नोहि तदानी
चे देहाभिमानिनोऽप्रवृत्तिनिवृत्तिकरीर्गिरः विधिनिषेधलक्षणा न वेत्ति विगतदेहाभिमानतया कार्याविरोधाभावात् निषु कार्य

त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभृतां च गिरः अ
नुयुगमन्वहं सगुण गीतपरंपरया श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ४० ॥

यते त्वयर्थः पुक्तं चैतत्तत्त्वतः आरण्यमनुजैः प्रत्यहं श्रवणभृतः श्रवणेन चेतसि धृतस्त्वं तेषामपवर्गगतिः अपवर्गरूप
गतिर्भवसि कथं श्रवणभृतः अनुयुगं प्रतियुगं यागीतपरंपरा उपदेशसंततिः तया सतां प्रदीपानुसारेणत्यर्थः एतदुक्तं भवति
नः यतावत्तत्त्वज्ञानिनां न तेषां कर्माधिकारस्तं कापि येचानवरतं त्वत्कथाश्रवणादिनिष्ठास्तेषामप्यासन्नं भवत्पदानां न विः
ध्या:४ धिनिषेधबाधः इतरेषां तु योगष्ठलेनेंद्रियलालसानां अप्यल्पसुखं वृत्तिः अवगमं तत्त्वेभ्योदराभाधवस्फुरति यन्न सु
खासुखसंगमः श्रवणवर्णन भावं भ्यापिवानहि भवाम्यपाविधिकिंकरः ४० श्रीपरमात्मनेनमः कृष्णायनमः

म

दि२

सम स्तवेदस्तुत्यर्थं संगृह्यानुस्मारयन्ति योऽस्योत्प्रेक्षक इति यः अस्य विश्वस्य उत्प्रेक्षकः एवमिदमनुसाधिनां समस्तपुरुषार्थसिद्धये
भा०द०उ० १२८ सृष्टिस्थितिप्रलयौ प्राणिनामित्यालोचक इत्यर्थः अनेन निमित्तत्वमुक्तं एवमालोच्य अस्यादिमध्यनिधने आदिर्जन्म मध्यं पाल
नं निधनं अन्तः एतेषु कर्मसु योगकर्तृत्वया वर्तते अनेनोपादानत्वमुक्तं ननु प्रकृतिपुरुषयोरुपादाननिमित्तत्वप्रसिद्धेः अस्मिन्तयोरपि तत्त्व
नोद्भूतत्वान्मूलकारणं सएवेत्याह योऽव्यक्तजीवेश्वर इति प्रवेशानियमनं दर्शयति पूर्वोक्तप्रकारेणेदं सृष्ट्वा यदर्थमिति तस्यानेन अ
विपणो सृष्टे कार्ये अहमिति दर्शनादार्थं जीवः तेन सहानुप्रविष्टः पुरः शरीराणि तस्य भोगायतनानि चक्रे ताः पुरः शास्ति तस्य
मोऽंदहत्परिपालयति उपासकस्य च कैवल्यरूपो भवतीत्याह यं संपद्येति यं संपद्य प्राप्य अनुशयी अनन्तरं उद्दण्डवत्प्राणिभ्रमण

योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरो यः सृष्ट्वेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति ताः
यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिं ५०
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे नारायणनारदसंवादे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥८७॥

प्रनिद्रा२ मूले शेत इति तथा सन्जीवः अजां कार्यकारणरूपां मायां त्यजति ननु ब्रह्मसंपन्नस्यापि जीवस्य न तत्संबंधो दृश्यते अत आ
ह सुप्तः कुलायं यथेति अयं भावः यथा सुप्तः शरीरं वर्तमानमपि न पश्यति स तु नात्मानं यथा पश्यति एवं जीवन्मुक्तमप्यन्ये देहवन्तं
पश्यन्ति स तु न किंचित्पश्यतीति तं हरिं अजस्रं अनवरतं ध्यायेत् किमित्यत आह अभयं न भयं यस्माद्भयनिवर्तकमित्यर्थः कु
तएतत्कैवल्यनिरस्तयोनिं कैवल्येन अप्रच्युतस्वरूपावस्थानेन निरस्ता तिरस्कृता योनिः मूलकारणं माया येन तं ॥५०॥ राम०
सर्वेश्रुतिशिरोरत्नविराजितपदांबुजं भोगप्रदं वंदे माधवं कर्मिनम्रयोः ५० इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे नारा १२८

यणनारदसंवादे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥८७॥

पोग२

इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रस इति सर्वश्रुतिपुराणरहस्यं तात्पर्यमित्यर्थः ४१ ब्रह्मदायादेति ब्रह्मैव दायमिवाप्रयत्नप्रा
प्यं श्रुतिसेवत इति तथा ब्रह्मपुत्रेति वा ४४ पूर्णः कृतकृत्यः श्रुतधरः श्रुतमर्थं मनसि धारयन् वीरव्रतः नैष्ठिकः ४५ नम इति

भगवानुवाच
श्रीशुक उवाच इत्येतद् ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनं सनंदनमथानर्चुः सिद्धा ज्ञा
त्वात्मनो गतिं ४१ इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः समुद्धृतः पूर्वजातैर्व्योमयाने
र्महात्मभिः ४२ त्वं चैतद् ब्रह्मदायाद श्रद्धयात्मानुशासनं धारयंश्चर गां कामं कामानां भ
र्जनं नृणां ४३ श्रीशुक उवाच एवं स ऋषिणादिष्टं गृहीत्वा श्रद्धयात्मवान् पूर्णः
श्रुतधरो राजन्नाह वीरव्रतो मुनिः ४४ नारद उवाच नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलकी
र्तये यो धत्ते सर्वभूतानामभवायोशतीं कलाः ४५ इत्याद्यमृषिमानम्य तच्छिष्यांश्च महात्मनः
ततोऽगादाश्रमं साक्षात् पितुर्द्वैपायनस्य मे ४६ सभाजितो भगवता कृतासनपरिग्रहः तस्मै तद्व
र्णयामास नारायणमुखाच्छ्रुतं ४७ इत्येतद्वर्णितं राजन् यन्नः प्रश्नः कृतस्त्वया यथा ब्रह्मणि

कृष्णावतारत्वया नारायणं नमस्यति उक्तं हि एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति ४६ साक्षात्पितुरिति योनिव्यव
धानं विना जनकस्य अग्निमथनावसरे कपिचिदरणीरेतः पतितं मम यथा स्तस्तदैव तत उत्पन्नः शुक इति हि वदंति ४८

भा०द०उ० यस्याहमनुगृह्णामीति अयमर्थः यो विषयान्परिजिहीर्षुरपि कथंचिद्विद्यमानेषु सक्तस्तिष्ठति क्लिश्यति च तस्य विषयापहार एवानुग्रह इति
११९ यथाश्रुतं तु ध्रुवादीनामैश्वर्य्यविरोधात् अथवा प्रथमं विभूतिः कामनारूपा दत्वा पश्चाद्विषयभोगावसाने तस्य निर्वेदमुत्पाद्य हरिष्यामि
परमानुग्रहं कर्तुमिति तदुक्तं भागवते न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते इति दुःखदुःखितमिति दुःखादनु पुनर्दुःखितमिव प्रती

119

निवृत्तेष्वश्वमेधेषु राजा युष्मत्पितामहः शृण्वन्भगवतो धर्मानपृच्छदिदमच्युतं ६ स आह भगवांस्तस्मै
प्रीतः शुश्रूषवे प्रभुः नृणां निःश्रेयसार्थाय योऽवतीर्णो यदोः कुले ७ श्रीभगवानुवाच यस्याहमनु
गृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः ततोऽधनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितं ८ स यदा वितथोद्योगो निर्विण्णः स्या
द्धनेहया मत्परैः कृतमैत्रस्य करिष्ये मदनुग्रहं ९ तद्ब्रह्म परमं सूक्ष्मं चिन्मात्रं सदनन्तकं अतो मां सुदु
राराध्यं हित्वान्यान्भजते जनः ततस्त आशुतोषेभ्यो लब्धराज्यश्रियोद्धताः मत्ताः प्रमत्ता वरदान्विस्मरं
त्यवजानते ११ ऋषिरुवाच शापप्रसादयोरीशा ब्रह्मविष्णुशिवादयः सद्यः शापप्रसादोऽङ्ग शिवो ब्र
ह्मा न चाच्युतः १२ अत्र चोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं वृकासुराय गिरिशो वरं दत्वाप संकटं ॥१३॥

यमानमित्यर्थः ८ स पुनर्वंधनाभाग्रहेण धनेहया प्रवृत्तोऽपि मदनुग्रहेण यदा निःफलोद्यमो निर्विण्णः स्यात्तदा मदनुग्रहमिति ममाराधा रामः
रणमनुग्रहं ९ तमेवाह तद्ब्रह्मेति अतः पश्चादपि मां दुःखमरोचयन् अन्याशाको जन इत्यर्थः १० ११ एतदेवेतिहासेन स्पष्टयितुमाह ११९

शापप्रशादयोरिति ब्रह्मा चेत्यन्वयः ॥१२॥१३॥

अष्टाशीतितमे विष्णुभक्तः कैवल्यमश्नुते नेतरो देवभक्तस्तु विभूतिमिति वर्ण्यते १ हरिर्भजतां मुक्तिदर्शी इत्युक्तं अभयं ध्यायेदजस्रं हरि मिति तत्र शंकते देवासुरेति अशिवं अवधीः इति भोगिनः लक्ष्म्याः पतिं सर्वभोगयुक्तं २ अन्योन्योपमर्देन तमसत्त्वे विधा विधा त्रिलिङ्गत्वमाह वैकारिक इति अहंकारः ३ विकारा मन इन्द्रियभूतरूपा षोडश तिति इन्द्रियदेवानामभेदविवक्षया कथमेतिस्त्रः किंचिद्विकारोपाधिकं भजन् उपाध्यनुरूपां विभूतीनां स्वरूपमाप्नोति २४ उपद्रष्टा साक्षी सन् अतः भक्तं सर्वं पश्यति गुप्तः प्रकृतेः पर इति अत्रेदं तत्त्वं गुणो नाना संव धर्मरूपद्रष्टि विषयते तद्धर्मा योगायोगाभ्यां विवदंत प्रतिबिंबितगुणाः सत्त्वादयः शांतघोरमूढस्वभावतः ब्रह्मविष्णुशिवानां च गुणयंत स्वरूपिणा

राजोवाच देवासुरमनुष्येषु ये भजन्त्यशिवं शिवं प्रायस्ते धनिनो भोजा नतु लक्ष्म्याः पतिं हरिं १ एतद्
वेदितुमिच्छामः संदेहोऽत्र महान् हि नः विरुद्धशीलयोः प्रभ्वोर्विरुद्धा भजतां गतिः २ श्रीशुक उवाच शिवश
क्तियुतः शश्वत् त्रिलिङ्गो गुणसंवृतः वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ३ ततो विकारा अभवन्
षोडशामीषु कंचन उपधावन् विभूतीनां सर्वासामश्नुते गतिं ४ हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः प
रः स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेत् ५

नास्ति भेदो भवेद्भेदो गुणधर्मैरिहांशतः सत्त्वस्य शान्तता नो जातु विष्णोर्विद्विपमरुत तेरजस्तमोगुणाभ्यां भवेतां भवेतां ब्रह्मरुद्रयोः गुणा यमाद्देतो अमृस्वर्णदंशनांच भिन्नता अतः समग्रसत्त्वस्य विष्णोर्मुक्तिकरी मतिः अंशतो भूतिहेतुस्तु तपानंदमयी रुद्राः अंशतस्मात् तमेनहन्हरुद्रादिस्वेविना विभूतयो भवत्येव शनैर्मोक्षोपनशतः इदमेवाभिप्रेत्य तत्र तत्रोच्यते श्रेयांसि तत्र खलु सत्वतनोर्नृणां स्युरितिति पासत्वं यस्य प्रियाम्नोः तिरितिति पासत्वं नतः धर्मसाधनमिति तिथानपाणामेकभावानां यानु पश्यति वै भिदामभितितपान्ते मय्यच्युते जेच भिदा भवत्यविनवात इत्यादि सर्वच मति किंचिद शंभजशत तं इत्यानंतनुकलहो माहमात्मनि तति ॥ ५ ॥

वैकुंठंस्वेतद्विपं २५ तंवृकासुरंतथाव्यसनंनाद्दकव्यसनंयस्यतंवृजिनार्दनं: दु:खहंताङुरतएवदृष्ट्वामेखलादिभिरुपलक्षित: प्रत्युदियात्
भा०द०उ० सन्मुखमागात: २७ व्यक्तंनिश्चितंकिंकमर्थंआत्मादेह:सर्वपुरुषार्थहेतु: अतोमांपीडयेति २८ प्रायश:पुंभिर्धृतै:भवान्स्वार्थान्समीहते
१२०

अजानंतत्प्रतिविधिंतुष्णीमासन्सुरेश्वरा: ततोवैकुंठमगमद्भास्वरंतमस:परं २५ यत्रनारायण:साक्षान्न्यासिनांपरमो
गति: शांतानांन्यस्तदंडानांयतोनावर्त्ततेगत: २६ तंतथाव्यसनंदृष्ट्वाभगवान्वृजिनार्दन: दूरात्प्रत्युदियाद्भूत्वावटु
कोयोगमायया २७ मेखलाजिनदंडाक्षैस्तेजसाग्निरिवज्वलन् अभिवादयामासचतंकुशपाणिर्विनीतवत् २८
श्रीभगवानुवाच शाकुनेयभवान्व्यक्तंश्रांतंकिंदूरमागत: क्षणंविश्राम्यतांपुंस:आत्मायंसर्वकामधुक् २९
यदिन:श्रवणायालंयुष्मद्व्यवसितंविभो भण्यतांप्रायश:पुंभिर्धृतै:स्वार्थान्समीहते ३० श्रीशुकउवाच
एवंभगवतापृष्टोवचसामृतवर्षिणा गतक्लमोऽब्रवीत्तस्मैयथापूर्वमनुष्ठितं ३१ श्रीभगवानुवाच
एवंचेत्तर्हितद्वाक्यंनवयंश्रद्दधीमहे योदक्षशापात्पैशाच्यंप्राप्त:प्रेतपिशाचराट् ३२ यदिवस्तत्रविश्रंभो
दानवेंद्रजगद्गुरौ तर्ह्यंगाशुस्वशिरसिहस्तंन्यस्यप्रतीयतां ३३ इत्थंभगवतश्चित्रैर्वचोभि:ससुपेशलै:॥
भिन्नधीर्विस्मित:शीर्ष्णिस्वहस्तंकुमतिर्न्यधात् ३५

120

साधयितुमिच्छाति: अयंवाजन:पुंभि: सहायै: स्वकार्याणिसाधयति अतस्तत्कथ्यतामिति ३० पैशाचानामिववर्त्ती राम०
३३सत्यंयथावक्ताविदिष्याति ३४ चित्रैश्रामकै:सुपेशलैरतिरम्यैभिन्नधीर्मूर्छितमिति: ३५ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय॥ १२०

शाकुनेःपुत्रः २४ सुसंकरंमायकैलाशोत्पाटनंपुरपालनंच २६ स्वगात्रतउपाधावतकथंग्रालक्रव्येणस्वमांसेनजुह्वानइति २७ ग्रष्ट ॥५
ग्रात्छेत्तुमुद्यतः २८ क्षतिमानग्निरवदेदीप्यमानः वयेग्रधुनातनाः यथाकिंचितदुःखेनमर्नुकामंवारयामः तद्वदितिसचउपहृताहि ॥५

वृषोनामासुरःपुत्रः शकुनेःपथिनारदं दृष्ट्वाप्रुतोयंपप्रच्छदेवेषुत्रिषुदुर्मतिः २४ सत्राहदेवंगिरिशमुपाधावा
श्रुसिध्यति योल्पाभ्यांगुणदोषाभ्यामाशुतुष्यतिकुप्यति २५ दशास्यबाणयोस्तुष्टःस्तुवतोर्वंदिनोरिव ऐश्वर्यं
मतुलंदत्वाततश्चापसुसंकटं २६ इत्यादिष्टस्तमसुरउपाधावत्स्वगात्रतः केदारआत्मक्रव्येणजुह्वानोग्निमुखंहरं
॥२७॥ देवोपलब्धिमप्राप्यनिर्वेदात्सप्तमेहनि शिरोवृश्चत्सुधितिनातत्तीर्थक्लिन्नमूर्द्धजं २८ तदामहाकारुणि
कःसधूर्जटिर्यथावयंचाग्निरिवोत्थितोऽनलात् निगृह्यदोर्भ्यांभुजयोर्न्यवारयत्तत्स्पर्शनाद्भूयउपस्कृताः कृतिः॥
॥२९॥ तमाहचांगालमलंवृणीष्वमेयथाभिकामंवितरामितेवरं प्रीयेयतोयेननृणांप्रपद्यतामहंत्वयात्माभृशम
र्दितेवृथा ३० देवंसववेपापीयान्वरंभूतभयावहं यस्ययस्यकरंशीर्ष्णिधास्येसम्रियतामिति ३१ तच्छ्रुत्वाभ
गवान्रुद्रोदुर्मनाइवभारत ॐमितिप्रहसंस्तस्मैददेहेरमृतंयथा ३२ इत्युक्तःसोसुरोनूनंगौरीहरणलालसः
सतद्वरपरीक्षार्थंशंभोर्मूर्ध्निकिलासुरः ३३ स्वहस्तंधातुमारेभेसोबिभ्यत्स्वकृताच्छिवः तेनोपसृष्टःसंत्रस्तःपरा

धावत्सवेपथुःपावदंतिदिवोभूमेः
काष्ठानामुदगादुदक॥२४॥

रिवेप

तिःपरिघ्नणदेहोभवत्तन्न्यवारयत् एवमाहयतोयेनापिभजनंप्रीतःस्यात्तुयात्देहेहस्थापीडास्तइति ३० तानमनर्हमपिदत्तवान॥
सर्पाद्युक्तीरमिव ३२ उपसृष्टः अनुगतःसनउदगात्अनुधावतउदकउत्तरतः ३३ ३४ ॐनमोभगवतेवासुदेवायनमः ॥

भा०द०उ० २२१ तीर्थकारिणोतीर्थत्वनिमित्तेन ११ तस्यमंद्रियायांभीरयागिरास्तुलीवभूवेतिशेषः १२ विस्मिताअपराधातिरेकेपिनिर्विकारत्वेनभूयांसंदिग्धुःम
हतमंनिश्चितवंत १५ यतःयस्मिन्वैराग्यंचचतुर्विधमितिपाठेतच्चातुर्विध्यमेवंदर्शयन्ति विषयासक्तु मशत्रुवत्तापिसंमानेष्यत्यागोमामावैराग्यं
ततोविषयाहंगमजेलवणादिव्यतिरेकेणापिनिर्हितोर्यतथावहतावमिमनसिरागेसेथिल्येनबाह्येन्द्रियैरेवविषयसेवनंत्तत्रीयंतत्राप्यो

(२) ततःकैलासमगमत्सतंदेवोमहेश्वरः परिरब्धुंसमारेभेउत्थायभ्रातरंमुदा ५ नैच्छत्त्वमस्युत्पथगइतिदेवश्चुको
पहः शूलमुद्यम्यतंहंतुमारेभेतिग्मलोचनः ६ पतित्वापादयोर्देवीसांत्वयामासतंगिरा ॥ अथजगामवैकुं
ठंयत्रदेवोजनार्दनः शयानंश्रियउत्संगेपदावक्षस्यताडयत् ततउत्थायभगवान्सहलक्ष्म्यासतांगतिः
स्वतल्पादवरुह्याथननामशिरसामुनिं आहतेस्वागतंब्रह्मन्निषीदात्रासनेक्षणं अजानतामागतान्वः॥
क्षंतुमर्हथनःप्रभो ८ अतीवकोमलौतातचरणौतेमहामुने इत्युक्त्वाविप्रचरणौमर्दयन्स्वेनपाणि
ना पुनीहिसलोकंमांलोकपालांश्चमद्गतान् १० पादोदकेनभगवंस्तीर्थानांतीर्थकारिणा अद्याहंभ
गवंल्लक्ष्म्याआसमेकांतभाजनं वत्स्यत्युरसिमेभूतिर्भवत्पादहतांहसः १२ श्रीशुकउवाच एवंब्रुवतिवै
कुंठेभृगुस्तन्मंद्रयागिरा निर्वृतस्तर्पितस्तूष्णींभक्त्युत्कंठोश्रुलोचनः १३ पुनश्चसत्रमाव्रज्यमुनीनांब्र
ह्मवादिनां स्वानुभूतमशेषेणराजन्भृगुरवर्णयत् १४ तन्निशम्याथमुनयोविस्मितामुक्तसंशयाः भूयां
समश्रद्दधुर्विष्णुंयतःशांतिर्यतोभयं १५ धर्मःसाक्षाद्यतोज्ञानंवैराग्यंचतदन्वितं ऐश्वर्यंचाष्टधायस्मा

दासीनंचतुर्धेतिपाठः वैराग्यभाद्यंयतमानसंज्ञकंचिद्विरागोव्यतिरेकसंज्ञंएवेंद्रियारव्यहृदिरागसौक्ष्म्यंततश्चपाप्मभावस्तुवशी

२२१

किमुवक्तव्यं विश्वेशे त्वयि कृतागस्कृतापराध इति ३९ अव्याकृतशक्त्युदन्वतः वाङ्मनसागोचरशक्तिसमुद्ररूपाद्गिरित्रमोक्षं शिवमोच
नरूपं चरित्रं संसृतिभिर्न्नानारूपसंसारैः ४० भक्तसंकटमालोक्य कृपापूर्णो हरिः प्रभुः गिरित्रं चित्रवाक्यैस्तु मोचयामास केशवः इति श्री
भागवते महापुराणे दशमस्कंधे भावार्थदीपिकायां अष्टाशीतितमोऽध्यायः ८८ नवाशीतितमे देवः को महानिति संशयोपरि

अथापतद्भिन्नशिरा वज्राहत इव क्षणात् जयः शब्दो नमः शब्दः साधु शब्दोऽभवद्दिवि ३६ मुमुचुः पुष्पवर्षा
णि हते पापे वृकासुरे देवर्षिपितृगंधर्वा मोचितः संकटाच्छिवः ३७ मुक्तं गिरिशमभ्याह भगवान्पुरुषोत्तमः
अहो देव महादेव पापोऽयं स्वेन पाप्मना ३८ हतः को नु महत्स्वीश जंतुर्वै कृतकिल्बिषः क्षेमी स्यात्किमु विश्वेशे
कृतागस्को जगद्गुरौ ३९ य एवमव्याकृतशक्त्युदन्वतः परस्य साक्षात्परमात्मनो हरेः गिरित्रमोक्षं कथये २४
च्छृणोति वा विमुच्यते संसृतिभिस्तथारिभिः ४० इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे रुद्रमोक्षणं नामाष्ट
आशीतितमोऽध्यायः ८८ श्रीशुक उवाच सरस्वत्यास्तटे राजन्नृषयः सत्रमासत वितर्कः समभूत्ते
षां त्रिष्वधीशेषु को महान् १ तस्य जिज्ञासया ते वै भृगुं ब्रह्मसुतं नृप तज्ज्ञप्त्यै प्रेषयामासुः सोऽभ्यगाद्ब्रह्मणः स
भां २ न तस्मै प्रह्वणं स्तोत्रं चक्रे सत्त्वपरीक्षया तस्मै चुक्रोध भगवान्प्रज्वलन्स्वेन तेजसा ३ स आत्मन्यु
त्थितं मन्युमात्मजायात्मना प्रभुः अशीशमद्यथा वह्निं स्वयोन्या वारिणात्मभूः ४

विश्वोत्कर्षमुनिष्ठो वर्णधर्मः १ इतिहासांतरमाह सरस्वत्या इति २ ३ स्वयोन्या स्वस्यैव रूपांतरेणाभिव्यक्तिस्थानेन स्वकार्यत्वेनेत्यर्थः तेन
यथा कश्चिद्वह्निं शमयति तथात्मकार्येण पुत्रेणेति निमित्तेन क्रोधं शमयामास

तदेवाह धनदारात्मजापृक्ता इति धनादिवियुक्ताः यत्र येषु जीवत्सु शोचंति ते जीवंति केवलं जीविकां संपादयंति हतकल्मष इति अ
हितत्वेन ब्राह्मणविलापश्रवणपातकात् हतो नवेयमित्यर्थः अहतकल्मषस्त्वदिति वा न ब्रह्म धर्महेनसं प्रतीमः एवं प्रौढिवादे वि

धनदारात्मजाऽपृक्ता यत्र शोचंति ब्राह्मणाः ते वै राजन्यवेषेण नटा जीवंत्यसुंभराः अहं प्रजां वां भगवन् रक्षिष्ये
दीनयोरिह अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽग्निं प्रवेक्ष्ये हतकल्मषः॥ ब्राह्मण उवाच॥ संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नो धन्विनां वरः अनि
122 रुद्धोऽप्रतिरथो न त्रातुं शक्नुवंति यत्॥ तत्कथं नु भवान्कर्म दुःकरं जगदीश्वरैः चिकीर्षसि त्वं बालिश्यात्तन्न श्रद्दध्महे वयं
॥ अर्जुन उवाच॥ नाहं संकर्षणो ब्रह्मन् न शंभुः कार्ष्णिरेव च अहं वा अर्जुनो नाम गांडीवं यस्य वै धनुः मावमंस्था मम ब्र न इति पाठ
ह्मन् वीर्यं त्र्यंबकतोषणं मृत्युं विजित्य प्रधने आनेष्ये ते प्रजां प्रभो॥ एवं विस्रंभितो विप्रः फाल्गुनेन परंतप जगाम स्व
ल गृहं प्रीतः पार्थवीर्यं निशामयन् प्रसूतिकाल आसन्ने भार्याया द्विजसत्तमः पाहि पाहि प्रजां मृत्योरित्याहार्जुनमातुरः स उ
पस्पृश्य शुच्यंभो नमस्कृत्य महेश्वरं दिव्यान्यस्त्राणि संस्मृत्य सज्यं गांडीवमाददे न्यरुणत् सूतिकागारं शरैर्नानास्त्र
श: योजितैः तिर्यगूर्ध्वमधः पार्थश्चकार शरपंजरं ततः कुमारः संजातो विप्रपत्न्या रुदन्मुहुः सद्योऽदर्शनमापेसशरीरो विहा
दे

विस्रंभितः विश्वासं प्रापितः निशामयन् स्मरन् ब्राह्मणो पैतृकत्वेन ... महेश्वरं नमस्कृत्य॥ न्यरुणत् आवृतवा ऋत्
न् तदेवाह तिर्यगूर्ध्वमिति अदर्शनमापेदे देहोऽपि नावशिष्ट इत्यर्थः॥ ३४॥

यस्य भगवत एव यद्यपि त्रिविधाः प्राकृतयः ततः तासु सत्त्वमेव तीर्थसाधनं पुरुषार्थहेतुः इत्थं निश्चित्य सारस्वततीरवासिनो विप्रा हरिसेवया पुरुषं प्रापुरिति व्यासनंदस्य मुखपंकजादुद्गतं गंधयुक्तं पीयूषं तत्तु लंघ्यहेः प्रसरत्संसारशोषः संसारी सेवते सम्यक् भवती ति सचोक्तलक्षणो भगवान् कृष्ण एवेति दर्शयितुमाख्यानांतरमाह एकदेति ब्रह्मद्विष इत्यादि कां तां गाथां वाक्यं प्रथिवीं न कश्चि

मुनीनां न्यस्तदंडानां शांतानां समचेतसां ॥ अकिंचनानां साधूनां यमाहुः परमां गतिं सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिर्ब्राह्मणा स्त्विष्टदेवता भजंत्यनाशिषः शांता यं वा निपुणबुद्धयः त्रिविधाः प्रकृतयस्तस्य राक्षसा असुराः सुराः गुणिन्या मायया सृष्टाः सत्त्वं तत्तीर्थसाधनं ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं सारस्वता विप्रा नृणां संशयनुत्तये पुरुषस्य पदांभोज सेवया तद्गतिं गताः ॥ सूत उवाच ॥ इत्येतन्मुनितनयास्यपद्मगंधपीयूषं भवभयभित्परस्य पुंसः सुश्लोकं श्र वणपुटैः पिबत्यभीक्ष्णं पांथोऽध्वभ्रमणपरिश्रमं जहाति ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदा द्वारवत्यां तु विप्रपत्न्याः कु मारकः जातमात्रो भुवं स्पृष्ट्वा ममार किल भारत विप्रो गृहीत्वा मृतकं राजद्वार्युपधाय सः इदं प्रोवाच विलपन्नातुरो दीनमानसः ब्रह्मद्विषः शठधियो लुब्धस्य विषयात्मनः क्षत्रबंधोः कर्मदोषात्पंचत्वं मे गतो
ए२ र्भकः हिंसाविहारं नृपतिं दुःशीलमजितेंद्रियं प्रजा भजंत्यः सीदंति दरिद्रा नित्यदुःखिताः एवं द्वितीयं विप्रर्षिस्तृ तीयं त्वेवमेव च विसृज्य स नृपद्वारि तां गाथां समगायत तामर्जुन उपश्रुत्य कर्हिचित्केशवांतिके परेते नवमे बा

ले ब्राह्मणः समभाषत ॥२६॥ किंस्विद्ब्रह्मंस्त्वन्नि वासे इह नास्ति धनुर्धरः राजन्यबंधुरेते वै ब्राह्मणाः सत्रमासते ॥२७

ह्रोषः प्रतो राजदोषेणैव मत्पुत्राणां मरणं इति नारं वारं चुक्रोश इत्यर्थः ब्रह्मन् किंस्विदिति किमर्थं त्वया रोदितव्यं त्वन्निवासे धनुर्धरः राजा क्षोराजन्यबंधुरपि नास्ति ब्राह्मणस्य तस्का वार्ता एते तु सत्रयागरत ब्राह्मणा इतिक्षत्रियैर्भवितुमर्हतीत्यर्थः ॥२७॥ श्री ॥
ता

एवंगंतुमचलंतःबृहतःमहांतःऊर्मयोभूषणंयस्यतत् तत्रसलिलेभुवनंमहाकालपुरंद्युमत्तमंद्युतिमत्सुश्रेष्ठं सहस्रंमूर्द्धसुभवाः
फणाःताःसुमणयःतेषांद्युभिर्दीप्तिःसहस्रनेत्रैरूर्जितंस्फाटिकगिरिसंकाशं शितिकंठजिह्वं कंठाश्चजिह्वाश्चशितयःनीलाः
कंठजिह्वायस्यतं तद्भोगसुखासनंतस्यभोगोदेहःसुखकरमासनंयस्यतं महांतोमणिव्रातामयूखातेषांकिरीटकुंडलानां

ततःप्रविष्टःसलिलंनभस्वतावलीयसैजद्बृहदूर्मिभूषणं तत्राद्भुतंवैभवनंद्युमत्तमंभ्राजन्मणिस्तंभस
हस्रशोभितं॥५२॥तस्मिन्महाभोगमनंतमद्भुतंसहस्रमूर्द्धन्यफणामणिद्युभिः विभ्राजमानंद्विगुणे
क्षणोल्बणंसिताचलाभंशितिकंठजिह्वं॥५३॥ददर्शतद्भोगसुखासनंविभुंमहानुभावंपुरुषोत्तमोत्तमं
सांद्रांबुदाभंसुपिशंगवाससंप्रसन्नवक्त्रंरुचिरायतेक्षणं॥५४॥महामणिव्रातकिरीटकुंडलप्रभापरिक्षि
प्तसहस्रकुंतलंप्रलंबचार्वष्टभुजंसकौस्तुभंश्रीवत्सलक्ष्मंवनमालयावृतं॥५५॥सुनंदनंदप्रमुखैः
स्वपार्षदैश्चक्रादिभिर्मूर्त्तिधरैर्निजायुधैः पुष्ट्याश्रियाकीर्त्त्यजयाखिलर्द्धिभिर्निषेव्यमाणंपरमेष्ठि
नांपतिं॥५६॥ववंद आत्मानमनंतमच्युतोजिष्णुश्चतद्दर्शनजातसाध्वसः तावाहभूमापरमेष्ठिनांप्र
॥भुर्बद्धांजलीसस्मितमूर्जयागिरा॥५७॥

श्रीराम

प्रभातयापरिक्षिप्ताःसर्वतःस्फुरंतःसहस्रमपरिमिताःकुंतलायस्यतं कीर्त्त्यजयाकीर्त्तिसहितयाअजयाखिलर्द्धिभिर
णिमादिविभूतिभिर्मूर्त्तिधराभिः ऊर्जितयापिगिरा॥५७॥ १२३

यस्य प्रजाः तत्र तत्र दृष्टस्तेन वारितः उपपत्तिम प्रति धेयं कुर्वन्तामाव नमाव ज्ञानिहि ये निंदंति तथैव मनुष्याः कीर्तिं स्थापयिष्यन्ति निश्चक
रिष्यन्ति पठं तरेत् छंदेन अंगोभयादकं गानुकाम्भिति सप्तसप्तसख्या गिरयो ये पुण्या पवन्तान कृतान्ति प्रकृति परिग्रहेण मत्कृत्यं न लोक भाव

तदाह विप्रो विजयं विनिंदन् क्रमसन्नि धौ मोक्षं पश्यतमे योहं मद्धेनूनी विकत्थनं नयद्युम्नो नानिरुद्धो न
रामो न च केशवः यस्य पश्य कः परित्रातुं को न्यस्तद्वितित्वं ब्रवः धिगर्जुनं मथावादं धिगात्मश्लाघिनो धनुः दै
वोपसृष्टो यो मोहं ख्यातं ग्लानिनी पतितदुर्मतिः एवं शापान विप्रर्षे विद्यामास्थाय फाल्गुनः ययौ संयमनी माद्य
त्ता स्ते भगवान् यमः विप्रापत्यमच क्षाणे ततस्तैन्द्रिमगात्पुरी आग्नेयी नैर्ऋतीं सौम्यां वायव्यां वारुणीं मगात्त
था रसातलं नाकपृष्ठं विष्णान्यन्यान्युदायुधः ततोलब्ध्वा द्विजसुतो अनिस्तीर्णप्रतिश्रुतः अग्निं विविक्षुः
कृष्णेन प्रत्युक्तः प्रतिषेधता दर्शये द्विजसूनूंस्ते मावज्ञामात्मनात्मना एतेन कीर्तिं विमलां मनुष्याः स्थाप
यिष्यन्ति इति संभाष्य भगवान् अर्जुनेन सहेश्वरः दिव्यं स्वरथमास्थाय प्रतीचीं दिशमाविशत् सप्त द्वीपान् सप्त
सिंधून् सप्त सप्त गिरीन् अथ लोकालोकं तथातीत्य विवेशासु महत्तमः तत्राश्वाः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः
तमसि भ्रष्टगतयो बभूवुर्भरतर्षभ तान् दृष्ट्वा भगवान् कृष्णो महायोगेश्वरेश्वरः सहस्रादित्यसंकाशं स्व
चक्रं प्राहिणोत् पुरः तमः सुघोरं गहनं कृतं महद्विदारयत् भूरितरेण रोचिषा मनोजवं निर्विविशे सुदर्शनं
गुणच्युतो रामशरो यथा चमूः द्वारेण चक्रानुपथेन तत्तमः परं परं ज्योतिरनन्तपारं समश्नुवानं प्रसमीक्ष्य फाल्गुनः प्र

भातं चक्रानुपथेन चक्रेणानुगतेन च द्वारेण तत्तमः परं तस्मात्तमसः परं दूरे वर्तमानं परं श्रेष्ठं भगवत्तं ज्योतिः समश्नुवानं व्याप्नुवत् प्रस
मीक्ष्य ताडिता दोनेत्रे न्यमीलयदिति॥ ॥ श्री॥
तं

श्रियः पतिः षोडशसहस्रपत्नीनामेकवल्लभः सन् तत्संगेहेषु मे मन्वयः गेहविशेषणं प्रोत्फुल्लेत्यादिश्लोकेन तथा ह्रदिनीषु च अंभो गाह्य
विजहार महानुदयो वैभवो यस्य सः योषितां कुचकुंकुमैर्लिप्तांगः पनस्ताभिः परिरब्धः सूतमागधवंदिभिर्गीयमानः ताः क्लिन्नवस्त्राः

स्त्रीभिर्बोत्तमवेषाभिर्नवयौवनकांतिभिः कंदुकादिभिर्हर्म्येषु क्रीडंतीभिस्तडिद्द्युभिः ३ नित्यं संकुलमा
गायां मदच्युद्भिर्मतंगजैः स्वलंकृतैर्भटैरश्वै रथैश्च कनकोज्ज्वलैः ४ उद्यानोपवनाढ्यायां पुष्पितद्रुमरा
जिषु निर्विशद्भृंगविहगैर्नादितायां समंततः ५ रेमे षोडशसाहस्रपत्नीनामेकवल्लभः तावद्विचित्ररूपो
सौ तद्गेहेषु महर्द्धिषु ६ प्रोत्फुल्लोत्पलकह्लारकुमुदांभोजरेणुभिः वासितामलतोयेषु कूजद्द्विजकुलेषु
च ७ विजहार विगाह्यांभो ह्रदिनीषु महोदयः कुचकुंकुमलिप्तांगः परिरब्धश्च योषितां ७ उपगीय
मानो गंधर्वैर्मृदंगपणवानकान् वादयद्भिर्मुदा वीणां सूतमागधवंदिभिः ८ सिच्यमानोच्यु
तस्ताभिर्हसंतीभिः स्मरेचकैः प्रतिसिंचन् विचिक्रीडे यक्षीभिर्यक्षराडिव ९ ताः क्लिन्नवस्त्रविवृतो
रुकुचप्रदेशाः सिंचंत्य उद्धृतबृहत्कबरप्रसूनाः कांतं स्मरेचकजिहीर्षयोपगुह्य जातस्मरोत्सवल

अत एव विवृता ऊरुकुचप्रदेशाः उद्धृतानि विस्रस्तानि बृहत्कबरेभ्यः प्रसूनानि यासां ताः जातेन स्मरेणैव उत्सवः तेन लसंति वदनानि
यासां ताः १०

मेकलावतीर्णौ विनिसंनाधर्मंशीघ्रं मेऽन्तिसकाशं इतः आगच्छतं गच्छतं प्रार्थयं नं इदं तु भारतस्य ... तदद्वमेव कृतमपि कृष्णस्य संक्षेपेण प्रस्ता
वेन अत्रोक्तं ॥ एकोनविंशनवतितमोध्यायः ॥८९॥ चरमेतुपुनः प्रोक्ता कृष्णलीलासमासतः यदुवंशप्रसूतानां नामानंत्यं चस

द्विजात्मजामेयुवयोर्दिदृक्षुणामयोपनीताभुविधर्मगुप्तये कलावतीर्णाववनेर्भरासुरान्हत्वेहभूयस्त्वर
यतमंतिमे ॥५८॥ पूर्णकामावपियुवांनरनारायणावृषी धर्ममाचरतांस्थित्यै ऋषभौलोकसंग्रहं ॥५९॥
इत्यादिष्टौ भगवतातौ कृष्णौ परमेष्ठिना ॐमित्यानम्यभूमानमादायद्विजदारकान् ॥६०॥ न्यवर्ततांस्व
कंधामसंप्रहृष्टौयथागतं विप्रायददतुःपुत्रान्यथारूपंतथावयः ॥६१॥ निशाम्यवैष्णवंधामपार्थः परम
नि विस्मितः यत्किंचित्पौरुषंपुंसांमेनेकृष्णानुकंपितं ॥६२॥ इतीदृशान्यनेकानिवीर्याणीहप्रदर्शयन् बुभुजेवि
षयान्ग्राम्यानीजेचात्यूर्जितैर्मखैः प्रववर्षाखिलान्कामान्प्रजासुब्राह्मणादिषु यथाकालंयथैवेंद्रो
भगवान्श्रैष्ठ्यमास्थितः ॥६३॥ हत्वानृपानधर्मिष्ठान्घातयित्वार्जुनादिभिः अंजसावर्तयामासधर्मं
धर्मसुतादिभिः ॥६४॥ इतिश्रीभागवते० द्विजकुमारानयनंनामनवाशीतितमोध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ सु
पां खंस्वपुर्यांनिवसन्द्वारकायांश्रियःपतिः सर्वसंपत्समृद्धायांजुष्टायांवृष्णिपुंगवैः ॥१॥ श्रीकृष्णायनमः ॥

कारणं श्रीकृष्णविभूतिसमासेनदर्शयति सुखं स्वपुर्यामिति सर्वसंपदादिविशिष्टायां ॥ रामायनमः श्रीकृष्णायनमः ॥ श्री

भा०द०उ० मुकुंदगदितानि रहस्यानि विस्मरसि तदेकचिंतया कच्चित्त्वं दीनोसि वयमिव त्यागितगीस्तनुवाक् हेइंदो नस्तये वापलाद्यसे गृप्रिया

१२५ चरणां विना कामस्मराद्रस्तेन यथा जननं मलयानिलानवानुचितमित्यर्थः मे इति ज्ञातपाणिहिरण्यादिसामान्यात् त्वयादेवेंद्रस्य

नंदयितः सखासि अतो भवांस्तु ध्यायति ध्याने लिंगमाहुः गत्युत्कंठादि अहो किमिति त्वयानेन सख्यं कृतं यतो दुःखदस्त

मलद्वीरोग त्वं परभृत्गणाबलावनाः सि गृहीतरूपो दीनोस्तमौननिजदीन्निति भिः हीनोषि कच्चिन्मुकुंदगदितानि य

या नयं त्वं विस्मरत्य भोस्थगितगी रूपलप्स्यसे नः किंवा चरसि स्मानि मलयानिलोते गृप्रियं गोविंदाया

125 गानि भिन्नेह दिव्यसि नः स्मरे २१ मेघ श्रीमंस्त्वमसि दयितो यादवेंद्रस्य नूनं श्रीवत्सांकं वयमिव भवा

प्रेम नुध्यायसि प्रेमबद्धः अत्युत्कंठः शवलहृदयः स्मान्द्धि धो बाष्पधाराः स्मृत्वा स्मृत्वा विसृजसि मुहु

र्दुःखदस्तत्प्रसंगः २० प्रियराव पदानि भाषसे मृतसंजीविकयानया गिरा करवाणि किमद्य ते प्रियं वद

मे वल्गितकंठ कोकिल २१ न चलसि न वदस्युदारबुद्धे क्षितिधर चिंतयसे महांतमर्थं अपि बत व

सुदेवनंदनांघ्रिं वयमिव कामयसे स्तनैर्विधर्तुं २२

त प्रसंग इति हे कोकिल प्रियराव स्य प्रियं वदस्य श्रीकृष्णस्य पदानि इव पादान्‌ शब्दांस्त्वं भाषसे मृतान्‌ संजीवयति तथा

तया नया कोमलया गिरा वल्गितकंठरमणीयकंठ मे कथय अद्य किं तव प्रियं करवाणि तिना हे क्षितिधर त्वं न वदसि न चलसि

अतो नूनं महांतमर्थं चिंतयसे तर्हि अपि किं वयं यथा स्तनैर्विधर्तुं कामयामहे तथा त्वं स्तननतुल्यैः शृंगैर्वोढुं कामयसे तथापि १२५

ति चेन्न तव अप्यस्मदवस्था भविष्यतीति भावः २२

तासां स्तनेभ्यो विषजित कुंकुमास्रग्यस्य सः क्रीडायां अभिषंगेण अभिधूतः कंपितः कुंतलवृंदबंधो यस्य सः मुकुंदैकधियः समा
हिता उन्मत्तवत् गिरस्तयः पुनस्तमेवेशं चिंतयंत्यो जडं यथा भवति तथा यानि वाक्यानि ऊचुः तानि मे मत्तो गदतः शृणु कुररि त्व
पेः ईश्वरः श्रीकृष्णः स्वपिति त्वं तु निद्राभंगं कुर्वती विलपसि न शेषे न स्वपिषि तदनुचितमित्यर्थः अथवा अपराधस्तवायी मा

कृष्णस्तु तत्स्तनविषज्जितकुंकुमस्रक्क्रीडाभिषंगधुतकुंतलवृंदबंधः सिंचन्मुहुर्युवतिभिः प्रति
षिच्यमानो रेमे करेणुभिरिभपतिः परीतः ११ नटानां नर्तकीनां च गीतवाद्योपजीविनां क्रीडालंकार
वासांसि कृष्णोऽदात्तस्य च स्त्रियः १२ कृष्णस्यैवं विहरतो गत्यालापेक्षितस्मितैः नर्मक्ष्वेलिपरिष्वं
गैः स्त्रीणां किल हृता धियः १३ ऊचुर्मुकुंदैकधियो गिर उन्मत्तवज्जडं चिंतयंत्योऽरविंदाक्षं तानि मे
गदतः शृणु १४ महिष्य उवाच कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरो
गुप्तबोधः वयमिव सखि कच्चित् गाढनिर्भिन्नचेताः नलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन १५
नेत्रे निमीलयसि नक्तमदृष्टबंधुस्त्वं रोरवीषि करुणं बत चक्रवाकि दास्यं गता वयमिवाच्युतपा
दजुष्टां किं वा स्रजं स्पृहयसे कवरेण वोढुं १६ भो भोः सदा निष्टनसे उदन्वन्नलब्धनिद्रोऽधिगतप्रजा
गरः किं वा मुकुंदापहृतात्मलांछनः प्राप्तां दशां त्वं च गतो दुरत्ययां १७॥

शये नाहं नयननलिनस्य हासेन सहितं उदारं यल्लीलेक्षितं तेन कच्चिद्गाढं निर्विद्धचेताः स्वपिमीति रात्र्यामदृष्टबंधुः सती रोरवीषि किं
वानेतावत् अथ च वयमिव स्पृहयसे अलब्धनिद्रः सदा निष्टनसे कोऽशासि किं वास्माभिः प्राप्तां दशां त्वमपि गतासि अहो कष्टं
यथा वयं संभोगेन मुकुंदापहृतं कुचकुंकुमादि लांछनं तथा त्वमपि यतोऽपहृतश्रीकौस्तुभादि लांछनोऽलक्ष्मीः॥१७॥

पदस्थानेयारुक्मिणीप्रमुखाः अष्टौउदाहृताः प्राक् तन्मध्ये तासां शताधिकषोडशसहस्रमहिषीणांपुनर्लक्ष्मणैकमाशीतुरेकपदि

याः संपर्य्यचरन्प्रेम्णापादसंवाहनादिभिः जगद्गुरुंभर्तृबुद्ध्यातासांकिंवर्णितेतपः २७ एवंवेदोदितंधर्म्ममनुति
ष्ठन्सतांगतिः गृहंधर्म्मार्थकामानांमुहुश्चादर्शयत्पदं २८ आस्थितस्यपरंधर्म्मंकृष्णस्यगृहमेधिनां आसन्षो
डशसाहस्रंमहिष्यश्चशताधिकाः २९ तासांस्त्रीरत्नभूतानामष्टौयाः प्रागुदाहृताः रुक्मिणीप्रमुखारा
जन् तत्पुत्राश्चानुपूर्वशः ३० एकैकस्यांदशदशकृष्णोऽजीजनदात्मजान् यावंत्यआत्मनोभार्या
अमोघरतिरीश्वरः ३१ तेषामुद्दामवीर्याणामष्टादशमहारथाः आसन्नुदारयशसस्तेषांनामानिमेशृ
णु ३२ प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्चदीप्तिमान्भानुरेवच ३४ एतेषामपिराजेंद्रतनुजानांमधुद्विषः प्रद्युम्नआ
सीत्प्रथमः पितृवद्रुक्मिणीसुतः ३५ सरुक्मिणोदुहितरमुपयेमेमहारथः तस्मात्सुतोनिरुद्धोभूत्ना
गायुतबलान्वितः ३६ सचापिरुक्मिणःपौत्रींदौहित्रोजगृहेततः वज्रस्तस्याभवद्यस्तुमौशलादवशे
षितः ३७ प्रतिबाहुरभूत्तस्मात्सुबाहुस्तस्यचात्मजः सुबाहोःशांतसेनोभूत्शतसेनस्तुतत्सुतः ३८
नह्येतस्मिन्कुलेजाताअधनाअबहुप्रजाः अल्पायुषोल्पवीर्याश्चअब्रह्मण्याश्चजज्ञिरे ३९ यदुवंश कर्म
प्रसूतानांपुंसांविख्यातकर्म्मणां संख्यानशक्यतेकर्तुमपिवर्षायुतैर्नृप ४०॥

सहस्राणिचभवंति अनिरुद्धश्चेति अतएवात्राणांमध्येसप्तदशैवज्ञेयाः अथवा अनिरुद्धनामापिकश्चित्पुत्रेति॥४०॥श्रीरामाय॥

त्वोसिंधुपत्न्यः नद्यः संप्रति ग्रीष्मे सिंधुर्मेघद्वारा गमनजन्यक्लेशसुखमानंदयति वत अहो कष्टं अतः शुष्यंते हृद्यायासंताः त्व
पगत्ताः कमलश्रीणाः कृशाश्च यथा नयं प्रियतमस्य भर्तुर्मधुपतेः स्म प्राप्तिरूढेत्देवदेवागतहंसं संदूतं कल्पयित्वाहुः हे
हंसेत्तिनः अस्मान्पुनि पुरा हंस उक्तं किंवा चलसौहृदः स्मरति स्मृत्वेव मां प्रास्थापितवानिति चेत् अतस्त्वाहुः हे क्षौद्र
द्रसदृश कस्मात्तं वयं भजामः कामादं मा कथयति पुष्पदासीं त्यक्त्वेति अहो तर्हि तं इहालापय आकारय ऊमिति गाष्ठेत
मिवतं पुनराहुः मां अस्मान्वंचयित्वा एकाकिनी रमते तां श्रियमृते तमेवालापयसि तदेकनिष्ठा कथं परिहर्तुं शक्यतइति

अप्यसुदाः कर्शिता वत सिंधुपत्न्यः संतप्य पास्तकमलश्रिय इष्टभर्तुः यद्वद्वयं यदुपतेः प्रणयावलोकमप्रा
प्य मुष्टहृदयाः पुरुकर्शिताः स्म २३ हंस स्वागतमास्यतां पिबपयो ब्रूह्यंग शौरेः कथां दूतं त्वां नु विदाम
कच्चिदजितः स्वस्त्यास्त उक्तं पुरा किं वा नश्चलसौहृदः स्मरति तं कस्माद्भजामो वयं क्षौद्रालापय का
मदं श्रियमृते सैवैकनिष्ठा स्त्रियां २४ इतीदृशेन भावेन कृष्णे योगेश्वरेश्वरे क्रियमाणेन माधव्यो
लेभिरे परमां गतिं २५ श्रुतमात्रोपि यः स्त्रीणां प्रसह्याकर्षते मनः उरुगायोरुगीतो वा पश्यंतीनां कु

चेत् अत आहुः स्त्रियां जातावेकवचनं अस्मासु स्त्रीषु मध्ये किं सैवैकनिष्ठा ननु वयमित्यर्थः पाठांतरेतु क्षौद्रम धूतद्वत्स
क्षुद्रालापमान्यस्मत्तं अकामदं मरति प्रदं श्रियमृते कस्मात्वयं भजामः किंतु अनाहूतापि सती पुनः सेवनजतु यतो अस्मा
दृशो मानिन्यः स्त्रिय एकनिष्ठाः एकत्रैव स्वयं समानस्निग्धा निष्ठायासामिति तासां कृष्णे एवंभूतो भावो नातिचित्र
मित्याह श्रुतमात्रोपीति उरुभिर्गायैर्गीतैः उरुधा गीतो वा यः केभ्यश्चिदपि गीतो यथा कथंचिदपि गीतो वेत्यर्थः २६॥

भा०द०उ०
१२७ यतः एवंभूतः श्रीकृष्णः ततः सर्वसर्वोत्तमस्त्याह जयतीति जनानां निवासः आश्रयः तेषु वा निवसतीति अंतर्यामितया तया स कृष्णो जयति॥
देवक्यां जन्मेति वादमात्रं यस्य सः यदुवराः पर्षत्सभा सैव रूपं यस्य इच्छामात्रेण निरसनसमर्थोपि क्रीडार्थं दोर्भिर् धर्ममस्यत् क्षिपन्
स्थिरचरवृजिनघ्नः अधिकारविशेषानपेक्षमेव वृंदावनतरुलतादीनां संसारदुःखहर्ता तथा विलासवैदग्ध्यानपेक्षं व्रजवनि-
तानां पुरवनितानां च सुस्मितेन श्रीमता मुखेनैव कामदेवं वर्द्धयन् कामस्यासौ दीव्यति विजिगीषति संसारमिति देवस्तं भोगाद्वा

जयति जननिवासो देवकीजन्मवादो यदुवरपर्षत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मं स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखे-
१२७ न व्रजपुरवनितानां वर्द्धयन्कामदेवं ४८ इत्थं परस्य निजवर्त्मरिरक्षयात्तलीलातनोस्तदनुरूपविडंबनानि क-
र्माणि कर्मकषणानि यदूत्तमस्य श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ४९ मर्त्यस्तयानुसमेधितया
मुकुंद श्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिंतयैति तद्धाम दुस्तरकृतांतजवापवर्गं ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोपि
ययुर्यदर्थाः ५० चित्रं न चैतत् उरुगायपवित्रलीला विध्वस्तकल्मषकदंबकमूर्तिरूप स्त्रीलिल सुदु-
स्त्यज कृतांतजवापवर्गं ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोपि ययुर्यदर्थाः ५१ इति श्रीभागवते महापुराणे पारम-
हंस्यां अष्टादशसाहस्र्यां संहितायां दशमस्कंधे श्रीकृष्णचरितानुवर्णने नवतितमोध्यायः॥९०॥

ग्रामोद्धवप्रदर्शितत्यर्थः तत्तत्कार्यविशेषैः स्वीकृतमत्स्यकूर्मादिनानामूर्तेर्विशेषतो यदूत्तमस्य तदनुरूपानुकारीणि कर्मक-
षणानि कर्माणि चरितानि शृणुयात् श्रवणं यादित्यर्थः अनुवृत्तेः फलमाह मर्त्य इति श्रीमत्याः कथायाः श्रवणकीर्तनयुक्ता कृष्ण
याचिंतया संवर्द्धितया तया तन्निष्ठत्वेन तस्य धाम लोकमेति लोकत्वेपि कालानाकलितमित्याह दुस्तरेति दुर्लभपुरुषा-
र्थमाह ग्रामादिति इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधेऽर्थदीपिकायां श्रीधरकृतायां नवतितमोध्यायः ९० १२७

सहस्राणामपरिमितानां कुमाराणां तु स्मन्वयः यदा प्रत्येकं बहून् अध्यापयतामाचार्याणामियं संख्या तदपि श्रुतमात्रं ननु सम्यक्कृता
यत्ते तदा कुमाराणामेव संख्या कर्त्तुं न शक्यतेति कुतः पुनः सर्वेषां यादवानामिति तत्रैवो यन्नाह इति प्रत्येकं नह रूपं नित्यं नन्त्वेयमेवमे
व यदुकुलेऽपि देवाः इति तथा चोक्तं सहस्रशः समद्भुता देवा यदुकुले पर्यगिति तस्मात् कृष्णकीर्त्तेः सर्वतीर्थोत्तमत्वं कृष्णस्य च
सर्वदेवोत्तमत्वं न चित्रमित्याह तीर्थं चक्र इति इतः पूर्वं स्वःसरिदेव सर्वतोऽधिकं तीर्थमित्यासीत् इदानीं यदुषु यद् जनि जातं
तीर्थं श्रीकृष्णकीर्त्तिरूपं एतत् स्वःसरिद्रूपं पादशौचं तीर्थं उन्नमस्यं चक्रे स्वयमेव सर्वतीर्थोपरि विराजित इत्यर्थः श्रीकृष्ण

तिस्रः कोट्यः सहस्राणामष्टाशीतिशतानि च आसन्यदुकुलाचार्य्याः कुमाराणामिति श्रुतिः ४१ संख्
यानं यादवानां कः करिष्यति महात्मनां यत्रायुतानामयुतलक्षेणास्ते स आहुकः ४२ देवासुराह
वहता दैतेया ये सुदारुणाः ते चोत्पन्ना मनुष्येषु प्रजा दृप्ता बबाधिरे ४३ तन्निग्रहाय हरिणा प्रोक्ता देवा
यदोः कुले अवतीर्णाः कुलशतं तेषामेकाधिकं नृप ४४ तेषां प्रमाणं भगवान् प्रभुत्वेनाभवद्धरिः ये
चानुवर्त्तिनस्तस्य ववृधुः सर्वयादवाः ४५ शय्यासनाटनालापक्रीडास्नानादिषु न विदुः
सन्तमात्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः ४६ तीर्थं चक्रे नृपोनं यदजनि यदुषु स्वःसरित्पादशौचं विद्विट्
स्निग्धाः स्वरूपं ययुरजितपरा श्रीर्यदर्थेऽन्ययत्नः यन्नामामङ्गलघ्नं श्रुतमथ गदितं यत्कृतो गोत्रध
र्मः कृष्णस्यैतन्न चित्रं क्षितिभरहरणं कालचक्रायुधस्य ४७

स्य विद्विषः स्निग्धाश्च तत्सारूप्यं ययुः तत्यपि न चित्रं तस्य परमकारुणिकत्वात् तथा इदं वचो न चित्रं किं तत्र अजिता केनचिदपि अप्राप्ता
परा सर्वतः परिपूर्णा श्रीः कृष्णस्यैव नान्यस्येति तदेवाह यदर्थे अन्येषामपि ब्रह्मादीनां यत्न इति ननु निरपेक्षस्यास्य लक्ष्मी प्रयत इति चित्र
मेवेति चेत् नहि परममङ्गलं नामधेयत्वान्नत्येत्याह यन्नामेति तदपि नापि स्मरणापेक्षमित्याह श्रुतमथ गदितमिति सर्वधर्माश्रमत्वाद्यत्या
ह यत्कृतो गोत्रधर्म इति गोत्रेषु नन्दादिषु वंशेषु धर्मो यत्कृतः येन प्रवर्त्ति
तः तस्य क्षितिभरहरणं नैव चित्रं इत्याह कृष्णस्यैतदिति कालचक्रायुध
स्येति सर्वसंहारक कालमूर्त्तेः विशेषतो दुरन्तप्रभाव चक्रायुधस्य किं पदेन
दि त्यर्थः

भा०द०उ०

१२९ यदीशं शानरः कृष्ण सर्वपापैः प्रमुच्यते यन्नावतीर्णं कृष्णाख्यं परं ब्रह्म नराकृति ५१ कृष्णस्य चरितं यो पि श्रृणुयाद
यभारते सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ५२ श्लोकं वा श्लोकपादं वा अर्द्धं वान्यपालं श्रृणु
याद्वै कचित्तस्तु सविष्णोर्दयितो भवेत् ५३ वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन्पुनाति हि वक्तारं पृच्छकं श्रोतृंस्त
त्पादसलिलं यथा ५४ वाचकं पूजयेद्यस्तु कार्पण्येन धनेनापि विष्णुः संपूजितस्तेन सः साक्षाद्देवकीसुतः पुस्त
कं दापयेद्यस्तु सर्वलोकार्पितम् श्लोके श्लोके ऽश्वमेधेन तुष्टो देवो जनार्दनः ५६ कलौ न जायते यज्ञो राज
सूयाश्वमेधिहिंसाः वैष्णवानामयं यज्ञो विष्णुग्रंथेन भावना ५७ यस्य भक्तिरिह ग्रंथे सर्वपापैः प्रमुच्यते एतद्वै वि
ष्णुचरितं गीयते चापमृत्युना ५८ हृदिस्थो ब्रह्महत्यादि हरेत् पापानि केशवः ५९ इति श्री भागवते महा
पुराणे दशमस्कंधे श्रीकृष्णक्रीडायां कृष्णचरितवर्णनं नवतितमोऽध्यायः ९० ॥ स्वर्णं सवर्णं वसनानि
धेनुमन्नं च दद्यात् द्विजपाठकाय साठ्यं न कुर्यात् सति वित्तराशौ स्वशक्तितः पूर्णफलाप्तिहेतोः चौर्यं प्राणि
वधान्यदारगमनं धूतान्नता भाषणं शेद्रूता च वधं धुनोति मनुजः श्रुत्वा हरेः सत्कथाम् अस्मिन्कीर्त्ति
धनं विलम्ब्य स्वर्णादि सर्वपात्राणि दद्याद्वित्तानुसारतः करिणो हाटकमंडितांगी दासीं च प्रदापयेत् गोभूहिर
ण्यवासोभिः पूजयित्वा वाचकं निर्जनान्नि वीणामाक्ष्य व्रजेत्तस्माद्भागवतस्कंते तनु भ्रता फाल्गुणे मासे कृष्णप
क्षे चास्यां प्रतिपदा कार्यः प्रमलो महान् ५९ ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया यदि कृष्ण०
शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥ शुभमस्तु श्री श्री राधावल्लभो जयति ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥ हरये नमः ॥ १२९

128

दशमस्कंधसमाप्त